

VAQİF ABIŞOV

AZƏRBAYCANLILARIN SOYQIRIMI

(1917-1918-ci illər)

Bakı – Nurlan – 2007

Monoqrafiya AMEA A.A.Bakixanov adına Tarix İnstitutu Elmi Şurasının 10 noyabr 2004-cü il tarixli qərarı ilə çapa məsləhət görülmüşdür.

Elmi redaktoru: t.e.d. professor H.S.Əzimov
t.e.n. İ.S.Məmmədov

Rəyçilər: t.e.d. İ.S.Bağirova
t.e.n. İ.S.Məmmədov

Abışov V.Ş. Azərbaycanlıların soyqırımı (1917-1918-ci illər).
Bakı, Nurlan, 2005, 176 s.

Monoqrafiyada Birinci Dünya müharibəsinin gedişində (1914-1918-ci illər) Qərb dövlətləri və eləcə də Rusiyanın köməyi sayəsində Türkiyə və Azərbaycan torpaqları hesabına erməni dövləti yaratmaq xülyası ilə dinc əhaliyə qarşı cinayətlər törədən, Bakı Xalq Komissarları Soveti və Sentrokaspi diktaturası dövründə də azərbaycanlıları amansızcasına qətlə yetirən, onları ata-baba torpaqlarından zorla qovan, əmlaklarını qarət edən, evlərini yandıran, mədəniyyət abidələrini dağıdan ermənilərin cinayətkar əməlləri tutarlı arxiv sənədlərinə və materiallara istinadən araşdırılır.

Monoqrafiya tədqiqatçılar, müəllim və tələbələr, eyni zamanda oxucular üçün nəzərdə tutulub.

**Kitab “Bütöv Azərbaycan Xalq Cəbhəsi Partiyası (BAXC)”nın
dəstəyi ilə işıq üzü görmüşdür.**

A 0504030000 – 23 Qrifli nəşr
N0982007

© **Abışov V.Ş., 2007**
© **Nurlan, 2007**

GİRİŞ

XX əsrin əvvəllərində dünyada baş verən böyük tarixi hadisələr - Birinci Dünya müharibəsi (1914-1918-ci illər), Rusiya imperiyasındakı fevral və oktyabr 1917-ci il siyasi çevrilişlər nəticəsində dünyanın sosial-iqtisadi və siyasi sistemində parçalanmalar çox böyük çaxnaşmalar törətmişdi. Bu çaxnaşmaların böyük bir hissəsi Rusiyanın tarixi ilə sıx bağlı olmuşdu. İmperiyanın əsarəti altında olan müxtəlif xalqlar, o cümlədən Azərbaycan xalqı, bu dövrdə çox böyük və çətin tarixi hadisələrlə üzləşməli olmuş, sözün əsl mənasında xalqımız olum və ya ölümlə üz-üzə qalmışdı.

Türkün qatı düşməni olan ermənilər Qərb dövlətlərinin və Rusiyanın hərtərəfli köməyindən istifadə edərək, türklərin əzəli yaşadığı torpaqlarda silah gücünə özlərinə dövlət qurmaq fikrinə düşmüşdülər. Onlar bu məkrli planı Azərbaycan və Türkiyənin torpaqları hesabına həyata keçirmək fikrində idilər.

Xalqımıza qarşı ermənilərin törətdiyi soyqırımı siyasətinin tarixi, əsasən XVIII əsrdən başlayır. Belə ki, Rusiya çarı I Pyotrın hakimiyyəti dövründə (1682-1725-ci illər), Rusiyanın Qafqaz xalqlarına qarşı təcavüzkar siyasəti rəsmi dövlət səviyyəsinə qalxmışdı. Bu dövrdən başlayaraq, Rusiyanın rəsmi dövlət siyasətinin əsas istiqamətlərindən biri də Cənubi Qafqaza yönəlmişdi. Bununla bağlı I Pyotrın vəsiyyətnaməsini və dövlət fərmanını, eləcə də I Pyotrdan sonra hakimiyyətə gələn Rus hökmdarlarının dövlət siyasətini göstərmək olar (169).

XVIII əsrin 30-cu illərindən sonra Azərbaycanın Qarabağ torpaqlarını ələ keçirmək üçün ermənilər Şimaldan gəlmiş böyük dövlətə diqqətlərini yönəltmişdilər. Həmin dövlət Rusiya idi (64. 45).

Rusiyanın Qafqaza və İrana hərbi basqınları tarixdə ermənilər üçün yeni səhifə açmışdı (64). Həmin dövrdən bu günə kimi xalqımız rusların, eləcə də, Qərb dövlətlərinin himayəsi sayəsində ermənilərin təcavüzünə məruz qalmış və indi də, bu təcavüzkarlıq siyasəti davam etməkdədir.

Sonrakı dövrlərdə Rusiya hakim dairələri Azərbaycan torpaqlarında xristian məskənlərinin yaradılmasına, yaradılan məskənlərə rusların və ermənilərin köçürülməsi siyasətini davam etdirmişdilər. Bu zaman yerli əhalinin, xüsusilə, azərbaycanlıların əzəli torpaqlarından qovulmasına və onların sıxışdırılmasına başlanmışdı. N.N.Şavrovun yazdığı kimi, XX əsrin əvvəlindəkə Zaqafqaziyada yaşayan 1 mln. 300 min ermənidən bir milyon nəfərdən çoxu diyarın yerli sakinlərinə mənsub deyildilər və bizim tərəfimizdən (yəni ruslar tərəfindən - müəllif) burada məskunlaşdırılmışdı (163. 184).

Hələ XIX əsrdə Qarabağın xəritəsini tərtib etmiş rus tədqiqatçısı M.A.Skibitskinin yazdığına görə əsrin sonunda azərbaycanlılar Qarabağın 338 kəndində yaşayırdılar. 1899-cu il məlumatına görə burada azərbaycanlıların sayı ümumi əhalinin 70%-ni, ermənilər 16,6%-ni, kürdlər 12,7%-ni, tatlar isə 0,7%-ni təşkil etmişdilər (34. 28).

Ermənilər tarixin bu və ya digər məqamlarında, fürsət düşəndə, Qərbin böyük dövlətləri və Rusiyanın, sonralar isə SSRİ-nin birbaşa himayəsinə arxalanaraq, türklərin yaşadığı qədim dədə-baba torpaqlarında məskunlaşmağa çalışmış və bu zaman azərbaycanlılara qarşı dəhşətli və kütləvi qırğınlar törətmişlər. Bu faciələr haqqında, dövrümüzə kimi gəlib çatan tarixi sənədlər, o cümlədən, elmi və bədii əsərlər vardı.

İki əsrdən çox davam edən soyqırımı siyasəti nəticəsində minlərlə dinc insanlar - kişi, qadın və uşaq vəhşicəsinə qətlə yetirilmiş, şikəst edilmiş, onların evləri yandırılmış, əmlakları isə qarət olunmuşdu. Yalnız 1917-ci ilin dekabrından 1918-ci ilin mart ayına qədər Andranikin, Qayın (Hayk Bıjskyan) və başqalarının rəhbərliyi altında erməni qoşun hissələrinin fəal iştirakı nəticəsində, İrəvan qəzasında 32 kənd (3015 ailədə 19005 nəfər), Eçiməzdin qəzasında 84 kənd (5493 ailədə 35784 nəfər), Nor-Bəyazid qəzasında 7 kənd (668 ailədə 4649 nəfər), ümumiyyətlə, 197 kənd dağıdılmışdı (20. 35).

Elmi-tədqiqat kimi araşdırılan “Azərbaycanlıların soyqırımı (1917-1918-ci illər)” mövzusu dövr baxımından XX əsrin əvvəllərinə təsadüf etsə də, ermənilərin törətdikləri qanlı əməllərin daim təkrarlanması baxımından, bu gün də öz aktuallığını saxlamaqdadır.

Tarixin müəyyən vaxtlarında xalqımıza qarşı dəhşətli qırğınlar törədən, onları doğma torpaqlarından didərgin salan ermənilər, öz məkrli siyasətlərindən bu gün də əl çəkməmişlər. Ermənilərin müxtəlif illərdə törətdiyi faciələrin əsas istiqaməti bir millətin – türklərin soyqırımına yönəldiyini, onların torpaqları hesabına “Böyük Ermənistan” yaratmaq siyasətini yürütməsi və yürüdülməsinə siyasətin bu gün də davam etməsi baxımından da aktualdır.

1917-1918-ci illərdə ermənilərin azərbaycanlılara qarşı törətdiyi faciələrə tam aydınlıq gətirmək, qoyulan problemin əsl mahiyyətini aydınlaşdırmaq üçün həmin dövrdə çap olunan dövrü mətbuat mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Bu dövrdə mətbuatın müxtəlif siyasi partiyalara, ayrı-ayrı şəxslərə mənsub olmasına və həmin mətbu orqanların hadisələrə yanaşmasını mənsub olduqları təşkilat və şəxslərin baxışlarını önə çəkməklə yanaşı, onların səhifələrində, həm də baş vermiş hadisələrə obyektiv yanaşma hallarına da rast gəlmək mümkündür.

Ermənilərin azərbaycanlılara qarşı törətdikləri soyqırımı siyasətindən bəhs edən çoxsaylı tarixi sənədlər və elmi materialların olmasına baxmayaraq, bəhs etdiyimiz dövrün hadisələrini obyektiv araşdırmaq üçün faktiki materiallar yenə də azlıq təşkil edir. Son dövrlərdə azərbaycanlıların soyqırımına aid yazılan elmi-tədqiqat əsərlər də kifayət qədər deyildi. Yəqin ki, zaman-zaman bu mövzuya müraciət olunacaq, faciələrin əsl mahiyyətinin aydınlaşdırılması sahəsində yeni-yeni tədqiqat əsərləri işıq üzü görəcəkdir.

Xalqımızın başına gətirilən faciələrin tarixən təkrarlanmasının bir səbəbi də, müxtəlif illərdə ermənilərin törətdiyi qanlı qırğınların yaddan çıxması və ya bilərəkdən unudurulması, hər dəfə də yenidən törədilən faciə həmin dövrün faciəsi

kimi qiymətləndirildiyindən, müxtəlif vaxtlarda baş vermiş qırğınların əsl mahiyyətinə varılmadığından, sonradan təkrar baş verən faciə əvvəlkindən daha dəhşətli olmuşdu. Bu baxımdan da, ermənilərin xalqımızın başına gətirdiyi faciələrin əsl mahiyyətini açmaq üçün, müxtəlif illərdə baş vermiş hadisələrin dərinliklərinə gedərək, onun səbəbini, faciəni törədən şəxslərin kimliyini və onların arxasında kimlərin durduğunu açıb göstərmək tədqiqatın qarşısında duran əsas məsələlərdən biridir.

Bir çox tədqiqatçılar azərbaycanlıların soyqırımını deyəndə, 1918-ci ilin martında, Bakıda erməni-daşnak-bolşevik hərbi qüvvələrinin törətdikləri qırğınlara daha çox üstünlük vermiş, Azərbaycanın başqa yaşayış məskənlərində isə ermənilərin törətdiyi vəhşiliklər zəif işıqlandırılmışdır. Lakin bu monoqrafiyada yalnız 1918-ci il deyil, həmçinin bütövlükdə 1917-1918-ci illərdə Böyük Azərbaycan torpağında ermənilərin törətdikləri cinayətkar əməllərdən hərtərəfli bəhs edilir.

Ermənilər 1917-ci ildə Qarsda, Qərbi Azərbaycanda (indiki Ermənistanda), Qarabağda, Naxçıvanda, Cənubi Azərbaycanda kütləvi qırğınlar törədərək, minlərlə azərbaycanlıyı qəddarlıqla qətlə yetirmiş, evlərini yandırmış, onlara məxsus qiymətli əşyaları talan etmiş, tarixi abidələri dağıtmışdır. Həmin qırğınlar haqqında Sovet dövründə yazılmış əsərlərdə az məlumat verilmiş, Sovet ideologiyası çərçivəsindən kənara çıxılmamışdır. 1990-cı illərdən başlayaraq, həmin hadisələrlə bağlı elmi araşdırmalar xüsusi əhəmiyyət kəsb etməyə başlanmışdı. Bu da ondan irəli gəlirdi ki, baş vermiş hadisələrə obyektiv qiymət verilməsi üçün tarixi şərait yetişmişdir.

Məlumdur ki, ermənilər türklərə qarşı həmişə fürsət gözləmiş, məqam düşən kimi məkrli siyasətlərini həyata keçirməyə çalışmışlar.

Türkiyə, daha sonra Azərbaycanda türklərin kütləvi surətdə qətlə yetirilməsi və onların doğma torpaqlarından qovulmaları ermənilərin siyasi mübarizəsinin ana xətti olmuşdur. Onların bu cinayətkar əməllərinə rəvac verən isə, Rusiya dövləti olmuşdu. Əgər Azərbaycan ərazisində törədilən qırğınların əsas təşkilatçıları və icraçıları ermənilər idisə, onun siyasi və hərbi himayədarı Rusiya idi. Tarixi sənədlər isə həmişə faktları dəfələrlə sübut etmişdir.

1917-1918-ci illərdə ermənilərin Azərbaycan xalqına qarşı törətdikləri qırğınlar haqqında məlumatları Cümhuriyyət dövrünə qədərki tarixi sənədlərdən əldə edirik.

Mövzunun tarixşünaslığının işlənməsi, əsasən, XX əsrin 20-ci illərinin ikinci yarısından sonraya təsadüf edilir. Bu dövrdən başlayaraq, Sovet tarixşünaslığı yaranmağa başlamışdı.

Sovet tarix elmi ermənilərin bolşevik bayrağı altında Azərbaycan xalqına qarşı törətdiyi dəhşətli qırğınları bilərəkdən ört-basdır etmiş və hadisələrə sinfi mövqedən yanaşaraq, Sovet ideologiyasına xidmət göstərmişdi.

Problemin düzgün öyrənilməsi, hadisələrə obyektiv qiymət verilməsi, xalqımızın başına gətirilən soyqırımların mahiyyətinin açılması baxımından Azərbaycan Xalq Cümhuriyyət hökumətinin yaratdığı və 1918-1920-ci illərdə fəaliyyət göstərmiş Fövqəladə İstintaq Komissiyasının topladığı materiallar aydın istiqamət vermişdi. Həmin mənbələr ermənilərin xalqımıza qarşı törətdiyi soyqırımı siyasətinin əsl mahiyyətini aydınlaşdırmağa xeyli imkan vermişdi.

Belə bir mövzunun tədqiq edilməsi ilə, XX əsrin müxtəlif dövrlərində ermənilər tərəfindən xalqımızın başına gətirilən faciələrin siyasi, sosial - iqtisadi və mədəni köklərini üzə çıxarmaq mümkündür.

1917-1918-ci illərdə ermənilərin Azərbaycan xalqına qarşı soyqırımı siyasətinin tarixşünaslığını yazarkən, müəyyən dövrləşdirmə aparmaq vacibdir. Çünki tədqiqat obyektinə yanaşma üsulları müxtəlif vaxtlarda fərqli olmuşdu. Ona görə də, 1917-1918-ci illərdə Cənubi Qafqazda böyük əraziyə və əhaliyə malik olan Azərbaycanda baş vermiş hadisələrin düzgün araşdırılması üçün yazılmış əsərləri bir neçə dövrə bölmək mümkündür. Belə bölgüyə Sovet hakimiyyətinin qurulmasına qədər mövcud olan sənədləri, Sovet dövründə problemlə bağlı yazılan tarixi kitabları, nəhayət, Sovet imperiyası dağıldıqdan sonra yazılan əsərləri daxildir. Əlbəttə, hər bir dövrdə də məsələyə yanaşma müxtəlif olmuşdur.

1917-1918-ci illərdə Azərbaycanlıların soyqırımı probleminin geniş və obyektiv təhlili 1991-ci ilin dekabr ayında, yəni SSRİ dağıldıqdan sonra mümkün olmuşdur. Çünki, XX əsrin 90-cı illərinə qədər dövlət arxivlərindən istifadə olduqca məhdud olmuşdu. "Məxfi" sənədlərlə tanış olan Sovet tarixçiləri isə, həqiqətləri təhrif olunmuş halda oxuculara təqdim etmişlər. Sovet imperiyası dağıldıqdan sonra, həmin arxiv sənədləri tədqiqat obyektinə geniş surətdə cəlb olunmuşdur.

1918-ci ilin martında erməni-daşnak-bolşevik siyasi və hərbi ittifaqının qüvvələri Bakıda dinc azərbaycanlılara qarşı qabaqcadan planlaşdırdıqları geniş soyqırımı siyasətini həyata keçirmişlər. Bu tarixi faciəni xalqın yaddaşında əbədləşdirmək üçün, Azərbaycan Respublikasının prezidenti Heydər Əliyev 1998-ci il martın 26-da "Azərbaycanlıların soyqırımı" haqqında fərman verdi (46. № 80 1998). Bu fərmanla ilk dəfə olaraq 31 mart Azərbaycanlıların Soyqırımı günü elan olundu (46. № 80 1998).

Tarixi sənədlər sübut edir ki, ermənilər rus silahının köməyi ilə 1917-ci ilin əvvəlindən 1918-ci ilin martınadək Qarsda, Qarabağda, Cənubi Azərbaycanda da dəhşətli qırğınlar törətmişlər.

Ermənilər 1918-ci ilin mart qırğınından sonra da, müxtəlif bölgələrdə - Şamaxı, Quba, Göyçay, Kürdəmir, Səlyan, Lənkəran və başqa yerlərdə də əhaliyə divan tutmuşlar.

Mövzunun mənbə və qaynaqlarını, əsasən, 1918-ci ilin iyununda Azərbaycan hökuməti tərəfindən yaradılmış Fövqəladə İstintaq Komissiyasının topladığı sənədlər təşkil edir.

Həmin sənədlər hazırda Azərbaycan Respublikasının Mərkəzi Dövlət Arxivi (bundan sonra - ARMDA), Siyasi Partiyalar və İctimai Hərəkətlər Mərkəzi Dövlət Arxivinin (bundan sonra - SPİHMMDA) müxtəlif fondlarında (ARMDA, f. 1134, 50, 100, 1061, 389, 970, 894, 897, 895; SPİHMMDA, f. 1, 276, 277,) saxlanılır (1-17).

SPİHMMDA-nin fond 277, siyahı 2, iş 14 vərəqə 2-də Bakıda ermənilərin törətdikləri qırğınlara rəhbərlik edən Stepan Lalayevin, Jorj Məlikovun, Dövlətovun, Xristofor Dildarovun, Ambarsum Məlikovun adları çəkilir.

Problemin öyrənilməsində 1917-1919-cu illərdə Tiflisdə və Bakıda nəşr olunmuş müxtəlif adda qəzetlər də xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Bu baxımdan 1918-ci ildə Tiflisdə nəşr olunmuş "Borba" (95), "Известия"(120), qəzetlərini, habelə, Bakıda nəşr olunan "Azərbaycan" (hər üçü rus dilində) (88), "Açıq söz" (18) (azərbaycan dilində), "Известия" 121; 122) (rus dilində), "Hümmət" (45) (azərbaycan dilində), "Respublika" (67) (azərbaycan dilində), "Баку" (93), "Каспий" (123), "Бакинский рабочий" (94), "Наша время" (143) (rus dilində) qəzetlərini göstərə bilərik. Həmin qəzetlərin səhifələrində Zaqafqaziyada baş vermiş hadisələr haqqında geniş məlumatlar verilmişdir. Eyni zamanda həmin qəzetlərdə işlənən problemlə bağlı maraqlı və əsl mənbə rolunu oynayan yazılar çap olunmuşdur. Bu qəzetləri həmin dövrdə baş verən hadisələrin "canlı şahidləri" baxımından da dəyərli hesab etmək olar.

Mövzunun işlənməsində jurnal materiallarından da: Azərbaycan MEA Xəbərləri "Tarix, Fəlsəfə, Hüquq" (30), "Azərbaycan Kommunisti" № 7 (19), "Hərbi Bilik" № 2 (44) jurnallarından, Mərkəzi Xəzər Diktaturasının "Bülleteni"nindən (rus dilində) (96) istifadə edilmişdi.

Müxtəlif illərdə çap olunmuş sənədlər və materiallar topluları da mövzunun ayrı-ayrı məqamlarına aydınlıq gətirilməsi baxımından əhəmiyyətli olmuşdur.

1917-1918-ci illərdə Azərbaycanlıların soyqırımının tarixşünaslığına aid XX əsrin 20-ci illərindən 80-ci illərin birinci yarısınaqədər olan dövrdə yazılmış əsərlərdə Mart qırğınına daha çox yer ayrılmışdı.

Bəhs etdiyimiz mövzu ilə bağlı ilk kitab 1923-cü ildə Bakıda nəşr olunmuş Rəşid bəy İsmayilovun "Azərbaycan tarixi"dir. (50). Müəllif kitabda qədim dövrdən başlayaraq, Azərbaycan Cümhuriyyətinin devrilməsinə qədər olan dövrə yer ayırmışdı. Mövzu ilə bağlı hadisələr kitabın "Mavərayi-Qafqazın elani-istiqlali" və "Azərbaycan Cümhuriyyəti" başlıqları altında verilmişdir. Müəllif birinci olaraq ermənilərin gələcək planları haqqında doğru və dəqiq məlumat vermişdi. Kitabda "Daşnaklar"ın Bakıda bolşeviklərlə qurduqları iş birliyinin əsas məqsədi çox dəqiq göstərilir: Müəllif qeyd edir ki, şübhəsiz, daşnaklar birdən-birə Şura hökumətinin "tərəfdarı" oldular ki, bolşeviklərin vasitəsilə düşmənləri olan müsavətçiləri məhv edib, sonra Şuranı dəxi dağıdıb, "Ulu Ermənistan" xəyalını icra etsinlər (50. 132).

Əslində Bakıda bolşeviklər partiyasının rəhbərliyində, başda St.Şaumyan olmaqla, çoxluq ermənilərin əlində olmuş və onların da əsas məqsədlərindən biri “Böyük Ermənistan” dövlətini yaratmaq idi. Bunun üçün Şaumyanın əlində V. İ. Lenin tərəfindən imzalanmış bir dekret də vardı. Rəşid bəy yazırdı: İdarəetmə bələdiyyədə müharibədən əvvəl müsəlman sərmayədarları ilə “müttəhid cəbhə” yapıb, bolşevikləri təhdid edən erməni sərmayədarları müharibə vaxtı daşnaklara qoşulub, müsəlmanlara hücum etmişdilər (50.134 -135).

Problemlə bağlı mühüm əhəmiyyət kəsb edən əsərlərdən biri də, 1924-cü ildə İstanbulda nəşr olunmuş Cahangir Zeynalöglünün yeddi bölmədən ibarət olan “Müxtəsər Azərbaycan tarixi” kitabıdır (81). Yeddinci bölmədə olan iki fəsildən biri “Rusiyada böyük çaxnaşma”, digəri isə “Azərbaycan Cümhuriyyəti” adlanır (81. 16).

Problemlə bağlı M.Ə.Rəsulzadə (68; 69; 70), Ə.M.Topçubaşov (80), M.B.Məmmədşad (58; 59) və Y.V.Çəmənəminlinin (33) əsərləri mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Məhəmməd Əmin Rəsulzadə özünün “Azərbaycan Cümhuriyyəti” adlı əsərində bəhs olunan monoqrafiya mövzusu ilə bağlı dəyərli materiallar vermişdi (69). Həmin əsərdə M.Ə.Rəsulzadə yazırdı: Mavərayi-Qafqasın Cənubi-Qərbində...qanlı hadisələr nəzəri - diqqəti cəlb ediyordu. Əvvəlcə rus ordusu tərəfindən hər b zamanında işğal olunan türk ərazisi daxilində, sonra da Qars və Erivan vilayətlərindəki müsəlmanların ermənilər tərəfindən qətləmə məruz qaldıqlarına aid yekdirlərindən daha dəhşətli xəbərlər alınıyordu (69. 34).

Bu sırada Hüseyn Baykaranın “Azərbaycan istiqlal mübarizəsi tarixi” kitabını da qeyd etmək lazımdı (32). Müəllif Cənubi Qafqazdakı siyasi hadisələri, o cümlədən, Azərbaycanda gedən proseslərə, erməni-daşnak-bolşevik qüvvələrinin Bakıda, eləcə də Azərbaycanın başqa yerlərində xalqımıza qarşı törətdikləri qanlı qırğınları çox dəqiq şərh etmişdi.

Xarici tarixşünaslıqda da mövzu ilə bağlı mühüm araşdırmalara rast gəlirik. Onlardan Türkiyədə çap olunan Dr.Rifat Uçarolun (175), Erməni sorusu (172), Erməni kultur teroru (173), Azərbaycan belgələrində Erməni sorusu (1918 - 1920) (170), Kazım Qarabəkirin (174), Altan Dəliormanın (171), general mayor Denstervilinin (109) kitablarını qeyd etmək olar.

Sovet dövrü tarixşünaslığında da problemlə bağlı bir çox əsərlər yazılmışdır. Lakin bu dövrdə yazılan əsərlərdə, sovet ideologiyasının ənənəsinə uyğun olaraq, problemə birtərəfli yanaşılmış və məsələnin əsl mahiyyəti düzgün göstərilməmişdir.

Sovet tarixşünaslığında problemə yanaşma baxımından dövrü iki yerə ayırmaq mümkündür. Bunlardan bir qismi 1920-1930-cu illərdə, digəri isə, 1940-1980-ci illərdə yazılmış əsərlərdir. Birinci mərhələdə problemə yanaşılmanın vahid bir xəttinin işlənməsi və sovet cəmiyyətinə, onun ideologiyasına xidmət etməsi konsepsiyasının hazırlanması dövrü kimi xarakterizə etmək olar. İkinci mərhələdə

isə, artıq problemin vahid bir konsepsiya ətrafında “inkışaf” etdirildiyinin şahidi olur.

Mövzunun tarixşünaslığı, əsasən, Azərbaycanda Sovet hakimiyyəti qurulduqdan sonra işlənməyə başlanmışdır. Düzdür, hələ Sovet hakimiyyəti qurulanaqəd, ayrı-ayrı bolşevik xadimləri tərəfindən o dövrdə müxtəlif qəzet səhifələrində çap olunmuş məqalələrində, Cənubi Qafqazda, xüsusən, Azərbaycanda baş verən hadisələrə özlərinin siyasi baxışlarına görə qiymət vermişdilər. Məhz sonralar, yəni 1920-1980-ci illərdə 1917-1918-ci illərlə bağlı Sovet tarixşünaslığı hazırlanarkən həmin şəxslərin əsərləri Sovet tarixçiləri üçün əsas istiqamətverici amillərdən biri olmuşdur. Sovet tarixşünaslıq elmi kommunist ideologiyası xəttinə uyğun olaraq, 1920-1930-cu illərdə hazırlanmağa başlanmış, sonrakı illərdə isə bu proses inkışaf etdirilərək müəyyən sistem halına salınmışdır.

Bu baxımdan, S.Belenki və A.Manvelin (101), Suren Şaumyanın (162), Y.Ratqauzerin (151), S.E.Sefin (155;156), A.Rayevskinin (152; 153), Q.Şteynin (167), A.A.Mikoyanın (139) əsərlərini göstərə bilərik.

Sovet tarixşünaslığında St.Şaumyanın rəhbərlik etdiyi erməni-daşnak-bolşevik ittifaqı hərbi qüvvələrinin Bakı, Şamaxı, Quba, Səlyan, Göyçay, Lənkəran və Azərbaycanın başqa bölgələrində bolşevik hökuməti qurmaq adı altında azərbaycanlılara qarşı törətdikləri dəhşətli qırğınların üstündən sükutla keçmişlər. Lakin etiraf olunmalıdır ki, bolşeviklərin yaratmış olduqları ordunun ermənilərdən ibarət olması faktı Sovet tarixşünaslığında da, qismən də olsa, etiraf edilmişdir. Həmin tarixçilərdən biri də Y.Ratqauzerdir. Müəllif 1927-ci ildə çap olunduğu “Bakıda inqilab və vətəndaş müharibəsi” (rus dilində) əsərində yazırdı: “Sovet tərəfindən bütün rayonların fəhlələrindən təşkil olunan Qırmızı ordu burjuaziyanın və mülkədarların əksinqilabi çıxışlarını aradan qaldırmaq gücünə malik deyildir. Ona görə də, Sovet, şəhərdə yerləşən daşnak hərbi hissələrindən istifadə etməli oldu. Heç şübhəyə ehtiyac qalmırdı ki, ermənilərdən olan fəhlə və kəndlilər qəlbən Sovet hakimiyyətini əksinqilabdan müdafiə edirdilər, lakin burjuaziya və xırda burjuaziya elementləri, ən başlıcası isə, zabitlər vətəndaş müharibəsini milli qırğına çevirməyə çalışırdılar (151. 149). Burada müəllif bir tərəfdən, daşnak hərbi hissələrindən istifadə olunmasını bildirirsə, digər tərəfdən, bütün qırğını erməni zabitlərinin üzünə atır. Müəllif burada bilərəkdən St.Şaumyanın və onun həmfikirlərinin günahını ört-basdır etməyə çalışmışdı. Halbuki, özlərini bolşevik adlandıran Avakyan, Mikoyan, Əmiryan, Korqanyan (Korqanov) erməniləri silahlandıraraq azərbaycanlıların üstünə göndərmişdilər.

Sovet dövrü tarixçilərinin əsərlərində Bakıda baş vermiş 1918-ci mart qırğınlarına müəyyən qədər geniş yer verilsə də, həmin hadisə sinfi mübarizə və ya vətəndaş müharibəsi kimi qiymətləndirilir. Bunun əvəzində kommunist ideologiyasının ənənəvi prinsiplərinə uyğun olaraq, bu qırğınlara haqq qazandırılır və hadisələrə sinfi mövqedən yanaşılır, qətlə yetirilən minlərlə dinc insanları əksinqilabçı, pozucu qüvvələr adlandırırtdılar. Sovet cəmiyyəti dağılanadək

Azərbaycan tarixşünaslığında da sistemin qorxusundan və vahid kommunist ideologiyası xəttinə sadıq qalaraq bolşevik St.Şaumyanın, A.Mikoyanın, Əmiryanın, Korqanyanın və başqa ermənilərin cinayət əməlləri açıqlıb göstərilməmiş, onlara, bütün dövr boyu, sosializm cəmiyyətinin əsl qurucuları kimi qiymət verilmiş və onların qanlı cinayətləri bu və ya digər formada təriflənmişdir. Hadisələrə bu cür yanaşma XX əsrin 80-ci illərin sonlarınaqədək davam etmişdir.

Problemlə bağlı XX əsrin 40-80-ci illərinin sonlarınaqədək bir çox tədqiqat əsərləri yazılmışdır. Kitabda sovet tarixçilərindən E.A.Tokarjevski (159), S.Vartanyan (104), Nəsim Əlizadə (36), Paşa Əliyev (38), A.Milman (140), A.A.Privolni (150), İ.A.Yusupov (168), Zülfəli İbrahimov (48; 49), Hacıbaba Əzimov (40; 41; 86; 87), T.Miralayev (61), E.N.Burçalov (102), Ananikyan Bakuns (92), A.Z.İbrahimova (47), Qaraş Mədətov (54), Q.A.Qaloyan (107), L.M.Lifşis (131), Akademik Mins (141) A.N.Çoxeli (161) və Şavrovun (163) kitabından istifadə olunmuşdur.

Problemin daha geniş və obyektiv izlənməsi çağdaş vətən tarixşünaslığında xüsusi əhəmiyyət kəsb etmiş və bu gün də kəsb etməkdədir. Bunun da ən birinci səbəbi, keçmiş SSRİ deyilən bir dövlətin dağılması ilə bağlıdır, digər bir səbəbi, Azərbaycanın torpaqlarına erməni təcavüzünün davam etməsi ilə əlaqədardır.

Qeyd edək ki, Bakıda 1918-ci il Mart qırğınının tarixşünaslığı, yalnız Vətən tarixşünaslığında, Anar İsgəndərov tərəfindən yazılmış “1918-ci il mart qırğınının tarixşünaslığı” kitabıdır (51). Bu kitabda Mart qırğınının 20-ci illərdən 80-ci illərin birinci yarısınaqədək olan dövrünün tarixşünaslığı, eləcə də mühacir və xarici ölkə və çağdaş vətən tarixşünaslığı tədqiq olunmuşdur. Müəllif mart soyqırımının tarixşünaslığına çox diqqətlə yanaşaraq həmin problemlə bağlı müxtəlif illərdə yazılmış əsərlərin geniş, əhatəli və obyektiv təhlilini verə bilmişdir. Ona görə də, problemin girişində Mart qırğınının tarixşünaslığına geniş yer verilməmişdir.

Sosializm cəmiyyəti dağılıqdan sonra Azərbaycan öz müstəqilliyinə nail oldu və vaxtilə xalqdan gizlədilən arxiv və digər mühüm sənədlər aşkarlandı. Nəticədə, problemin işlənməsi üçün müəyyən obyektiv şərait yarandı. Beləliklə, on il ərzində, yəni 1990-2003-cü illərdə problemlə bağlı, bir çox əsərlər yazıldı.

Bu baxımdan, mövzunun tarixşünaslığına aid Müstəqil Azərbaycan Respublikası dövründə Teyyub Nəsirov (147), Əsgər Abdullayev (27; 28), Murtuz Sadıqov (154), Xəqani Məmmədov (55), Lətifə Məmmədova (132; 133), Bəxtiyar Nəcəfov (144; 145), Məmmədov və Əsədov (birgə yazdıqları) (57), Nizami Məhərrəmov (56), Arif Mənsurov (134), Pərvin Dərabadi (111; 112), İ.S.Bağirova (98), Ataxan Paşayev (65), Mahal Məmmədli (60), Mehman Süleymanov (75; 76), Həbib Rəhimoğlu (71), Məmmədova Elmira və Rəcəbov Rafiq (birgə yazdıqları kitabı) (135) və başqa müəlliflərin yazmış olduqları əsərləri qeyd etmək olar.

Problemin işlənilməsində müxtəlif vaxtlarda xaricdə çap olunmuş əsərlər mühüm əhəmiyyət kəsb etmişdir. Bu əsərlərin bir çoxu Azərbaycan və rus dilinə tərcümə olunub. Belə əsərlərdən Tadeyş Svyataxovskinin “Rusiya Azərbaycanı

1905-1920-ci illər” kitabını (78) xüsusilə qeyd etmək lazımdır. Müəllif azərbaycanlılara qarşı erməni-daşnak-bolşevik siyasətinin əsl mahiyyətini çox obyektiv və dəqiq göstərmişdi. T.Svyataxovski erməni-daşnak-bolşevik ittifaqına toxunarkən yazırdı: “Zaqafqaziya siyasətinin müəyyənləşdirilməsində Şaumyan görkəmli daşnak liderləri ilə əlbir fəaliyyət göstərirdi. Zaqafqaziyanın başqa yerlərinə nisbətən Bakıda daşnak-bolşevik qarşılıqlı anlaşması işgüzar xarakter daşıyırdı” (78. 122). Məhz belə bir işgüzar anlaşma nəticəsində, erməni-daşnak-bolşevik silahlı dəstələri birləşərək Bakı, Şamaxı, Quba və Azərbaycanın digər şəhər və kəndlərində azərbaycanlılara qarşı soyqırım siyasətini həyata keçirmişdilər.

T.Svyataxovski Bakıda törədilən qırğınla bağlı yazırdı: “Hadisələrin əsl faciəli davamı ultimatumun qəbulundan sonra, daşnak-bolşevik ittifaqının şəhərin müsəlman hissələrində qarətlər, yanğınlar, qətlər törətməsi ilə baş verdi” (78. 123).

Firuz Kazımzadənin “Zaqafqaziya uğrunda mübarizə” (rus dilində) (124), Casti Makkarti və Karolin Makkartinin “Türklər və ermənilər” (rus dilində) (137) kitablarında problemlə bağlı əhəmiyyətli məlumatlar verilmişdir. V.Qolebov (hazırladığı və ön söz yazdığı) (110) və V.Qurko - Kryajinin (108) əsərləri də problemin öyrənilməsində əhəmiyyətlidir.

I FƏSİL

BİRİNCİ DÜNYA MÜHARİBƏSİ DÖVRÜNDƏ ERMƏNİ TƏŞKİLATLARININ FƏALİYYƏTİNİN CANLANMASI VƏ ONLARIN ŞOVİNİST SİYASƏTİ (mart 1917-mart 1918-ci illər)

1.1. Azərbaycanda siyasi vəziyyət və ermənilərin anti-azərbaycan fəaliyyətinin əsas istiqamətləri

Birinci dünya müharibəsinin davam etməsi, Rusiyanın Qərb cəbhəsindəki hərbi uğursuzluqları imperiya ərazisində, xüsusən mərkəzi şəhərlərdə ərzaq çatışmamazlığına gətirib çıxarmışdı. Ölkədə kütləvi etiraz aksiyaları siyasi gərginliyin artmasını sürətləndirmişdi. Xüsusən, bolşeviklərin müharibə əleyhinə əks təbliğatı, fəhlələri etiraz aksiyalarına çağırmaları, insanları siniflərə bölərək, onlar arasında düşmənçiliyi təbliğ etmələri vəziyyəti daha da gərginləşdirmişdi. Bütün bunların nəticəsində, 1917-ci il fevralın 27-də imperiyanın paytaxtı Petroqradda baş vermiş silahlı çevriliş 300 ildən artıq Rusiyada hökmranlıq etmiş Romanovlar sülaləsinin sonuncu nümayəndəsi II Nikolay hakimiyyətinin devirilməsinə səbəb olmuşdu. Çürümüş nəhəng ağaca bənzər imperiyanın yıxılması ilə Rusiyanın hər tərəfində anarxiya başlanmışdı (77. 95). Bu böyük hadisədən sonra imperiya ərazisində qarmaqarıışıqlıqlar baş vermiş və bu, sonradan Rusiya imperiyasının dağılmasına səbəb olmuşdu.

Fevral çevrilişdən sonra, 1917-ci ilin mart ayının 1-də Dövlət Dumasının axşam iclasında knyaz Q.Y.Lvovun başçılığı ilə yeni hökumət qurulmuşdu (55. 131). II Nikolay devrildikdən sonra Rusiyada müvəqqəti hökumət yaranmışdır (147. 10). Müharibənin və inqilabın yaratdığı problemlərin həddindən artıq çoxluğu Müvəqqəti hökumətə Qafqazın idarə olunmasına xüsusi vaxt ayırmağına imkan vermir. Belə bir şəraitdə, II Nikolay hakimiyyətdən salındıqdan sonra, imperiyanın ucqarlarında başıpozuqluq, qarışıqlıq yaranmasın deyər, yerli idarəetmə orqanları yaradılması zərurəti ortaya çıxmışdı. Zaqafqaziyada da belə bir hakimiyyət forması Xüsusi Zaqafqaziya Komitəsi olmuşdu. 1917-ci il martın 9-da Müvəqqəti hökumətin sərəncamı ilə Dövlət Dumasının 5 nəfər üzvündən ibarət Xüsusi Zaqafqaziya Komitəsi və onun yanında İctimai Təşkilatların İcraiyyə Komitələrinin nümayəndələrindən ibarət Ölkə Şurası yaradılmışdı (49. 110). Xüsusi Zaqafqaziya Komitəsinin tərkibinə IV Dövlət Dumasının üzvləri A. Xarlamov, M. Papacənov, M. Cəfərov, K. Abaşidze və P. Pereverzev (sonradan Pereverzevin yerinə menşevik A. Çxengeli gəldi) daxil olmuşdu. Komitənin sədri A. Xarlamov seçilmişdi (140. 297). Adı çəkilsən Komitəyə, Qafqaz cəbhəsindəki müharibə qaydalarına uyğun olaraq, Zaqafqaziya ölkəsində möhkəm qayda-qanun

yaratmaq üçün Müvəqqəti hökumətin adından fəaliyyət göstərməyə icazə verilmişdi (103. 8).

Xüsusi Zaqafqaziya Komitəsinin Zaqafqaziya əhalisinə müraciətində (müraciəti Xüsusi Zaqafqaziya Komitəsinin sədri B. Xarlamov, üzvləri M. Papacanov, M. Cəfərov, A. Çxenkeli, K. Abaşidze imzalamışdılar) deyilirdi: Əsrlərcə Rusiyanın bütün əhalisini əzən köhnə, dəhşətli rejim yıxıldı. ...vilayətlərdə mülki idarəetmə yaratmaq üçün ...Dövlət Duması və Müvəqqəti hökumət tərəfindən 1917-ci il martın 9-da Xüsusi Zaqafqaziya Komitəsi yaradıldı (156. 80).

Xüsusi Zaqafqaziya Komitəsi Qafqaz cəbhəsində rusların nəzarəti altında olan ərazilərdə qayda-qanunu qoruyub saxlamaq üçün Mülki İdarələr yaratmağa başlamışdı. Bu İdarə, bilavasitə, Petroqraddakı Müvəqqəti hökumətə tabe idi və mülki işləri həyata keçirməliydi. Lakin bu yeni idarəetmə orqanı elə bir qanunverici və hərbi gücə malik deyildi. Yeni yaradılan qurum zəif siyasi, hərbi və iqtisadi gücə malik olmasına baxmayaraq, 27 fevral hadisəsindən sonra yaranan və hakimiyyətin bir neçə funksiyasını yerinə yetirən müxtəlif inqilabi təşkilatlarla rəqabət aparmalı idi. Belə təşkilatların sırasına Tiflis və Bakıdakı fəhlə və əsgər deputatları Sovetini İctimai Təşkilatların İcraiyyə Komitəsini, Siyasi partiyaları Milli şuraları və s. aid etmək olar. Əslində, vilayətdə real hakimiyyət Qafqaz Ordusunun Ölkə Sovetinin və fəhlə-əsgər-kəndli deputatları Sovetinin əlində idi. Bu iki Sovetə də menşevik və eser partiyaları rəhbərlik edirdilər (152. 30).

Fevral çevrilişindən sonra bütün Rusiyada olduğu kimi Bakıda və Azərbaycanın başqa şəhərlərində də (Gəncədə, Şamaxıda və sairədə) ikihakimiyyətlik meydana gəlmişdi: onlardan biri - burjua Müvəqqəti hökumətinin yerli hakimiyyət orqanları, o birisi isə proletariatla kəndlilərin inqilabi demokratik diktaturası olan fəhlə və əsgər deputatları Sovetləri idi (48. 86).

Petroqraddan hadisəsindən sonra Bakıda əmin-amanlıq və başqa sahələrdə qayda-qanunu qorumaq üçün martın 5-nə keçən gecə yeni hakimiyyət orqanı - Bakı İctimai Təşkilatları Şurası və onun Müvəqqəti İcraiyyə Komitəsi təşkil edilmişdi (22. 269).

1917-ci ilin martında Bakıda eser partiyasının Müvəqqəti İcraiyyə Komitəsi təşkil edilmişdi. Eserlər Almaniya ilə sülh bağlanana qədər müharibə aparmağa və Müvəqqəti hökumətə hərtərəfli kömək etməyə çağırırdılar.

Sosial inqilabçılar Cənubi Qafqazda milli məsələdən danışarkən yalnız sosialist partiyaların təmsalında millətlərin demokrat nümayəndələri ilə taktiki saziş bağlamağın mümkünlüyünü iddia edir və “panislamçı düşmən” obrazının yaradılmasında xüsusi rol oynayırdılar (22. 272).

Vaxtı ilə çar hökuməti öz müstəmləkəçilik siyasətini həyata keçirərək, xalqlar arasında milli ədavəti qızıdırır, milli ucaqların ruslaşdırılması siyasətini yeridirdi. Həmin siyasəti davam etdirən Müvəqqəti hökumət Azərbaycan xalqına, eyni zamanda, Cənubi Qafqazın başqa xalqlarına, demək olar ki, heç bir siyasi hüquq verməmişdi. Hakimiyyət Müvəqqəti hökumətin əlinə keçdikdən sonra da,

çar mütləqiyyətinin milli zülm, müstəmləkəçilik və müharibə siyasəti davam etdirilirdi (26. 21). Lakin bununla yanaşı, inqilab imperiyasının uçqarlarında əzilən millətlərə özlərinin siyasi hüquqlarından istifadə etmək, o cümlədən söz, yığıncaq, nümayiş, ictimai-siyasi proseslərdə iştirak etmək azadlığına geniş imkanlar yaratmışdı.

Çarizmin siyasi hakimiyyətdən uzaqlaşdırılması xəbərinin Azərbaycana çatması ilə burada siyasi vəziyyət daha da gərginləşmişdi. Rusiya imperiyasını xalqlar həbsxanasına çevirən çar rejiminin devrilməsi, bütün ölkələrdə, o cümlədən, Azərbaycanda da çox böyük ruh yüksəkliyi ilə qarşılandı (100. 5). Çar hökuməti süqut etməklə kiçik millətlər və Azərbaycan üçün də hürriyyət havası əsməyə başladı (81. 108). Qabaqcıl ziyalılar belə düşünürdülər ki, bu hadisədən sonra Rusiyada qurulacaq federativ və demokratik hökumət Cənubi Qafqazda milli ədavətin qızıqdırılmasına imkan verməyəcək, milli ayrı-seçkiliyə son qoyacaqdı. Hətta, Müsəlman fraksiyasının sədri F.Xoyski Bakıda fəaliyyət göstərən 30 müsəlman ictimai təşkilatının adından Rodzyankonun ünvanına göndərdiyi teleqramda bundan sonra Rusiyanın bütün vətəndaşlarına, o cümlədən müsəlmanlara da mülki, siyasi, milli və dini azadlıqların və bərabərliyin veriləcəyinə əminlik bildirirdi (98. 302).

Lakin bu belə olmadı. Yeni yaranan Müvəqqəti hökumətin Cənubi Qafqazda qurduğu “Xüsusi Zaqafqaziya Komitəsi” romanovlar sülaləsinin “parçala və hökmranlıq et”, eləcə də, ermənipərəst siyasətini aradan qaldıracağını zənn edirdi. Ancaq erməni daşnaklarının türk torpaqlarında törətdikləri qırğınların və “Böyük Ermənistan” yaratmaq xülyasının qarşısını almaq gücündə olmadı (172.122).

Cənubi Qafqazda ərazisinin böyüklüyünə və əhalisinin sayına görə çoxluq təşkil edən azərbaycanlılar, yaranmış siyasi şəraitdən istifadə edərək, öz müqəddəratını azad, müstəqil həll etmək üçün fəaliyyətə başladılar.

Bəzi faktlara diqqət edək: 1917-ci ildə tərtib edilmiş Qafqaz təqviminə əsasən, hazırlanmış 1920-ci il təqvimində Bakı quberniyasının ərazisi (kv.km.-lə) 39.075.15, Gəncə üzrə 44.371.29, Zaqatala üzrə 3.992.54, İrəvan quberniyası üzrə 9.858.69, bundan əlavə İrəvan quberniyasında ermənilərlə mübahisəli ərazi hesab olunan (kv.km.-lə) 7.913.17 və Tiflis quberniyası üzrə 8.685.13 kv.km. göstərilir. Buradan aydın olur ki, Cümhuriyyət dövründə Azərbaycanın ərazisi 113.895.97 kv.km olmuşdur. Əhalinin sayı isə, Bakı quberniyası üzrə 1.281.575 nəfər, Gəncə quberniyası üzrə 1.275.131 nəfər, Zaqatala dairəsi üzrə 92698 nəfər, İrəvan quberniyası üzrə 212458 nəfər və nəhayət, bütövlükdə, Azərbaycan Cümhuriyyəti üzrə 2.861.862 nəfərin yaşadığı qeyd olunur (85. 50-51).

Belə bir faktı da qeyd etmək yerinə düşər ki, Rusiya imperiyasının dağılması ərəfəsində yalnız Qərbi Azərbaycan ərazisində (Ermənistanın indiki ərazisi nəzərdə tutulur - müəl.) 1349 kənddən 608 kənddə (45 faiz) azərbaycanlılar, 560 kənddə (41,5 faiz) ermənilər, 115 kənddə (8,5 faiz) kürdlər, 66 kənddə (4,9

faiz) ruslar və başqa millətlərin nümayəndələri yaşamışlar. 1918-ci il ərəfəsində azərbaycanlılar yaşayan kəndlər ərazinin 50-55 faizini, ermənilər yaşayan kəndlər isə 30-35 faizini əhatə etmişdir (71. 51).

Bu dövrdə Cənubi Qafqazın siyasi baxımdan ən çox inkişaf etmiş şəhərləri olan Bakı və Tiflis xüsusi əhəmiyyət kəsb edirdi. Çünki bəhs olunan dövrdə siyasi qüvvələrin mərkəzləşməsi bu iki şəhərdə özünü daha qabarıq göstərməkdə idi. Tiflisdə Müvəqqəti hökumətin əsas dayağı olan Xüsusi Zaqafqaziya Komitəsi rəsmi hakimiyyəti təmsil etdiyinə görə başqa təşkilatlara nisbətdə güclü görünürdü. Bakıda isə, siyasi hakimiyyət uğrunda, eləcə də, kütlələri öz tərəfinə çəkmək üçün çox ciddi mübarizə gərdirdi.

Azərbaycanın hər yerində, xüsusilə, Bakıda siyasi şərait gərgin olaraq qalırdı. Bu gərginliyi, hər şeydən əvvəl, birinci dünya müharibəsinin ən mühüm cəbhə xəttinin - Batum-Urmiya xəttinin Cənubi Qafqazdan keçməsi, Rusiya imperiyasında hakimiyyət böhranı, bolşeviklərin sinfi mübarizəyə çağırışı daha da artırirdisə, digər tərəfdən, bolşeviklərin sıralarında ermənilərin çoxluğu və onların türklərə qarşı düşmənçiliyi, eləcə də, Türkiyə və Azərbaycan torpaqları hesabına “Böyük Ermənistan” dövləti yaratmaq xülyası nəinki təkcə Bakıda, habelə, regionda vəziyyəti gərginləşdirən əsas amillərdən idi. Vəziyyəti gərginləşdirən başqa bir amil isə, Bakıdakı iqtisadi çətinliklərin getdikcə artması idi. 1917-ci ildə Bakıda 93,7 milyon puda qədər neft yığılıb qalmışdı. Müvəqqəti hökumət neft sənayesində artmaqda olan dağınıq aradan qaldırmaqda aciz olduğunu göstərdi. Azərbaycan sənayesinin başqa sahələri də ağır böhran keçirirdi (23. 62-63).

Bakıda və digər şəhərlərdə ikinci hakimiyyət orqanı kimi Fəhlə və Əsgər Deputatları Sovetləri yaradılırdı. Onların içərisində nisbətən nüfuzlu Bakı Soveti hesab edilirdi. Sovetin fəaliyyəti Azərbaycan xalqının tarixi taleyinə və milli mənafeyinə yabançı idi. Bakıda Fəhlə və Əsgər deputatları Sovetinin tərkibində azərbaycanlılar yox dərəcəsinə idi. Sovetin tərkibi və rəhbər heyəti bütünlüklə ermənilərdən və rusalardan ibarət idi (22. 287).

Məlumdur ki, Bakı proletariatının tərkibində azərbaycanlı fəhlələr üstünlük təşkil edirdi. Belə ki, Bakı neft sənayesi fəhlələrinin 40 faizini azərbaycanlılar, 22 faizini ruslar, 19 faizini ermənilər, 11,7 faizini Dağıstan xalqı, 7,3 faizini isə başqaları təşkil edirdi (102. 287). Bakı proletariatının tərkibində kifayət qədər azərbaycanlı fəhlələrin olmasına baxmayaraq, Bakı Sovetində fəhlələrdən yalnız bir neçə azərbaycanlı deputat vardı (131. 29).

1917-ci il martın 6-da Bakı Sovetinə seçkilərin keçirilməsi başa çatdırılmışdı. Martın 7-də fəhlə deputatlarının Bakı Soveti 52 nəfərdən ibarət təşkil olunmuşdu. St.Şaumyan qiyabi olaraq, Bakı Soveti rəyasət heyətinin sədri seçilmişdi (140. 295). Bakı Soveti İcraiyyə Komitəsinin tərkibinə St. Şaumyan və İ. Fioletovdan başqa menşeviklərdən Q.Q.Ayolla, menşeviklərə yaxın olan M.N.Ladov (Mandelştam), eser Vasin, daşnak Arekelyan daxil edilmişdilər (47. 19). Eyni zamanda, burada Sovetin İcraiyyə Komitəsi də seçilmişdi. Onun

tərkibinə... bolşevik İ.Fioletov, İ.Kaprielyan və eser Soçnev daxil olmuşlar (86. 29).

St.Şaumyan və onunla həmfikir olan digər erməni şovinist millətçiləri Bakıda Azərbaycan türklərinə qarşı yaxşı münasibət bəsləməmişlər. St.Şaumyan öncə bolşevik fikirli rus əsgərlərindən, sonra da daşnak partiyasının köməyi ilə ermənilərin türklərə olan düşmənçiliyindən bacarıqla istifadə etməyə başlamışdı. O, rus əsgərlərinə, ermənilərə arxalanaraq menşevik, eser və müsavətçilərin çoxluq təşkil etdikləri Bakı Soveti və bələdiyyə məclisini zorla yeniləşdirərək, bolşeviklərin çoxluğunu təmin etmişdi. Şaumyan sonralar Bakı şəhərinin idarələrində çalışan azəri türklərini tutduqları vəzifələrdən uzaqlaşdırmışdı (32. 226). Halbuki, 1917-ci ilin mart ayının başlanğıcında birinci fəhlə deputatları Sovetinə seçilmiş 52 nəfərdən yalnız 4 nəfəri (təxminən 8%-i) bolşevikləri təmsil edirdi (167. 10).

Rusiyada mütləqiyyətin devrilməsi xəbəri Bakıya çatandan sonra şəhər Duması ölkədəki siyasi vəziyyəti müzakirə edərək, Müvəqqəti hökuməti tamamilə müdafiə etdiyini bildirdi. Duma şəhərdə tam sakitliyi qoruyub saxlamaq qərarına gəldi və Bakıda İctimai Təşkilatların Müvəqqəti İcraiyyə Komitəsinin yaradılması zəruriliyini qeyd etdi (2. v. 201-202).

1917-ci il martın 17-də Bakı şəhər Dumasının təşəbbüsü ilə (Bakı Duması bu qərarı martın 5-də vermişdir) İctimai Təşkilatların İcraiyyə Komitəsi təsis edilmişdi (47. 30). İcraiyyə komitəsinin tərkibinə 19 nəfər daxil olmuşdu. 5 nəfər fəhlə deputatları Sovetindən, 2 nəfər zabit deputatları Sovetindən, 3 nəfər əsgər deputatları Sovetindən, şəhər dumasından, şəhər idarəsindən və neft sənayeçiləri Qurultayından, hər birindən bir nəfər olmaqla, 2 nəfər ticarət-sənaye təbəqəsindən və Bakı birjasından, müsəlman mədəni - maarif və humanitar cəmiyyətindən, eləcə də, kooperativ və həmkarlar ittifaqlarının hər birindən bir nəfər olmaqla nümayəndələr daxil idilər (123. № 64 1917). Onun sədri əvvəlcə rus kadetlərindən L.İ. Biç, sonradan isə B.Frolov olmuşdu (47.30). Komitənin katibləri isə A. Bekzadyan və Karakaşev idi (101.13).

Rusiyada siyasi hakimiyyətin dəyişməsi ilə Azərbaycanda da siyasi partiya və təşkilatlar gizli şəraitdən çıxdılar və leqal fəaliyyət göstərməyə başladılar. Yeni siyasi partiyalar və müxtəlif milli komitələr meydana gəlirdi (147. 9).

Həmin dövrdə istər Bakıda, istərsə də əyalətlərdə Azərbaycan xalqının mənafeyini düşünən və müxtəlif sosial təbəqəni əhatə edən təşkilatlar da yaranmışdı.

İnqilabın elə birinci günü Azərbaycan müsəlman hərəkatı yaradılmasının mərkəzlərindən birinə çevrilmişdi. 1917-ci il martın 27-də Bakıda Ümumrusiya Sovetinin birinci filialı olan Bakı Müsəlman Milli Şurasının Müvəqqəti İcraiyyə Komitəsi yaradılmışdı (90. 22).

İnqilabdan sonra Azərbaycanın siyasi xadimləri, qabaqcıl ziyalılarının qarşısında duran vacib məsələlərdən biri, yalnız Cənubi Qafqazda deyil, bütün

Rusiya müsəlmanlarının dağınıq halda olan qüvvələrinin vahid bir mərkəzdə birləşdirilməsi idi. Bununla bağlı "Açıq söz" qəzeti yazır ki, artıq bizə də birləşmək zamanı gəldi (18. № 462, 1917).

Yusif Vəzir Çəmənəzəminli yazırdı ki, indiyə kimi bizim nə mərkəzi bir şuramız, nə milli bir idarəmiz var. Qafqazda sayda hamıdan artıq ola-ola, əlahiddə bir millət təşkil edə-edə, mal və dövlətə malik ola-ola öz işimizi öz əlimizə ala bilmirik (33. 23). Daha sonra müəllif qeyd edirdi ki, Bir mərkəzə tabe də, Rusiya uçurum qarşısında durub, bizi də çəkib aparmaq istəyir. Məmləkəti bu haldan qurtarın; onun idarə ixtiyarının bir hissəsini Qafqaza gətirib öz əlinizə alın (33. 25). Belə bir vaxtda Azərbaycan Müsəlman Milli Şurası yaradılmağa başlamışdı. Lakin bu sahədə də müəyyən maneələr var idi. Belə ki, 1917-ci il martın 16-da Bakıda çağırılan Azərbaycan burjuva və xırda burjuva nümayəndələrinin iclasında Milli Büronun seçilməsi təklifi irəli sürüldükdə M.Əzizbəyov Milli Büroların və buna bənzər təşkilatların yaranmasının əleyhinə çıxdı. Uzun sürən müzakirələrdən sonra, 1917-ci il martın 27-də Müsəlman Milli Şurasının Müvəqqəti İcraiyə Komitəsi seçilir. Bu komitənin heyətinə ziyalılardan və neft sənayeçilərindən Ə.M.Topçubaşov, Fətəli Xan Xoyski, M.Ə.Rəsulzadə, M.Hacinski, A.Q.Tağıyev, Ə.Ə.Əmircanov, Y.A.Əliyev, M.Əsədullayev, M.Heydərov və s. daxil edilmişdi. Sədr Məmməd həsən Hacinski, sədr müavini isə Müsavat partiyasının lideri Rəsulzadə seçilmişdi (47. 37). Bu Şura, eyni zamanda ictimai-siyasi və milli təşkilat rolunu oynayırdı. Bakıda fəaliyyət göstərən Müsəlman Milli Şurası Zaqafqaziya Milli Şuraları içərisində ən nüfuzlusu idi. Müsəlman Komitəsi özünün aprel ayında buraxdığı birinci müraciətnaməsində bütün müsəlmanları Milli - Siyasi Şura ətrafında birləşməyə və Müvəqqəti hökuməti müdafiə etməyə çağırırdı (123. № 92, 1917).

Müvəqqəti Komitənin nümayəndələri gələcək Müəssislər Məclisinə daxil olmaq fikrində idilər. Komitə Rusiyada milli - dövlət quruluşuna da öz münasibətini bildirmişdi. Yuxarıda qeyd olunan müraciətdə göstərilirdi ki, müsəlmanlar üçün dövlət idarəetməsinin forması demokratik respublika quruluşu hesab olunur (93. № 75, 1917).

Müsəlman Milli Şurası və Komitələri, tezliklə Azərbaycanın bütün qəza mərkəzlərində təşkil edildi. Gəncədə, Şuşada, Şamaxıda, Nuxada, Lənkəranda, Qubada, Naxçıvanda və başqa yerlərdə də müsəlman Milli Şuraları meydana çıxdı (48. 91).

Onlarda da rəhbəredici yerləri ziyalıların və imkanlı təbəqələrin nümayəndələri tuturdu (136. 58). Belə bir vaxtda Ümumqafqaz müsəlmanları qurultayının çağırılması üçün ciddi hazırlıq işləri görülməyə başlanır. Burada çox mühüm məsələlər müzakirə olunmalı idi. Xüsusən, ölkənin milli-dövlət quruculuğu məsələsi qurultayda əsas müzakirə obyektinə olmalı idi. Çünki, fevral çevrilişindən sonra Azərbaycan ictimaiyyəti arasında bu məsələ ciddi müzakirə faktına çevrilməkdə idi. Həmin dövrün mətbuatında, dövlət hakimiyyətinin mərkəzə tabe

olmamaq şərtilə, Zaqafqaziya, Azərbaycanın, Dağıstanın, Türkmənistanın, Qırğızıstanın və Başqırdıstanın milli - ərazi muxtariyyətinə nail olması məsələsi xüsusi olaraq vurğulanırdı (123. № 80 1917).

Muxtariyyətlə bağlı Y.V.Çəmənşəminli yazırdı: “Biz, Azərbaycan türkləri, bir millətdən ibarət olub, geniş bir torpağa malik olduğumuz üçün muxtariyyət binası qurmaq istəyirik. Ölkəmizin sərhədi Dərbənd şəhərindən tutmuş Osmanlı məmləkətinə qədər və Batumdan tutmuş Xəzər (Kaspi) dənizinin qiblə tərəfinədəkdir. Paytaxtımız Bakı şəhəri olacaq. Çünki, bu şəhər bizə həmişə yol göstərüb və bizə kömək əli uzadıb (33. 28).

Qurultayda qəbul olunmuş qətnamənin məzmunundan aydın olur ki, artıq aprel ayının ortalarında yeni qurulacaq Rusiya respublikasının tərkibində Azərbaycana muxtariyyətin verilməsi məsələsi önə çəkiləcəkdir.

1917-ci il aprelin 14/17-də Bakıda Ümumqafqaz müsəlmanlarının qurultayı keçirilir. Qurultay aprelin 20-dək davam edir. Burada müxtəlif ictimai təşkilatlardan təxminən 300 nümayəndə iştirak edirdi. Qurultayın sədri Ə.M.Topçubaşov seçilir (101. 34). Qurultayda Gürcüstan, Ermənistan, Şimali Qafqaz və Azərbaycanda yaşayan türk-müsəlman xalqlarının nümayəndələri iştirak edirdi. Qafqaz müsəlmanlarının qurultayında qəbul edilən qətnamədə göstərilirdi ki, müsəlman xalqlarının maraqlarını Rusiya dövlət quruluşunun ərazi-federativ prinsipləri forması təmin edir. Qurultay nümayəndələri Rusiyada demokratik respublika quruluşunun olmasını arzulayırdılar. Qurultay, Qafqazda Müsəlman Milli Komitələrini təşkil etmək məqsədilə, iki müvəqqəti Mərkəzi Büro yaradılmasını qərara alır. Onlardan biri Şimali Qafqaz və Dağıstanda, digəri isə, Zaqafqaziyada olmalı idi. Sonuncunun mərkəzi Bakıda yerləşməli idi (101. 36). Eyni zamanda, Qafqaz üzrə ayrıca müsəlman bürosunun yaradılması da nəzərdə tutulurdu (93. № 88 1917). Qurultayda bir çox məsələlərlə yanaşı, eyni zamanda millətlərarası münasibətlər də diqqət mərkəzində durmuşdu. Qurultayı açan Bakı Müsəlman İctimai Təşkilatlar Şurasının sədri Ə.M.Topçubaşov keçmiş rus hökumətinin Rusiya əhalisinin qeyri-rus xalqları barəsində bu xalqları parçalamaq, onları bir-birinə qarşı qızışdırmaq siyasətini tənqid etmişdi (123. № 85 1917). Qurultayda Azərbaycana ərazi muxtariyyəti verilməsi məsələsi də ortaya qoyulmuşdu (23. 29). Bu qurultay bütövlükdə Qafqaz müsəlmanları üçün, xüsusən, Azərbaycan üçün çox böyük əhəmiyyət kəsb edirdi. Çünki, Bakıda yaradılan idarəetmə orqanların, təşkilatların, cəmiyyətlərin, demək olar ki, böyük əksəriyyətinə (yuxarıda qeyd olunduğu kimi) ya rus, ya da erməni nümayəndələri rəhbərlik edirdi. Azərbaycanlıların mənafeyini müdafiə eləyən təşkilatlar isə Müsavat partiyası və Müsəlman Milli Şurası idi. Belə bir vaxtda Müsəlman Mərkəzi Bürosunun Bakıda təşkil edilməsi təşəbbüsü müsbət qiymətləndirilməlidir. Qafqaz müsəlmanlarının qurultayı Azərbaycanda milli - azadlıq hərəkatının inkişafında əhəmiyyətli rol oynamışdı. Qurultayda nəzərdə tutulan, ictimai-siyasi və mədəni məsələləri həyata keçirmək məqsədilə Milli fond

yaradılmışdı. Milli fonda birinci üzvlük haqqını H.Z.Tağiyev vermişdi (50 min rubl) (142. 42).

1917-ci ilin yazında və yayında Azərbaycan, Tatarıstan və Türkistandakı milli hərəkatda Rusiyanın müsəlman əyalətlərinə muxtariyyət verilməsi barəsində iki meyl özünü göstərirdi. Bunlardan biri unitarizm meyli idi ki, onun tərəfdarları Rusiyada mərkəzləşdirilmiş hakimiyyətə malik, vahid burjua respublikası çərçivəsində müsəlmanlara yalnız mədəni-muxtariyyət verilməsini tələb edirdilər. İkinci meylin tərəfdarları isə, federalizmi arzulayırdılar. Onlar Rusiyada federativ-burjua respublikası çərçivəsində ərazi muxtariyyəti tərəfdarı idilər. Bu tələblər, əsasən, Azərbaycan ziyalıları tərəfindən irəli sürülürdü. Qurultayda çıxış edən M.Ə.Rəsulzadə Rusiya Federativ respublikasının tərkibində Azərbaycan və Rusiyanın başqa müsəlman vilayətlərinə milli-ərazi muxtariyyətinin verilməsini tələb edirdi (93. № 88 1917). Lakin qurultay Müvəqqəti hökumətlə ziddiyyətə girməmək, Rusiyanın başqa müsəlman xalqları ilə danışıqların vacibliyini nəzərə alaraq, həmin tələbi özünün qətnaməsinə daxil etməməyi qərara almışdı.

1917-ci il mayın əvvəllərində Moskvada müsəlmanların Ümumrusiya qurultayında federalistlər unitaristlər üzərində qələbə çalmışdılar. Qurultay Müvəqqəti hökuməti müdafiə etdiyini bildirmiş, eyni zamanda böyük səs çoxluğu ilə Rusiyada dövlət quruluşunun milli ərazi - federativ demokratik respublika formasında olmasının vacibliyi haqqında qətnamə qəbul edilmişdi (18. № 472 1917). Qurultayda müsəlman əhalisi yaşayan vilayətlərə muxtariyyət verilməsi zərurəti haqqında (717 səsədən 446 səsle) qətnamə qəbul edilir (23. 30). Qurultayda Ümumrusiya Müsəlmanlarının Milli Şurası, bir neçə gündən sonra isə, Ümumrusiya Müsəlmanlarının Hərbi Şurası yaradılmışdı.

Azərbaycan burjuaziyası və onun Hacı Zeynalabdin Tağiyev, Musa Nağıyev, Murtuza Muxtarov, Şəmsi Əsədullayev, Ağababa Quliyev kimi görkəmli nümayəndələri Qafqazda, Türkistanda və başqa müsəlman vilayətlərində federalistlər hərəkatına hərtərəfli - həm mənəvi və həm də maddi yardım göstərmişdilər (48. 140).

1917-ci il aprel ayının 15-20-də Bakıda keçirilən Qafqaz müsəlmanlarının qurultayı və 1917-ci il may ayının 1-dən 11-dək Moskvada keçirilən Ümumrusiya müsəlmanlarının qurultayı Qafqazda, eləcə də, Rusiya imperiyasının başqa ərazilərində yaşayan türk - müsəlman xalqlarının siyasi baxımdan təşkilatlanmasında və onların mənəvi cəhətdən bir-birlərinə yaxınlaşmalarında mühüm rol oynamışdı. Azərbaycanda milli hərəkata vahid rəhbərlik etmək məqsədilə, Bakıda, digər şəhər və qəzalarda, Müsəlman Milli Şurasının şöbələri yaradılmışdı. Milli Şura öz fəaliyyətini demokratik prinsiplər əsasında quraraq, müsəlman əhalisinin bütün təbəqələrini milli partiya və təşkilatların ətrafında toplamışdı (22. 286). Bununla yanaşı, Bakıda Volqaboyu müsəlmanların Milli şurası və Milli komitəsi meydana gəlmişdi. Milli komitənin sədri millətçi, görkəmli jurnalist Sanatulla İbrahimov seçilmişdi (86. 127).

Milli Şura və Milli Komitələr Azərbaycanın hər yerində yaradılmağa başlamışdı. Gəncədə, Qubada, Qusarda, Tərtərdə və başqa yerlərdə özlər yaradılmışdı. 1917-ci il avqustun 13/26-da Şuşada bir qrup ziyalının təşəbbüsü ilə Müsəlman Milli Komitəsi yaradılmışdı. Onun sədri Behbudov Lütveli bəy seçilmiş, burada “müsəlman fəhlələrinin həmkarlar ittifaqı” da yaradılmışdı (101. 97-98).

Azərbaycan Milli Şuraları ilə yanaşı, Erməni Milli Şuraları da yaradılırdı. Hər iki Şuranın xalq içərisində nüfuzu və hörməti artmaqda idi. Suren Şaumyan “Bakı Kommunası” adlı kitabında yazırdı: “Bakıda hakimiyyət formal olaraq fəhlə və əsgər Soveti İcraiyyə Komitəsinin əlində idi, lakin mövcud olan iki Milli Şura (Azərbaycan və Ermənistan Milli Şuraları nəzərdə tutulur - müəllif) böyük təsir gücünə malik idilər” (162. 11). Eyni zamanda, Sovetə keçirilən seçkilər də onu göstərdi ki, Bakıda siyasi qüvvələr milli əlamətlərə görə formalaşmaqdadır (145. 24).

Azərbaycan ziyalıları, o cümlədən fevral siyasi çevrilişinin yaratdığı imkanlardan istifadə edərək, açıq siyasi fəaliyyətə başlayan “Müsavat” partiyası xalq içərisində geniş təbliğata başladılar. Onların bu təbliğatı qonşu erməni, gürcü və Şimali Qafqaz xalqlarının hüquqlarına və yaşadıkları ərazilərə toxunmadan aparılırdı.

Monarxiyanın devrilməsindən bir neçə gün sonra Gəncədə “Ədəmi Mərkəziyyət “Türk federalistlər partiyası” yaranmışdı. Bu partiya yarandığı ilk gündən Rusiya dövlətini muxtar ərazilərin federasiyasına çevirməyi təklif etmişdi. Partiyanın əsasını qoyan və onun ilhamvericisi N.Yusifbəyov idi (90. 24).

Müsəlman Komitəsində birgə iş təcrübəsi qazanmış müsəvatçılar artıq “Ədəmi-mərkəziyyət” partiyası ilə birləşmək məsələsini irəli sürmüşdülər. Birləşmə 1917-ci il iyunun 20-də (yeni təqvimlə 3 iyul) baş vermişdi. Yeni partiya Türk Ədəmi-Mərkəziyyət Müsəvat (Türk Federalistlər Partiyası Müsəvat) partiyası adlandı (22. 279). Partiyanın 8 nəfərdən ibarət Mərkəzi Komitəsi yaradılmışdı ki, bu da Bakı və Gəncə bürolarını əhatə edirdi. Bakı bürosuna M.Ə.Rəsulzadə, M.Hacinski, M.Rəfiyev, M.Vəkilov, Gəncə bürosuna isə N.Yusifbəyov, H.Ağayev, Ş.Rüstəmbəyov və M.M.Axundov seçilmişdilər. Bu iki partiyanın birləşməsi Azərbaycanda siyasi qüvvələr nisbətinin tənzimlənməsində, istiqlal uğrunda mübarizənin bir səmtə yönəldilməsində mühüm rol oynayırdı (55. 146).

1917-ci il oktyabr ayının 26-31-də 500 nəfərlik nümayəndənin iştirakı ilə “Müsəvat” partiyasının ilk rəsmi qurultayı keçirilmişdi. Qurultayda partiyanın Mərkəzi Komitəsi yaradılmış, M.Ə.Rəsulzadə yekdilliklə onun sədri seçilmişdi. Qurultayda qəbul olunan proqramda “öz müqəddəratını təyin etmək uğrunda mübarizə aparan Azərbaycan türkləri ilə yanaşı, Rusiya imperiyasının əsarəti altında yaşayan Türküstan, Qırğızıstan, Başqırdıstan kimi türk ölkələri məhəlli muxtariyyət almalıdırlar, İdil boyu Kırım tatarları və Rusiyada yaşayan digər türk

qövmələrinə məhəlli, mümkün olmazsa, milli muxtariyyət verilməlidir” sözləri öz əksini tapmışdır (55. 148).

Bu dövrdə Azərbaycan xalqı və onun torpağının müdafiəsini öz üzərinə götürmüş yeganə siyasi təşkilat Müsavat partiyası idi. Partiya milli şüarlarla çıxış edərək, xalqı öz ətrafında birləşdirmək istiqamətini götürmüşdür. Müsavat partiyası hər hansı bir sinfin adından deyil, bütün millətin adından çıxış edirdi. Bu da yeni proqramda öz əksini tapmışdı. Orada deyilirdi ki, milli dövlət ancaq o vaxt həqiqi hesab edilir ki, o seçilmiş bir sinfin deyil, bütün xalqın maraqlarını müdafiə edir və qoruyur (11. v. 5). Ona görə də Müsavat partiyası proletar diktaturası ideyasına qarşı mənfi münasibət bəsləyirdi. “Müsavat” partiyasının açıq siyasi mübarizə meydanına girməsi ilə, nəinki Azərbaycan türklərinin (o cümlədən Azərbaycanda yaşayan başqa xalqların), eyni zamanda imperiya əsarətində yaşayan bütün türklərin milli mənafeyinin müdafiəçisi kimi çıxış etməyə başlayır. Xalqın müdafiəsi mövqeyində duran “Müsavat” partiyası, tezliklə onu öz ətrafında birləşdirmişdi.

“Müsavat” partiyasının Azərbaycan siyasi həyatının başlıca qüvvəsinə çevrildiyini Bakı Sovetinə və Ümumrusiya Müəssislər Məclisinə keçirilən seçkilərin nəticəsi də təsdiqləmişdi. 1917-ci ilin oktyabr ayının 22-də Bakı Sovetinə keçirilən seçkilərdə “Müsavat” partiyası səsələrin 40 faizini toplayaraq birincilik qazanmışdı. Səsələr aşağıdakı şəkildə bölüşdürülmüşdü: Müsavat - 8147, Bolşeviklər 3883, Eserlər - 6305, Menşeviklər - 687, Daşnaksütyun - 5289 (123. № 239 1917).

Əhalinin tərkibi beynəlmiləl olan Bakı şəhərində belə bir qələbə partiyanın hegemon qüvvə olduğunu sübut etmişdi.

Eyni zamanda Zaqafqaziya komissarlığının fəaliyyət göstərdiyi ikinci həftəsində, yəni noyabrın 26-28-də bütün Zaqafqaziyada Müəssislər Məclisinə keçirilən seçkilərdə Müsavat partiyası bolşevik və Daşnaksütyun partiyalarına nisbətən daha çox səs topladığını görürük: 2.455.274 seçici səsi regionun iri partiyaları arasında aşağıdakı şəkildə bölünmüşdü: Menşeviklər - 661,934, Müsavat - 615,816, Daşnaksütyun - 558,400, Müsəlman Sosialist bloku - 159,770, Eserlər - 117,522, Bolşeviklər - 95,581, Hümmət - 84,748, İttihad - 66,504 (78. 118).

Səsvermənin nəticələri bolşeviklərin Zaqafqaziya əhalisi arasında nüfuzunun aşağı olduğunu göstərdi. Seçkilərin yekunlarının əsas nəticəsi bu idi ki, Azərbaycanın seçici kontingenti Müsavatın proqramındakı ərazi muxtariyyətinə, bütövlükdə olmasa da, böyük əksəriyyətlə səs vermişdi. Bu, həm də ondan irəli gəlmişdi ki, Rusiya ilə bağlılıqdan xilas olmaq perspektivi gürcülər və ermənilərə nisbətən, azərbaycanlılarda daha güclü idi (78. 118-119).

Azərbaycanın hər yerində hələ bolşevik təşkilatları və qrupları olmadığı halda “Müsavat” partiyasının, demək olar ki, bütün Azərbaycan qəzalarında yerli təşkilatları var idi (48. 107). Məhz bunun səbəbi idi ki, Azərbaycanın əyalətlərində

də “Müsavat” partiyası səsvərmonin nəticələrinə görə yüksək səs almışdı. 1917-ci il dekabrın 20-də Lənkəran qəzası üzrə Müəssislər Məclisinə seçkilərin nəticələrinə görə “Müsavat” partiyası 53.910, Göyçay qəzası üzrə isə 27.046 səs almışdı (101.237).

Azərbaycan xalqının milli-azadlıq mübarizəsinin önündə gedən “Müsavat” partiyası Azərbaycanın torpağına və xalqına sahib çıxmalı idi və belə də olmuşdu. Başqa cür də ola bilməzdi. Çünki, əks təqdirdə torpaq və xalq sahibsiz qalar, başqa millətdən olanlar ona sahib çıxardılar. Bütün bu hadisələr erməni təşkilatlarını, xüsusən, St.Şaumyanı çox narahat etmişdi. Bu narahatlığın da əsas səbəbi onların Azərbaycan torpağı hesabına “Böyük Ermənistan” dövləti yaratmaq planlarına mane olması idi. St.Şaumyan yazırdı: “Lap əvvəldən Zaqafqaziyada ən zəif siyasi partiya olan, bu inqilab zamanı təşkilatlanan, heç bir təşkilati, heç bir partiya ənənəsi, heç bir hakimiyyəti olmayan, inqilabın əvvəlində heç bir rol oynamayan “Müsavat”, ikinci ilin başlanğıcında Zaqafqaziyada ən güclü siyasi partiya çevrildi” (166. 257).

Daşnaklar bolşeviklər kimi “Müsavat”ın simasında müsəlmanların (azərbaycanlıların) təşkilatlanmasından və real qüvvə kimi siyasi meydana çıxmasından çox narahat olmuşdular. Erməni-bolşevik narahatlığının ikinci səbəbi isə yerli əhalinin onları müdafiə etməsi olmuşdu (145. 26).

Müsəlman əhalisi arasında Müsavat partiyasının və Müsəlman Milli Şurasının get-gedə nüfuzunun artması və Zaqafqaziya Komissarlığının qərarına uyğun olaraq azərbaycanlıların milli hərbi hissələrini yaratmağa başlaması, başda St.Şaumyan olmaqla, bolşevikləri və erməni daşnaklarını qorxuya salmışdı. Bolşeviklər və ermənilər Müsavatın simasında hakimiyyətə iddiası olan real qüvvəni görməyə başlamışdı.

Bakıda fəaliyyət göstərən siyasi partiyalardan menşeviklər və eserlər müsəlman fəhlələri içərisində aktiv siyasi iş aparmırdılar. Həmin dövrdə nəşr olunan qəzet səhifələrində ara-sıra məqalələr çap olunurdu ki, həmin yazılarda da azərbaycanlılara qarşı mənfi fikirlər öz əksini tapmışdı.

Müsəlman millətçiliyinə, müsəlman kütlələri arasında “antidövlət” meylliliyinə qarşı (həmin dövrün hadisələrini dərinlən araşdıranda azərbaycanlılar arasında millətçiliyin şovinizm formasına və ya dövlət əleyhinə hər hansı bir hərəkətlərə rast gəlinmir - müəllif) mübarizə bu məqalələrin əsas qayəsi idi. Eserlər, menşeviklər və daşnaklar şovinist siyasət yeridərək, azərbaycanlı fəhlələrin Sovetlərin tərkibinə daxil olmasına hər vasitə ilə mane olurdular (23. 39). Bolşeviklərə gəldikdə isə, onlar öz çıxışlarında müsəlmanların - azərbaycanlıların inqilaba cəlb edilməsindən danışırdılar, lakin əməldə onlar bu işi həyata keçirmirdilər (151. 66-67).

Ümumiyyətlə, gətirdikdə nə menşeviklər, nə eserlər, nə də bolşeviklər azərbaycanlıları öz təşkilatlarının nəinki rəhbər heyətlərində, heç sırası üzvlüyündə də görmək istmədiklərindən onları yaxına buraxmırdılar.

Bakıda xırda burjua partiyaları içərisində ən qüvvətlii eser təşkilatı olmuşdur. ... Bakı eser təşkilatı üzvlərinin sayı artıq 1917-ci il aprelin axırında 8 min nəfərə çatmışdı. Rus və qismən erməni fəhlələrinin siyasi cəhətdən yetkin olmayan hissəsi içərisində, xüsusilə, Bakı qarnizonunda və kaspi hərbi donanması matrosları arasında eserlərin nüfuzu daha qüvvətli idi (48. 106).

Eserlər müsəlmanların simasında “panislamçı düşmən” obrazının yaradılmasında xüsusi rol oynayırdılar. Bolşeviklərin isə azərbaycanlılar arasında apardığı təbliğatın mərkəzində Azərbaycan xalqını öz ziyalıları və iri mülk sahiblərinin əleyhinə qaldırmaq və onlar arasında uçurum yaratmaq olmuşdur. Burada da bolşeviklərin əsas məqsədi Azərbaycan xalqını başsız qoyaraq, yaranmış qarmaqarışıqlıqdan sadə xalqı çıxılmaz vəziyyətə salaraq, bundan öz məqsədləri üçün istifadə etmək olmuşdur.

Bolşeviklər hər cür demokratik şüarlarla pərdələnsələr də, Azərbaycan xalqının milli maraqlarına cavab vermirdilər. Bu hərəkətin rəhbərliyində ifrat bolşeviklərin və ermənilərin çoxluq yaratması isə Azərbaycan xalqının milli mənafeyinə qarşı daha kəskin mövqe tutmasına zəmin yaradırdı. Hadisələrin sonrakı inkişafı bir daha göstərmişdi ki, ermənilər tərəfindən istiqamətləndirilən bolşevizm Azərbaycan xalqına sonsuz qırğınlar və faciələr gətirmişdi.

Qeyd edilməlidir ki, bolşevikləri və onlardan sonra hakimiyyəti ələ keçirən “Sentrokaspi” diktaturasının Bakıda uzun sürməyən hakimiyyətləri dövründə bu siyasət davam etdirilmişdi.

1917-ci ilin ortalarında RSDF(b)P Bakı komitəsinin yığılmağında 9 nəfərdən ibarət (5 bolşevik, 4 menşevik) rəhbəredici büro seçilmişdi. Onun tərkibinə P.Çaparidze, Q.Ayollo, V.Naneyşvili, İ.Kasaşvili, Q.Sturua, V.Kasparov, Kalman, R.Okineşviç, S.Anşeles daxil idilər (98. 307.). Buradan da aydın görünür ki, RSDF(b)P Bakı komitəsinin rəhbərliyi və tərkibinin, demək olar ki, hamısı erməni və ruslardan ibarət idi. Onların tərkibində bir nəfər də olsun azərbaycanlı yox idi. Əsas məsələ isə onda idi ki, RSDF(b)P Bakı komitəsinin erməni rəhbərliyi - Şaumyan, Əmiryan, Mikoyan, Korqanov və başqaları yalançı beynəlmiləlçilik şüarları altında erməni-daşnak siyasəti yürüdərək, azərbaycanlıları Komitənin rəhbərliyinə yaxın buraxmaq istəməmişdilər.

1917-ci ilin ikinci yarısında RSDF(b)P Rusiyada hakimiyyəti ələ keçirmək üçün silahlı üsyana ciddi hazırlaşırıdılar. Buna görə də RSDF(b)P MK-nın göstərişlərini əsas tutan Bakı bolşevikləri hakimiyyət uğrunda fəal mübarizəyə başlayırlar. Birinci növbədə, onlar Bakı şəhərində fəhlə və əsgər deputatları Sovetində rəhbərliyi ələ almağa cəhd göstəririlər. Sonradan onlar bütün hakimiyyətin Sovetlərə verilməsi haqqında məsələni irəli sürməli idilər. Bu məqsədlə bolşeviklər 1917-ci ilin əvvəllərində Sovetə yeni seçkilər keçirilməsini tələb etmişdilər.

Qeyd edək ki, bu dövrdə fəhlə və əsgər deputatları Sovetində üstünlük eser, menşevik və daşnaklarda idi. Sentyabrın 3-də RSDF(b) Bakı Komitəsi tez bir

zamanda Bakı Sovetinə yeni seçkilərin keçirilməsinin vacibliyi haqqında qərar qəbul etdi (94. № 49 1917).

St.Şaumyanın rəhbərlik etdiyi bolşevik dəstəsinin tərkibi demək olar ki, əsasən erməni və ruslardan ibarət idi. Sovetin tərkibində azərbaycanlıların nümayəndəsi yox idi. St.Şaumyanın və hərbi inqilab Komitəsinin rəhbəri Q.Korqanovun yaratdığı Qırmızı Ordunun sıralarına da azərbaycanlıları qəbul etmədilər. Bakıda siyasi və hərbi hakimiyyət tədricən, bolşevik maskası altında gizlənən erməni şovinistlərinin əlində cəmləşmişdi. RSDF(b)P Bakı və ətraf rayon komitələrinin rəhbərlikləri və tərkibi də, demək olar ki, hamısı erməni, rus və gürcü millətindən seçilirdi. Onların tərkibində azərbaycanlı yox idi. Bakı bolşevikləri və onların erməni rəhbərləri - St.Şaumyan, A.Əmiryan, A.Mikoyan, Q.Korqanov və başqaları yalançı beynəlmiləlçilik şüarları altında erməni-daşnak siyasəti yeridirdilər.

Əvvəllər olduğu kimi, 1917-ci ildə də bolşevik təşkilatı əsas təbliğat işini qeyri azərbaycanlılar arasında aparırdı və azərbaycanlılar arasında, xüsusən, Bakıdan kənarında onların nüfuzu, demək olar ki, yox idi. Azərbaycanlılar arasında bolşevik ideyalarının təbliğatı “Hümmət” təşkilatının üzərinə qoyulmuşdu (142. 44).

Bakıda siyasi mübarizənin gərginləşdiyi bir vaxtda bolşevik yönümlü “Hümmət” təşkilatının varlığı sual altında idi. 1917-ci ilin mart ayında təşkilatın konfransında bir qrup hümmətçi belə hesab edirdi ki, artıq partiya fəaliyyətini “Hümmət” təşkilatının bayrağı altında göstərməkdənsə, RSDF(b)P Bakı Komitəsi ilə birləşsə, daha yaxşı olar. Lakin uzun müzakirələrdən sonra konfrans qərara alır ki, Bakı Komitəsinə birləşmədən, “Hümmət” təşkilatı öz adını saxlasın. Təşkilatın Müvəqqəti komitəsi yaradılır. N.Nərimanovun sədrlik etdiyi Komitənin tərkibinə M.Əzizbəyov, D.Bünyatzadə və H.Sultanov daxil oldular (98. 309). Bir neçə vaxtdan sonra isə Sultan Məcid Əfəndiyev, Möhsün İsrafilbəyov və başqaları da təşkilata daxil olundular (48. 93). Hümmətçilər bolşevik ideyalarının Azərbaycan zəhmətkeşləri içərisində yayılması üçün maarifçilik fəaliyyəti ilə məşğul idilər (135. 8). Bu maarifçilik ideyalarının həyata keçirilməsində 1917-ci il iyulun 16-dan etibarən Bakıda 1000 nüsxədən ibarət “Hümmət” qəzeti çıxmağa başladı. Qəzetin redaksiya heyətinə N.Nərimanov, S.M.Əfəndiyev və T.Şahbazov daxil idilər (48. 108).

Fevral inqilabının qələbəsi ilə erməni siyasi partiyalarının tarixində yeni dövr başlanır (148. 100).

Bu dövrdə Avropa ölkələrində “erməni məsələsi”nin siyasət aləminə daxil olunması təmin edilmiş, erməni “Daşnaksütyun” partiyasının əsas qüvvələri Cənubi Qafqaza, xüsusilə, Bakıya yığılmış və onlar “Böyük Ermənistan” yaradılması üçün yeni taktikaya keçmişdilər. Rus, eləcə də ingilis, fransız hökumətləri ilə bağlı olan və onlara xidmət edən “Daşnaksütyun” partiyası “Böyük Ermənistan” xəritəsini əllərində gəzdirərək, millətlər arasında, xüsusilə

Azərbaycanda gərginlik yaradaraq, azərbaycanlılara qarşı düşmənçiliyi daha da qızıqsıdırırdı. Erməni şovinist millətçilərinin bu hərəkətləri, hətta, Cənubi Qafqazda bütün partiyaların narazılığına səbəb olmuşdu... Bu dövr daşnak partiyasının mürtəcə sifəti artıq kimsəyə sirr deyildi. Bu baxımdan maraqlıdır ki, hətta, 1917-ci ilin sentyabrında erməni eserlərinin konfrası daşnaklarla blokdan imtina etmişdi (19. № 7 1990).

Oktyabr inqilabının əldə etdiyi nailiyyətlərə qarşı mübarizə aparan əksinqilabçı daşnaksütyun Ermənistan ərazisində erməni iri ticarət-sənaye burjuaziyasının diktaturasını qurmaq və Türkiyənin (Şərqi Anadolunun yeddi vilayəti), Gürcüstanın (Axalkalaki, Borçalı və b.) və Azərbaycanın (Qarabağ, Naxçıvan və b.) hesabına “müstəqil” daşnak “respublikasının” ərazisini genişləndirmək fikrində idi (112. 87).

Qeyd etmək lazımdır ki, vaxtilə daşnakların burjuva millətçi siyasətini Bakıda gənc erməni inqilabçıları qrupu ciddi tənqidlə qarşılımışdı. Bu qrupun başında A.İ.Mikoyan dururdu və onun tərkibinə Mirzəbekyan, A.Qriqoryan, A.Akopyan, S.Tumayan, Q.Tovmasyan, Q.Əlixanyan və Qr.Poqosyan daxil idilər (82. 43). Lakin hadisələrin sonrakı gedişində yuxarıda adları qeyd olunan ermənilər daşnaklarla ittifaqda azərbaycanlılara qarşı soyqırımında aktiv iştirak etdilər.

Daşnak partiyasının qızgın millətçilik siyasəti o dərəcədə genişlənməmişdi ki, hətta, milli şovinizm telləri ilə sıx bağlı olan RSDF(M)P-nin Zaqafqaziya Ölkə Komitəsi rəhbərlərinin də etirazına səbəb olmuşdu (41. 36).

RSDF(M)P Zaqafqaziya Ölkə Komitəsinin “Tiflis əhalisinə” müraciətində deyilirdi ki, Qafqazdakı bütün millətçi partiyalardan ən qüvvətli və ən zərərli daşnak partiyasıdır. Yalnız bu partiyanın dağılması zəhmətkeşlərin davamlı və həqiqi beynəlmiləl həmrəyliyinə nail olmaq üçün möhkəm zəmin yaradar (41. 36). Bu partiyanın fəaliyyətinə qədər Zaqafqaziyada sakitlik idi. Burada millətlərarası ziddiyyətlər nəzərə çarpmırdı. Azərbaycan, gürcü və erməni millətləri əsrlərlə birgə dinc yaşamışlar. Lakin şovinist erməni millətçilərinin meydana çıxması ilə münasibətlər dəyişmiş, ziddiyyətlər əmələ gəlmişdi (27. 64).

Başqa bir əsərdə göstərilir ki, Türkiyədə və eləcə də, Qafqazda erməni xalqının bədbəxtliyinin əsas mənbəyi Daşnaksütyun təşkilatıdır (89. 44).

Azərbaycan türklərinin qəddarlıqla qətlə yetirilməsində bilavasitə iştirak etmiş Tatevos Əmirovun qardaşı, Bakı XKS üzvlərindən biri olmuş A.Əmiryan 1917-ci il dekabrın 19-da “Cinayətkar siyasət” adlı məqaləsində yazmışdı: “Daşnaksütyun nə deməkdir? Bu ifrat erməni millətçilərinin partiyasıdır, bu partiya öz varlığının 25 ili ərzində sosializmə qarşı, inqilabi ideyaların erməni xalq kütlələri içərisində yayılmasına qarşı mübarizə aparmışdır, bu partiya bütün qonşu xalqlara qarşı təcavüzkar, həyasız siyasət yeritmişdir. Biz bolşeviklər “Daşnaksütyun” partiyasına qarşı həmişə mübarizə aparmışıq. Lakin Qafqaz menşevikləri də ona qarşı ölüm-dirim mübarizəsi aparmışlar... (94. № 100 1917).

Uzun illərin təbliğat, terror və qorxutma siyasəti nəticəsində, daşnaklar öz başlıca məqsədlərindən birinə çatmışdılar: əməkçi erməni xalqı artıq şovinizm virusu ilə zəhərlənmişdi və daşnakların ardınca gedirdi (19. № 7 1990).

Zaqafqaziyada fəaliyyət göstərən siyasi təşkilatlar, o cümlədən bolşeviklər də yaxşı başa düşürdülər ki, daşnak erməni şovinist millətçiləri sosializm və proletar inqilabı ilə heç bir əlaqəsi yoxdur (132. 24). Buna baxmayaraq, bir müddətdən sonra Şaumyan, Əmirov və başqa bolşeviklər erməni daşnakları ilə ittifaqa girərək (əslində onların hamısının məqsədi bir idi – müəl.), Azərbaycan türklərinə qarşı soyqırımı siyasətini həyata keçirib, gələcək erməni dövləti üçün ərazilər hazırlamağa başlayırlar.

Ermənilər Azərbaycanın Qərb torpaqlarını - tarixi torpaqlarımızı zəbt edib, erməni dövləti yaratmaq planlarını həyata keçirmək üçün, 1917-ci il fevral inqilabından sonra bütün qüvvələrini və imkanlarını işə saldılar.

Uzun müddət Türkiyənin erməni dövləti yaratmaq fikri ilə ermənilər Avropa dövlətlərinin, xüsusən, Rusiya imperiyasının, sonra isə Leninin qurduğu Sovet Rusiyasının himayəsinə sığınaraq, onlardan istifadə etmək istəyirdi. Lakin bu məkrli siyasət baş tutmadıqda, erməni şovinistləri həmin planı Cənubi Qafqazda, Azərbaycan torpaqlarının hesabına həyata keçirmək fikrinə düşdülər. Ermənilər siyasi mərkəz olan Tiflis və Bakıda siyasi və hərbi təşkilatların rəhbərliyini ələ almaq, Cənubi Qafqazda siyasi hakimiyyətə yiyələnmək və gələcəkdə, Azərbaycan torpaqlarında “Böyük Ermənistan” dövləti yaratmaq fikrinə düşmüşdülər. Buna görə də Cənubi Qafqazda, o cümlədən, Bakıda ermənilərin siyasi fəallığı artmış və genişlənməmişdir.

Bu dövrdə Bakıda siyasi cəhətdən fəallaşan və hegemonluq etmək istəyən ermənilər daha çox diqqəti cəlb edirdilər. Onlar müxtəlif siyasi təşkilatların, əsasən, rəhbər orqanlarında təmsil olunurdu (104. 61).

Bolşeviklərin sıralarında St.Şaumyan, A.Akopyan, A.Mravyan, S.Xanoyan, A.Mikoyan, A.Əmiryan və başqaları vardı (104. 61). “Daşnaksütyun” partiyası Bakı və Bakı quberniyasına xüsusi maraq göstərirdi (44. № 2 1998).

Qeyd edək ki, hələ 1916-cı ildə “Daşnaksütyun” partiyasının rəhbərliyinin əsas hissəsi Şərq bürosunun əlində cəmləşmişdi. Bu büronun da əsas aparıcı üzvləri Bakı daşnakı Abram Gülxandyan, eyni zamanda partiyanın Bakı Mərkəzi Komitəsinin üzvləri - M.Zarafyan, M.Sarkisyan, E.Frangian, Q.Sagiyan və L.Tadevosyan idilər (30. v.4). Bu dövrdə artıq elə bir nüfuza malik olmasalar da Hnçak partiyası da, öz fəaliyyətini genişləndirmişdi (148. 100).

Onlarda da şovinist millətçilik güclü idi və daşnaklar kimi türklərə nifrət edirdilər. Hnçakistlərin də əsas məqsədi “Türkiyə Ermənistanı”nı Osmanlı imperiyasından ayırmaq olmuşdur (133. 55).

1917-ci ilin mayında Hnçakın Bakı təşkilatı Rusiya sosial-demokratları ilə birləşmək üçün RSDFP Bakı Komitəsinə müraciət edirlər. Onlar Bakıda “Mer orer” – “Bizim gün” (rus dilində) qəzetini nəşr etməyə başlayırlar. Lakin

Hnçakistlərin də əsas mübarizə metodu zorakılıq və terror idi. (133. 56.). Hnçakistlər də daşnaklar və bolşeviklər kimi hərbi təşkilatlanmaya xüsusi diqqət verirdilər. Eyni zamanda St.Şaumyanın rəhbərlik etdiyi bolşevik təşkilatının himayəsindən istifadə edirdi. Onlar St.Şaumyanın yaxından köməyi ilə özlərinin hərbi batalyonlarını yaradırdılar. (133. 58.).

Şübhəsiz, hnçakistlərin bolşeviklərə yaxınlaşmaları, onlara sevgidən deyil, qarşılıqları qoyduqları məqsədlərinə çatmaq üçün lazım idi (necə ki, daşnaksütyun həmin siyasəti yeridirdi, eləcə də, onlar da həmin yolla gedirdilər - müəllif). Böyük bir hissəsi Ermənistandan xaricdə olan hnçakistlərin 1917-ci ildə 14 min üzvü vardı. Hnçak partiyasının təşkilatları Ermənistanda, eyni zamanda Tiflisdə, Bakıda, Batumda fəaliyyət göstərirdi (148. 101).

Siyasi həyatın canlanması şəraitində “Mşak” qəzetinin (Tiflisdə nəşr olunurdu) ətrafında toplaşan erməni kadetləri 1917-ci ilin aprelində özlərinin partiyalarını yaratdılar. Onlar fevral inqilabını alqışladılar və Müvəqqəti hökuməti müdafiə etdiklərini bildirdilər. Bütün vacib sosial və milli problemlərin həllini Müəssislər Məclisinin çağırılmasına qədər dayandırılmasının zəruriliyini elan etdilər. Erməni kadetləri özlərini Ermənistan xalq partiyası adlandırdılar (148. 101).

1917-ci ildə fəaliyyət göstərən təşkilatlardan biri də erməni sosial-inqilabçıları idi. Qeyd etmək lazımdır ki, erməni sosial-inqilabçıları öz ideya baxışlarına görə “Daşnaksütyun” partiyasından fərqlənmirdilər. Bu partiyanın Tiflis, Bakı, Aleksandropol, Qars, İrəvan, Yelizavetpol, Batum və başqa yerlərdə az saylı şöbələri vardı (133. 59.).

Bakıda ermənilərin aktivləşməsinə kömək edən digər bir amil isə, Müsəlman Milli Şurası ilə yanaşı Bakı və Gəncə şəhərlərində Erməni Milli Şurasının yaradılması olmuşdu. Bakıda Erməni Milli Şurasının sədri Y.Qukasov idi (143. № 12 1919). Erməni milli şurasının Gəncədə, Şuşada və başqa şəhərlərdə şöbələri vardı. (16. v.15). Şuşada bolşeviklərin də təşkilatı fəaliyyət göstərirdi. Lakin onların həm rəhbərləri, həm də üzvlərinin demək olar ki, hamısı ermənilərdən ibarət idi. Belə ki, Şuşa Bolşevik Komitəsinə Aleksandr Saturyan (Ruben) başçılıq edirdi (38. 27).

1917-ci il oktyabrın 13-də Bakı Sovetinin menşevik-eser İcraiyyə Komitəsi istefaya çıxmağa məcbur olmuşdu. Həmin gün başda St.Şaumyan olmaqla Bakı Sovetinin Müvəqqəti İcraiyyə Komitəsi təşkil edilmişdi (31. 11). Lakin Bakı Sovetinin rəhbərliyi bolşeviklərin əlində olsa da, onlar Sovetdə möhkəm və sabit çoxluğa malik deyildilər (23. 80).

Qeyd edilməlidir ki, o dövrdə bolşevik mətbuatı nə qədər hay-küy qaldırsa da, Qafqazda St.Şaumyanın rəhbərlik etdiyi bolşeviklərin nüfuzunun əhali arasında aşağı olması faktını gizlətmək mümkün deyildi.

Tiflisdəki Amerika konsulu Smit oktyabr çevrilişindən sonra Dövlət Departamentinə göndərdiyi ilk teleqramında, hər şeydən əvvəl, yazırdı ki, yerli

əhalinin böyük bir hissəsi və ordu bolşeviklərin arxasınca getməkdən imtina etmişdilər. Üstündən 9 gün keçəndən sonra Smit Dövlət Departamentinə göndərdiyi başqa bir teleqramında isə göstərmişdi ki, Bakı bolşeviklərin əlindədir, lakin Zaqafqaziyanın başqa yerlərində əhalinin böyük bir hissəsi və onların rəhbərləri qətiyyətlə bolşevik hakimiyyətini qəbul etmək istəmir... hakimiyyəti ələ aldıqdan sonra da, Bakıda, ümumən, Zaqafqaziyada nüfuzu aşağıdır (124. 120).

Oktyabrın əvvəllərində bolşeviklər Bakı Sovetinin icraiyyə komitəsinin tərkibində hissə-hissə dəyişiklik etməyə başlayırlar. Lakin bu dəfə də seçilən 12 üzvün içərisində bir nəfər də olsun azərbaycanlı yox idi. Belə ki, onun tərkibinə M.Jqenti, M.Semyonov, B.Avakyan, Yarışev və başqaları seçilir. Növbəti gün isə, Bakı Sovetinin hərbi bölməsinin katibi B.Avakyan seçilir (123. № 232 1917).

Petroqradda silahlı üsyanın qələbə çalması məlumatı əldə olunduqdan sonra, 1917-ci il 26 oktyabrda Bakı Soveti İcraiyyə Komitəsinin müşavirəsi çağırılır. Müşavirədə Bakıda fəaliyyət göstərən siyasi partiyaların, həmkarlar ittifaqının, hərbi hissələrin, Xəzər donanması və başqa təşkilatların nümayəndələri iştirak edirlər. Müşavirədə hakimiyyət məsələsi də müzakirə edilmişdi. Burjuaziya və milli partiyaların təklifi ilə Bakıda ali hakimiyyət orqanı kimi İctimai Təhlükəsizlik Komitəsi təşkil edilmişdi (135. 13).

1917-ci il oktyabr ayının 27-də St.Şaumyanın sədrliyi ilə sənaye - zavod nümayəndələrinin, polk, rota və gəmi komitələrinin iştirak etdiyi fəhlə və hərbi deputatları Sovetinin genişləndirilmiş konfransı keçirilir. Konfransda 544 nəfər iştirak etmişdi, yığıncanın sədri isə St.Şaumyan idi. Konfrans böyük səs çoxluğu ilə Petroqrad hadisələri haqqında məsələyə birinci baxılmasını müsbət həll etdi. Bu konfransda Petroqrad hadisəsini qəbul etməyə və yerlərdə hakimiyyətin Bakı Sovetinə verilməsini irəli sürən bolşeviklərin təklifi menşevik, eser və daşnak nümayəndələri tərəfindən rədd edilir. Onlar Müəssislər Məclisinin çağırılmasına qədər (onun çağırılmasına üç həftə qalırdı) fevral çevrilişinin nailiyyətlərini müdafiə etməyi təklif etdilər. Səsvərmənin nəticəsinə görə 248 lehinə, 149 əleyhinə, 3 nəfər bitərəf qalmaqla menşevik, eser və daşnakların təklifi qəbul olundu (120. № 72. 1918). Eyni zamanda, iclasda iştirak edənlərin böyük çoxluğunun razılığı ilə ictimai təhlükəsizlik Komitəsinin yaradılması qərara alınır (135. 13).

Lakin sonradan, 1917-ci il noyabrın 2-də Bakı və onun rayonlarının fəhlə və hərbi deputatları Sovetinin konfransında St.Şaumyan hakimiyyətin Sovetin əlinə keçməsi məsələsini yenidən müzakirəyə çıxarır. Menşeviklər, sağ eserlər və daşnaklar bolşeviklərə etibar etmədikləri haqqında bəyanat verərək, iclas zalını tərk edirlər (24. 184). Bundan istifadə edən St.Şaumyan Konfransda hakimiyyətin Sovetin əlində cəmləşməsinə, İctimai Təşkilatların İcraiyyə Komitəsinə ləğv etməyə və bütün silahlı qüvvələrin Sovetə tabe olmasına nail olmuşdu. Sovetin isə adı dəyişdirilib fəhlə və əsgər deputatları Soveti olur. Fəhlə və əsgər deputatları Soveti rəhbərliyinin də, demək olar ki, hamısı erməni və ruslardan ibarət idi (24.

184-186). Konfransın qərarına əsasən fəhlə və əsgər deputatları Sovetinin İcraiyyə Komitəsi Bakı şəhərində Ali hakimiyyət orqanı hesab olunur (121. № 178, 1917). İcraiyyə Komitəsinin sədri St.Şaumyan, onun katibləri isə Yüzbaşyan və Qriqoryan seçilirlər. Həmin dövrün məlumatlarından aydın olur ki, fəhlə, əsgər və matros deputatları Soveti icraiyyə komitəsi üzvlərinin böyük əksəriyyəti ermənilərdən təşkil olunmuşdu (13. v.2)

Bakı Sovetinin yeni erməni-bolşevik rəhbərliyi 1917-ci il noyabrın 5-də gəmi, polk, rota və sənaye-zavod konfranslarından seçilmiş nümayəndələrinin iştirakı ilə genişləndirilmiş iclasını çağırır. Bu iclasda Sovetin 360 deputatından 99 nəfəri iştirak etmişdi. Fəhlə konfranslarından və əsgər təşkilatlarından 272 nümayəndə gəlmişdi. Sovetin məlum tərkibi, təbii ki, iclasın tam səlahiyyətli olması üçün yetərli deyildi. Nümayəndələrdən çoxunun bolşeviklərin arxasınca gətməsini nəzərə alan esər və menşeviklər hazırkı tərkibdə Sovetin iclasının keçirilməsinin qeyri mümkünlüyü haqqında məsələ qaldırmışlar. Lakin St.Şaumyan fəhlə və əsgər təşkilatları nümayəndələrinə arxalanaraq, Sovetdə hakimiyyəti ələ keçirmək üçün əlverişli imkanı əldən buraxmaq istəmədi. Bu iclasda, ilk dəfə olaraq, Bakı Soveti bütün hakimiyyətin Sovetlərə verilməsi haqqında tələblərini irəli sürdülər. Bu tələb 55 səs əleyhinə, 284 səs lehinə olmaqla qəbul edilmişdi (94. № 67, 1917).

Bolşeviklərə, Bakıda öz mövqelərini möhkəmləndirmək üçün, Bakı Sovetində fəhlə və əsgər deputatlarının çoxluğuna nail olmaq lazım idi. Bu baxımdan Sovetin köhnə tərkibi bolşevikləri təmin etmirdi. Ona görə də bolşeviklər yeni seçkilərin keçirilməsi üçün aktiv kampaniyaya başlayırlar. Lakin bu dəfə də onlar Bakı Sovetində çoxluq əldə edə bilmədilər. Vəziyyəti belə görən bolşeviklər yeni seçki qanununun qəbul edilməsini ön plana çəkildilər. Bakı 16 rayona bölündü: Qara şəhər, Ağ şəhər, Bibi-Heybət, Balaxanı, Suraxanı, Binəqədi, Zabrat və başqaları (87. 62).

1917-ci il dekabrın 12-16-da Bakı Sovetinə keçirilən seçkilərdə bolşeviklər 51, daşnaklar 41, sol esərlər 38, sağ esərlər 28, müsavətçilər 21 və menşeviklər 11 yer əldə etmişdilər (23. 97).

Əvvəllər olduğu kimi bu dəfə də Sovetdə müəyyənləşdirici mövqe esər-menşevik-daşnak blokuna aid idi. 31 dekabrda Bakı Soveti yeni tərkibində özünün ilk iclasını keçirmişdi. İclasa sədrlik edən St.Şaumyan Sovetin yeni İcraiyyə Komitəsi yaradılmasını önə çəkmişdi. Eyni zamanda qərara alınmışdı ki, İcraiyyə Komitəsinə Sovet hakimiyyətini müdafiə edən partiya nümayəndələri daxil olsunlar. Sağ esərlər və daşnaklar yerlərdə və mərkəzdə Sovet hakimiyyətini tanıdıqlarını bildirdilər. Bununla yanaşı, onlar Xalq Komissarları Sovetini tanımaqdan imtina etdilər və tələb etdilər ki, bütün hakimiyyəti Müəssislər məclisinə versinlər. Müsavat partiyası bolşeviklərin zorakı yolla hakimiyyətə tam sahib çıxmaq fikrini görüb, onu qeyri-demokratiklikdə ittiham etdi və Bakı Sovetində kəndli nümayəndələrinin olmamasını əsas gətirərək hakimiyyətin Sovetə

verilməsinə etirazını bildirib, İcraiyyə Komitəsinə daxil olmaqdan imtina etdi (87. 64).

Bu dövrdə bolşeviklərin irəli sürdüyü “Bütün hakimiyyət Sovetlərə” şüarı Müsavatın rəhbərliyi tərəfindən də qəbul olunmur. Bununla əlaqədar partiyanın lideri M.Ə.Rəsulzadə qeyd edirdi ki, “Müsavat” partiyası hakimiyyətin Sovetlərə verilməsinə prinsipcə etiraz etmir, lakin Bakı Soveti demokratik əsasda seçilmədiyindən, eyni zamanda onun tərkibində kəndlilər təmsil olunmadığından Müsavat partiyası hakimiyyətin Sovetə verilməsindən imtina edir və onun İcraiyyə Komitəsinə daxil olmayacaqdır (124. 101).

Lakin Bakı Sovetinin yenidən təşkil olunan iclasında, əvvəllər hakimiyyətin Bakı Sovetinə verilməsinə etiraz edən siyasi təşkilatlar, indi İcraiyyə Komitəsinə daxil olmaq istədiklərini bildirdilər. Yeni İcraiyyə Komitəsinə 6 nəfər bolşevik, 5 daşnak, 4 sol eser, 3 sağ eser, 2 müsavətçi daxil idi (22. 291). 1 yanvar 1918-ci ildə P.Çaparidze İcraiyyə Komitənin sədri seçilir (87. 65.)

Bu dövrdə Azərbaycanın mərkəzi qəzalarında, bəzi dəmiryolu stansiyalarında və əhalinin sıx yaşadığı məntəqələrin hamısında fəaliyyət göstərən fəhlə, əsgər və kəndli deputatları Sovetinin bir çoxu eser və menşeviklərin təsiri altında idi. Ona görə də, qəzalarda Sovetin və Komitənin böyük çoxluğunda sosialist inqilabını bolşevik qiyamı hesab edirdilər. Azərbaycan kəndlilərinin, demək olar ki, böyük çoxluğu Müsavat və Müsəlman Milli Şurasının ardınca gedirdi.

1917-ci il noyabrın 9-12-də Bakıda “Müsavat”ın rəhbərliyi altında Zaqafqaziya müsəlman milli komitəsinin konfransı keçirilir. Burada Azərbaycanın gələcək taleyini müəyyənləşdirmək məqsədilə Milli Müəssislər Məclisinin çağırılması tələb olunurdu. Konfransın qətnaməsində, Müəssislər Məclisinin əsas vəzifəsi kimi, Rusiya Federasiyası daxilində Azərbaycan muxtariyyətinin elan edilməsi müəyyənləşdirilmişdi. Əlbəttə, bu tələblər Bakı Sovetini, xüsusən, onun daşnaklarla sıx əlaqədə olan rəhbərliyini razı sala bilməzdi (142. 48).

RSFSR XKS-yə tabe olmaq istəməyən və anarxiyadan qorumağa çalışan Gürcüstan sosial-demokrat partiyası (menşeviklər), “Müsavat”, “Daşnaksütyun” və sağ eserlərin nümayəndələri noyabrın 11-də Tiflisdə keçirdikləri müşavirədə Rusiya bolşevik hökumətinin hakimiyyətini tanımaqdan imtina etdiklərini bildirdilər.

Rusiyada Müvəqqəti hökumətin hakimiyyətini zorla devirərək bolşevik hakimiyyəti qurulduqdan sonra Zaqafqaziyanın idarə edilməsində müəyyən dəyişiklik yaranmışdı. Burada Mərkəzdən asılı olmayan yeni hakimiyyət forması yaradıldı. Bu hakimiyyət, 1917-ci il noyabrın 15-də yaradılan Zaqafqaziya Komissarlığı idi. Onun tərkibinə Gürcüstandan Y.Gegeçqori (sədr) və A.Çxengeli, Azərbaycandan F.X.Xoyski, M.Y.Cəfərov, X.Məlik-Aslanov, ermənilərdən T.Ter-Qazaryan, X.Karçıqyan, A.Ağacanyan, sağ eserlərdən D.Donskoy daxil idilər (22. 292).

1917-ci ilin oktyabrında Petroqradda baş vermiş bolşevik çevrilişindən sonra Cənubi Qafqazda özünü ali hakimiyyət elan etmiş Zaqafqaziya Komissarlığı ilə Bakı Soveti arasında münasibətləri nizamlamaq mümkün olmamışdı (113. 7). Hətta, Zaqafqaziya Komissarlığının Zaqafqaziya xalqlarına etdiyi birinci müraciətində “bu hakimiyyətə qarşı hər-hansı əks hərəkətlərin qarşısı ciddi-cəhdlə alınacaqdır” xəbərdarlığı da münasibətlərin nizamlanmasına müsbət təsir etməmişdi (113. 11). St.Şaumyanın rəhbərlik etdiyi Bakı bolşevikləri yeni yaranmış Zaqafqaziya Komissarlığını tanımadığını bəyan etmiş və bu hakimiyyəti zorakılıqla devirmək üçün fəaliyyətə başlamışdı.

1917-ci ilin sonlarında St.Şaumyanın rəhbərlik etdiyi Bakı Soveti ilə Zaqafqaziya Komissarlığı arasındakı münasibətlər günü-gündən gərginləşirdi.

1917-ci il noyabrın 23-də V.İ.Leninə göndərdiyi teleqramında St.Şaumyan bildirirdi: Biz əksinqilabi Zaqafqaziya Komissarlığına müharibə elan etmişik. Biz, ordunun köməyi ilə Komissarlığı Xalq Komissarları Sovetinin hakimiyyətini tanımağa məcbur edə bilərik. Xahiş edirik, təcili xəbər verin nə edək (165. 152).

ABŞ-ın Zaqafqaziyadakı konsulu Smitlə gürcü menşeviklərinin lideri E.P.Gegeçqorinin danışıqları zamanı o, Amerika nümayəndəsini bolşevizmin təhlükəsindən xəbərdarlıq edirdi (141.449).

Bolşeviklər insanları ideyaya inandırma prinsiplərinə deyil, özünü doğrultmayan gücə önəm verir, xalqları siniflərə bölərək, onların arasında barışmaz düşmənçilik yaradırdılar.

Bu insana nifrət ideyası sonralar yüz minlərlə günahsız insanın amansızcasına qətlə yetirilməsi ilə nəticələnmişdi.

Məlumdur ki, XX əsrin əvvəllərində Azərbaycan, Bakı nəzərə alınmazsa, Rusiyaya nisbətən daha aqrar ölkə, kəndli ölkəsi idi. 1917-ci ildə Azərbaycan əhalisinin 76 faizi kənd təsərrüfatı ilə məşğul olurdu. Şəhər əhalisi isə, əsasən Bakıda cəmləşmişdi (40. 4).

1917-ci il may ayının 13-də Quberniya ərzaq komitəsinin iclasında Aşurov quberniyalarda müsəlmanlar çoxluq təşkil etdiyinə görə ərzaq komitəsinin yenidən təşkil olunmasını və onun tərkibində müsəlmanlara üstün yer verilməsini təklif edir. Lakin Stopani, Yakobson və başqaları çıxış edərək, təklifin əleyhinə gedirlər (101. 49).

1917-ci il may ayının 25-də Mülki Ərzaq Komitələrinə seçkilərin nəticələrinə görə bütün sahələr üzrə siyahıda cəmi 49.525 nəfər vardı. Onlardan 20.573 nəfər sosialist blokuna, 1379 nəfər qarışıq siyahıya, 913 nəfər Xalq Azadlıq partiyasına, 25.550 nəfər müsəlmanların siyahısına səs vermişdir. Səsvermənin nəticələrinə görə müsəlmanlar (azərbaycanlılar) ən çox səs toplamışdılar. 3-cü sahə üzrə 7120 nəfərdən 787 səs sosialist blokunun siyahısına, 6302 səs isə müsəlman siyahısına verilmişdir. 4-cü sahə üzrə 11271 nəfərdən 1293 nəfəri sosialist blokunun, 9888 nəfər isə müsəlman blokunun siyahısına səs vermişdir (151. 69). Bu real faktlara baxmayaraq, erməni daşnakları, menşeviklər, eserlər və bolşeviklər

azərbaycanlıları hər hansı bir təşkilatın nəinki rəhbərliyinə, heç sıralarına belə buraxmaq fikrində deyildilər.

Azərbaycanlıların çoxluğuna baxmayaraq Ərzaq Komitəsinin rəhbərliyi də rus və ermənilərin əlində idi. Əgər 1917-ci ilin aprelində Bakı Quberniyası Ərzaq komitəsinin sədri A.Stopani, katibi A.Bekzadyan olmuşdusa (93. № 75, 1917), may ayında Bakı şəhəri üzrə Ərzaq Komitəsinin sədri S.N.Ter-Zaxaryan, 1917-ci il iyun ayında isə, Şəhər Ərzaq Komitəsinin sədri Ter-Qriqoryan, katibi P.Koçarov olmuşdu (1 v. 167).

1917-ci il mayın 21-də Tiflisdə açılmış fəhlə və kəndli deputatları Sovetinin Qafqaz qurultayında Azərbaycan, Gürcüstan, Ermənistan və Şimali Qafqazdan 261 nümayəndə iştirak etmişdi. 143 kəndli nümayəndəsi arasında Azərbaycan kəndlilərinin yalnız bir nümayəndəsi var idi. Sovet dövrü tarixi kitablarda bu hadisəni guya, Azərbaycanın bir çox qəzalarında və kəndlərində kəndli deputatları Sovetinin olmaması ilə əlaqələndirirdilər (23. 38). Lakin burada əsas məqsəd Azərbaycan kəndlilərini siyasi mübarizə meydanına buraxmamaq olmuşdu.

Xüsusi Zaqaqaziya Komitəsi də yerlərdə qəza və kənd ictimai təşkilatları icraiyyə komitələrinin təşkilinə başlamışdılar. Məsələn, 1917-ci ilin mayında Xüsusi Zaqaqaziya Komitəsinin müvəkkilləri Naxçıvanda qəza və kənd ictimai təşkilatları icraiyyə komitələri təşkil etmişdilər (54. 14).

Azərbaycan torpaqları hesabına özlərinə dövlət yaratmaq planını hazırlayan ermənilər hələ Birinci Dünya müharibəsindən əvvəl və Fevral siyasi çevrilişdən sonra Azərbaycanda baş verən kəndli çıxışlarında maraqlı olmuş, hətta, onların təşkilində iştirak etmişdilər. Onlar Azərbaycanın iqtisadi potesialına zərbə vurmaq, gələcək siyasi-hərbi qarşılıqda onun zəifləməsinə nail olmaq məqsədini güdmüşdülər (62. 55).

St.Şaumyan siyasi hadisələrdən o qədər də baş çıxara bilməyən Azərbaycan kəndlilərini kəndin nüfuzlu şəxslərinə qarşı çıxmağa təhrik edirdi. Bu işdə başqa ermənilər də iştirakçı idilər.

St.Şaumyan Azərbaycan kəndlərinə nüfuz edə bilmədiyindən, yerli burjuaziya və mülkədarlarla əhali arasında qarşılıq yaratmaqla, sonradan onları öz təsiri altına almaq fikrində olmuşdu. Bununla əlaqədar olaraq, vaxtilə daşnak quldur dəstəsində türklərə qarşı qanlı qırğınlarda “qəhrəmancasına” iştirak etmiş A.İ.Mikoyan 1918-ci il yanvarın 26-da “Zaqaqaziyanın aqrar məsələsi və mülkədar əksinqilabı” məqaləsində “...sovetlərdə birləşən erməni və müsəlman kəndliləri mülkədar torpaqlarını zəbt etməyə, müsəlman kəndliləri ilə müsəlman mülkədarları arasındakı dərin sinfi antoqanizmin aşkara çıxmasına imkan yaratmağa, “vəhid müsəlmançılığı” və ümumiyyətlə, bütün Zaqaqaziya əhalisini iki cəbhəyə” bölməyə çağırırdı. “...bununla müsəlman bəyləri ilə aldadılmış kəndlilərin müsəlmançılıq bayrağı altındakı “Müqəddəs birliyi” pozmaq olardı; zəhmətkeş müsəlmanların özləri üçün təhlükəli olan bu “milli birliyi” yarmaq olardı. “...müsəlman kəndliləri ... varlı siniflərinə ... qarşı mübarizə aparmağa

erməni kəndlilərindən daha çox qabildirlər. Bu belə bir sadə faktla izah olunur ki, erməni kəndlilərinin əllərindəki torpaqların çoxu dövlətdir (Mikoyan doğru deyir, çünki ermənilər vaxtilə Azərbaycanın torpaqlarına çar Rusiyası tərəfindən köçürülmüşdülər. Onların burada əzəli torpaqları olmayıb, olsaydı dövləti torpaqlardan çox, şəxsi torpaqları olardı. Azərbaycan türkləri isə torpağın əsl sahibi idilər – müəllif). Digər tərəfdən həmin ərazilərdə mülkədar olan ermənilər isə az olmuşlar. Bunun nəticəsidir ki, erməni kəndliləri öz millətindən olan mülkədarların zülmünü az hiss edir, yaxud bəzi yerlərdə heç hiss etmirlər, mülkədar zülmü onlara əziyyət verdikdə isə bunu müsəlman mülkədarlarının zülmü hesab edirdilər. Buna görə də onları öz millətindən olan varlı siniflərə qarşı qaldırmaq millətçilik ideologiyasından xilas etmək və onlara beynəlmiləl sinfi mənlilik şüuru aşılamaq çətinidir, çünki müsəlman bəylərinin mülkədar zülmü onların xırda burjua şüurunda bəzən milli zülm xarakteri alır və bununla da “öz” varlı sinifləri ilə “müqəddəs birliyi” möhkəmləndirir və müsəlman kəndliləri ilə onun beynəlmiləl sinfi həmrəyliyi işini çətinləşdirir (121. № 9, 1917). A.Mikoyanın bu fikirləri 1917-ci ildə daşnak rəhbərlərinin dediklərinin başqa formada davamı olub, ümumerməni işinə xidmət edirdi.

1917-ci ildə daşnaklar erməni fəhlələri arasında təbliğat aparmışdılar ki, bütün ermənilər qardaşdır, sinfi mübarizə ermənilərdə olmamalıdır (132. 22).

St.Şaumyanın rəhbərlik etdiyi Bakı bolşeviklərinin ermənilərə münasibətləri tamamilə başqa idi. Onlar ermənilərə təbliğ edirdilər ki, bütün ermənilər qardaşdırlar, onlar arasında sinfi düşmənçilik olmamalıdır. Burada erməni bolşevikləri ilə erməni daşnaklarının vahid bir xətdən çıxış etdiklərinin şahidi oluruq.

St.Şaumyan, A.Mikoyan Azərbaycan kəndlilərini Azərbaycanın torpaq sahibkarlarına qarşı qoyaraq, geniş təbliğat aparırdılar. Çünki onların bir ümumi düşməni vardı, o da azərbaycanlılar idi. Lakin bolşeviklər Azərbaycan kəndlərində sinfi mübarizə ideyalarını geniş yaya bilmədilər. Ona görə ki, kəndlərdə azərbaycanlılar daha sıx yaşayırdılar, onlar kənd rəhbərlərinə qarşı sinfi mübarizəyə qalxmamışdılar. Kəndlilər, ümumiyyətlə, sinfi mübarizə formasını qəbul etmirdilər. Digər tərəfdən, bolşeviklərin kəndlərdə özəkləri yox idi və demək olar ki, orada bolşevik təsiri hiss olunmurdu. Bolşeviklərin Azərbaycan kəndlərində apardıqları iş ümumiyyətlə hələ zəif idi (23. 105). Bütün bunlara baxmayaraq, bəzi yerlərdə kəndlilər bolşeviklərin sinfi mübarizə təbliğatına uyaraq, kütləvi etirazlara başlamışdılar. Bu etiraz dalğası Yelizavetpol quberniyası kəndliləri arasında özünü daha aydın büruzə vermişdi. 1917-ci ilin axırlarında burada kəndli çıxışları tez-tez özünü göstərmişdi. Cənubi Qafqazın bir çox ərazilərini kəndli üsyanları bürümüşdü. 1917-ci il dekabrın 26-da Zaqafqaziya Komissarlığı Yelizavetpol quberniyasında hərbi vəziyyət elan etmişdi (23. 103).

Belə bir çətin vaxta, 1917-ci il avqustun 17 (30)-də Sabuncuda İsa bəy Aşurbəyovun sədrliyi ilə Məmmədli, Sabunçu, Masazır, Xırdalan, Şahan,

Mərdəkan, Kişli, Bül-Bülə, Balaxanı, Qobu, Suraxanı, Zabrat, Əmircan, Əhmədli, Maştağa və Xocahəsən kəndləri nümayəndələrinin yığıncağında Kəndli İttifaqının təsis olunması qərara alınır. İttifaqın işlərini aparmaq üçün İsa bəy Aşurbəyovun sədrliyi ilə İcrakom seçilir (101. 99). Bu ittifaqın yaranması mühüm əhəmiyyət kəsb edirdi. Çünki bolşeviklər kəndliləri kəndi idarə edən mülk və torpaq sahiblərinə qarşı qoymaqla Azərbaycanda milli birliyi pozmaq və çaxnaşma yaratmaq, beləliklə, gələcəkdə Azərbaycanın torpaqlarına sahib çıxmaq fikrində idilər. Digər tərəfdən, St.Şaumyanın başçılıq etdiyi bolşeviklər Bakı Sovetinə və Müəssislər Məclisinə seçkilərdə kəndlilərin səsini qazanmaq istəyirdilər. Lakin onların - şaumyanların, mikoyanların apardıqları təbliğatın heç bir əhəmiyyəti olmamışdı. Bunun da səbəbi, təbliğatçıların əsasən ermənilərdən ibarət olması idisə, digər səbəbi Azərbaycan kəndində bolşeviklərin apardığı işin olduqca qeyri-kafi olması və onların sinfi mübarizəni təbliğ etməklə, insanları bir-birinə qarşı qoymaları olmuşdu.

Azərbaycan xalqı hüquqlarının əsl müdafiəçilərini ziyalılarda, onları ümumazərbaycan təşkilatında birləşdirən “Müsavat” partiyasında və Müsəlman Milli Şurasında görürdü.

Yerlərdə kəndli komitələrinin böyük əksəriyyəti ümumkəndli təşkilatı kimi meydana gəlmişdi. Onların işində ziyalılardan və ruhanilərin nümayəndələri yaxından iştirak etmişdi. Azərbaycan bolşevikləri isə ilk əvvəl kəndli deputatları Soveti təşkilatının əhəmiyyətini qiymətləndirə bilməmişdi və ona görə də onların hər yerdə yaradılmasına lazımi ölçü götürülməmişdi (86. 47). Azərbaycan qəzalarındakı sayca az və zəif olan bolşevik təşkilat və qrupları kənd yoxsulları ilə pis əlaqədə idilər (23. 47).

Bolşeviklər Azərbaycanın qəza və kəndlərində partiya qrup və özəklərinin yaradılması üçün çox az iş görmüş, kəndli deputatları Sovetləri təşkil edilməsi üçün demək olar ki, heç bir tədbir həyata keçirməmişdilər (40. 15). Ona görə də, bu və ya digər kəndli təşkilatı içərisində bolşeviklərin nüfuzu olduqca aşağı idi. Hətta, 1917-ci il iyunun 16-19-da Tiflisdə keçirilən Zaqafqaziya kəndli deputatları Sovetinin qurultayında rəhbər orqanlara seçilən nümayəndələr içərisində cəmi iki nəfər bolşevik var idi. (86. 118).

Bolşeviklər dinc yolla Azərbaycan kəndlərinə daxil ola bilmədiyindən, inqilabi zorakılığa əl atmışdılar. Belə ki, onlar kəndlərdə, torpaqlar kəndlilərə verilməlidir şüarını ortaya ataraq sinfi mübarizəni qızışdırmağa çalışırdılar. Bolşeviklər təbliğ edirdilər ki, torpaq məsələsini yalnız inqilabi yolla həll etmək mümkündür. Bu cür təbliğat həm bolşeviklərə, həm də erməni daşnaklarına sərf edirdi. Çünki kənddə sinfi mübarizə güclənərdisə, ən çox ziyan çəkən yenə də azərbaycanlılar olacaqdı. Hadisələrin sonrakı gedişi bu fikri təsdiqləmiş oldu.

Bu dövrdə Bakıda nəşr olunan bir sıra qəzetlər də erməni-daşnak-bolşevik mövqeyindən çıxış edirdi. Bunun da əsas səbəbi ondan ibarət idi ki, bu mətbu orqanlara ermənilər rəhbərlik edirdilər.

1917-ci il aprelin 18-də Bakıda St.Şaumyanın redaktəsi ilə RSDF(b)P Bakı Komitəsinin orqanı olan erməni dilində “Sosial-demokrat” qəzeti çıxmağa başlayır. Bu qəzetin nəşrində A.Mikoyan fəal iştirak edirdi. 1917-ci il aprelin 22-də RSDF(b)P Bakı Komitəsinin orqanı “Bakinski raboçi” (rus dilində) qəzetinin nəşri yenidən bərpa edilir. Qəzetin redaksiya heyətinə St.Şaumyan, S.Qureviç, P.Çaparidze, V.Roxlin, S.Anşeles daxil idi (98. 306). Eyni zamanda Bakıda “Hnçak” təşkilatının 1917-1918-ci illərdə “Mer-Orer”, “Daşnaksütyun”un “Arev” qəzetləri nəşr olunurdu (98. 334).

Bakıda fəaliyyət göstərən Erməni Milli Şurasının qəzeti olan “Vremya” (rus dilində) erməni burjuaziyasının maddi vəsaiti hesabına buraxılırdı (133. 60).

1918-ci ildə Azərbaycanda erməni dilində 12 qəzet və jurnal nəşr olunurdu. Onların da çoxu “Daşnaksütyun”, “Hnçak” partiyaları, erməni xalq partiyası, erməni Milli Şurası tərəfindən çap edilirdi (133. 81).

Bakıda nəşr olunan “Fəhlə və Hərbi deputatları Sovetinin Məlumatı” bülleteninə (rus dilində) redaksiya heyətinə də əsasən, ermənilər rəhbərlik edirdi. Buraya A.Qabrielyan, A.Ter-Arakelyan və A.Ter-Karapetyan və başqaları daxil idilər (101. 180).

Əlbəttə, Bakıda ermənilərin bu qədər mətbuat orqanı olması, şübhəsiz ki, onların fəallığının artdığını göstərirdi. Həmin fəallığın əsas istiqaməti azərbaycanlılara qarşı yönəlmişdi.

Bakı Sovetinin orqanı olan “Xəbərlər” (rus dilində) öz səhifələrində yalnız müsəlman millətçiliyini ittiham edirdi (86. 137). Erməni şovinist millətçiliyindən isə bir kəlmə də yazılmırdı.

1917-ci ilin yazında erməni siyasi xadimləri Azərbaycan demokratları ilə ittifaqa girməkdən danışırdılarsa, 1917-ci ilin payızında artıq onlar açıq qarşıdurmaya getməyə başlamışdılar (93. № 90, 1917).

İnqilabdan sonra Bakıda sosial və milli münasibətlərdə dərin və gərgin qarşıdurmalar özünü açıq göstərmişdi. 1917-ci il sentyabrın 23-də Müsavat Komitəsinin məlumatına görə müsəlmanlarla erməni cəmiyyəti arasında milli münasibətlər gərginləşmişdi. Məlumatda qeyd olunurdu ki, erməni avantüristləri türk əhalisi üzərinə silahlı hücum etmişlər (101. 123).

Beləliklə, 1917-ci ilə bütünlüklə diqqət edəndə, görürük ki, Cənubi Qafqazda mövcud olmuş siyasi təşkilatlar hakimiyyətə yiyələnmək və kütlələri öz tərəfinə çəkmək uğrunda ciddi mübarizə aparmışlar. Siyasi mübarizələr zəminində isə güclü milli münaqişələrin də yetişməsi özünü göstərmişdir. Həmin dövrdə, şovinist erməni millətçi təşkilatları habelə, rəhbərliyi ermənilərin əlində olan bolşevik təşkilatı azərbaycanlılara qarşı apardıqları gizli siyasətlərinin konturları da görünmüşdür.

1.2. Erməni-bolşevik alyansının Azərbaycan xalqına qarşı cinayətkar fəaliyyəti

XX əsrin əvvəllərində Azərbaycanda, ümumən, Cənubi Qafqazda ictimai-siyasi və hərbi vəziyyətin mürəkkəbləşməsinin bir sıra səbəbləri vardı. Həmin səbəblərdən biri, uzun əsrlər boyu Rusiyanın imperiya ərazisində yürütdüyü müstəmləkəçilik siyasəti olmuşdu.

Qeyri-xristianlara qarşı dini və milli ayrı-seçkiliyə, Cənubi Qafqazda xristian dövlətinin yaradılmasına xüsusi önəm verilməsi, xalqları bir-birinə qarşı qoymaqla öz imperialist siyasətini həyata keçirməsi, azərbaycanlılara etibar edilməməsi, onların dövlət işlərinə və orduya yaxın buraxılmaması Rusiyanın ənənəvi dövlət siyasətinin mahiyyətini təşkil etmişdi. Bu cür münasibət Müvəqqəti hökumətin və bolşeviklərin hakimiyyəti dönməmində də davam etdirilmişdi. İkinci səbəb, ermənilərin Cənubi Qafqazda şovinist millətçi siyasət yeritmələri, Türkiyə və Azərbaycan torpaqları hesabına “Böyük Ermənistan” dövləti yaratmaq planları idi. Onlar bu məkrli siyasətlərini Çar Rusiyası və sonra bolşeviklərin himayəsindən istifadə etməklə həyata keçirmək fikrində idilər. Əslində, Rusiya hökuməti tarixin bütün dönməmində erməni faktorundan istifadə etmişdi. Üçüncü səbəb, bolşeviklərin proletar diktaturasının yaradılmasını önə çəkməsi və sinfi mübarizəni geniş təbliğ etmələri idi. Bolşeviklər sözdə milli azlıqların hüquqlarından geniş bəhs etsələr də, işdə bunun əksini görürdülər. Bolşeviklər millətlərə demokratik dəyərlər bəxş etmək əvəzinə, onlar arasında sinfi mübarizəni təbliğ edir, silahlı toqquşma və qardaş qanının axıdılması siyasətini yeridirdilər. Y.V.Çəmənzəminli doğru olaraq göstərirdi ki, bolşevizm heç bir millət üçün, xüsusən, bizim kimi, əsarətdən yenicə xilas olmuş millətlər üçün heç bir səadət gətirməz. Bolşevizmin sonu hərc-mərclikdir (33. 41).

Cənubi Qafqazın əsl iqtisadi və siyasi mərkəzinə çevrilən Bakı, sinfi mübarizənin və hakimiyyət uğrunda çarpışmaların mərkəzinə çevrilirdi. V.İ.Leninin sinfi mübarizə və proletar diktaturası ideyasının ifrat təbliğatçıları olan Bakı bolşeviklərinin tərkibində ermənilərin çoxluq təşkil etmələri, sonralar Azərbaycan üçün ağır nəticələr vermişdi.

Ermənilər XIX əsrin 80-ci illərindən başlayaraq, 1917-ci illərin sonlarına qədər dünyanın ən iri dövlətləri - İngiltərə, Fransa və Rusiya dövlətlərinə arxalanaraq, Türkiyənin tarixi ərazisində Erməni dövləti yaratmaq üçün hər cür vasitələrdən istifadə edərək, türklərə qarşı kütləvi qırğınlar törətmişdilər.

Bu zaman erməni terrorçuları və silahlı quldur dəstələri 100 minlərlə dinc türk əhalisinin qanı axıtmış, onların əmlaklarını qarət etmiş, evlərini yandırmış, kişiləri, qadınları və uşaqları amansızlıqla qətlə yetirmişdilər. Bütün bunların əsas fitva verənləri yuxarıda adları qeyd olunan dövlətlər və erməni şovinistləri idi. Sənədlərdən birində göstərilir ki, daşnakların qəribə bir xassələri vardır. Onlar zənn edirlər ki, tarix yalnız London, Petroqrاد və Nyu-Yorkda yazılır (58. 30-31).

Qərb dövlətləri, o cümlədən, İran Birinci Dünya müharibəsi başlamamışdan qabaq ermənilərin Türkiyə və Azərbaycan ərazisində terrorçuluq fəaliyyətlərinə yaxından kömək göstərmişdilər. İrandakı ingilis hökumətinin agentləri ermənilərə silah paylayır, İran hökuməti isə İranda yaşayan ermənilərin Türkiyəyə qarşı hərəkətinə mane törətmirdi. İran konsulları (xüsusən İrəvan konsulu) erməniləri İran pasportları ilə təmin edirdilər. (126. 49).

Vanda böyük fəaliyyət göstərən xarici təmsilçilərin arasında İngilis konsulluğu, Amerikan missionerləri və Rusiya təbəəli bəzi adamlar diqqəti cəlb edirdilər. Bunlar bəzən, Amerikalı missionerin evində, bəzən İngilis konsulluğunda toplanaraq görüləcək hərəkətin planlarını məsləhətləşirdilər (171.39).

1914-ci ildə Birinci dünya müharibəsində Batum-Urmiya cəbhə xəttinin Qafqazdan keçməsi və burada çar ordusu ilə birlikdə türklərə qarşı vuruşan erməni silahlı dəstələri Qars və Batumda türklərə qarşı ağır cinayətlər törətmişdilər. Erməni silahlı dəstələri həmin cinayətləri 1918-1920-ci illərdə Azərbaycan ərazisində də davam etdirmişdilər.

Onlar əsrlər boyu qonşuları olan Qafqaz müsəlmanlarına - türklərə qarşı erməni əhalisində düşmənçilik hissiyyətləri yaratmışdılar. Halbuki, əsrlər boyu hökmran olmuş müsəlmanlar - türklər heç bir vaxt ermənilərin, eləcə də, başqa millətlərin daxili işlərinə qarışmamış və onların inkişafına maneçilik törətməmişlər. O dövrün mətbuatından aydın olur ki, ermənilər İran Azərbaycanında dinc və xoşbəxt yaşamışlar (88. № 164, 1919).

Skotland-Lidden "Müsəlmanlarla müharibə, ermənilər yenə hücum edirlər" (Tiflis 30 yanvar 1919-cu il) məqaləsində yazırdı ki, Ermənistan həmişə dava-dalaş axtarır və ona nail olanda təbliğat məqsədilə deyirlər ki, amandı qoymayın qırdılar bizi. Daşnak üçün öldürülmüş erməni daha əzizdir. Bundan istifadə edərək, erməninin ölüsü qalxıb haray-həşir təpir ki, ayə mən özüm ölməmişəm mənə öldürüblər. (7. v. 9-10).

Türkiyədəki Rusiyanın baş konsulu Mayevski öz xatirələrində yazırdı ki, mən belə bir əqidəyə gəlmişəm ki, vəhşiliyə türklər əsla qadirdir və qabil deyillər, daha çox Şərqi məhz həmin xristianları (ermənilər nəzərdə tutulur - müəl.) qadirdirdilər. Onlar bu vəhşilikləri uydurmaqla törədirdi, ustalaşır, kəskinləşdirir və sonradan isə bunları türklərin boynuna atırlar (72. 31.).

Rus imperatoru 1914-cü ildə Tiflisə gəldiyi zaman Katolikos Gevorg çarın hüzuruna girərək hazırladığı məktubu ona oxumuş və ondan mərhəmət diləmişdir (171. 119).

"Daşnaksütyun"un tapşırığı ilə Türkiyə ermənilərinə muxtariyyət verilməsi haqqında Rusiya çarına müraciət etmiş erməni katalikosu V Gevorg çar hökumətinin onların sədaqətinə, əzablarına və köməyinə görə Türkiyədə və Zaqafqaziya Ermənistanında azad erməni vilayətlərindən ibarət olacaq Ermənistan muxtariyyəti bağışlayacağını zənn edirdi (128. 12). Bir qədər sonra bu tələblər daha geniş tələblərlə - "Dənizdən-dənizə böyük Ermənistan" yaratmaq iddiası ilə

əvəz olundu. Bu məqsədlərinə çatmaq üçün, Qərb ölkələrinin köməyinə böyük ümidlər bəsləyən ermənilər, Amerikaya, Fransaya, İngiltərəyə və başqa dövlətlərə nümayəndələr göndərdilər (28. 35).

Milli məsələyə münasibətdə Erməni xalq partiyasının bəyannaməsində qeyd olunurdu: “Zaqafqaziya erməni məskənlərinin sərhədləri etnik qruplara görə dəyişdirilməlidir, ermənilər milli - ərazi muxtariyyəti almalıdırlar” (148.101).

Ermənilərin Rusiyanın qələbə çalmasında əsas marağı, rus qoşunlarının Türkiyədən ələ keçirdiyi ərazilərdə, İrəvan quberniyasını da buraya daxil etməklə, “Böyük Ermənistan” yaratmaq olmuşdu. Onların “Böyük Ermənistan” xəritəsinə görə bu “dövlət” üç dəniz arasını - Ağ, Qara və Xəzər dənizlərinin arasını əhatə etməli imiş. Xəritədə Gəncə, Lənkəran, Səlyan, Təbriz, Marağa və başqa şəhərlər də Ermənistana daxil edilmişdi (33. 57). Erməni dünyasının coğrafi xəritəsində bütün Zaqafqaziya diyarı və Asiya Türkiyəsi öz əksini tapmışdı (126. 48).

Rusiya çarizminin xeyir-duası və əməli qayğısı ilə Birinci Dünya müharibəsi illərində erməni millətçilərinin fəallaşması və hərbiləşməsi çox geniş xarakter almışdı (76. 11). Hətta, Daşnaksütyun Komitəsi katalikos vasitəsilə Çara müraciət edərək vaxtilə, yəni 1905-ci il inqilabı zamanı hökumətə qarşı inqilabi fəaliyyətlərinə görə həbsə salınmış, sürgünə göndərilmiş ermənilərin əfv edilməsini xahiş etmişdir. Bu xahişin nəticəsində 180 nəfərədək məhkum olunmuş erməni azad edilərək Türkiyəyə qarşı savaşa göndərilmişdi (171. 122).

Türkiyə əleyhinə Zeytun ermənilərinin müqavimətinin təşkili ilə bağlı Vorontsov-Daşkov 20 fevral 1915-ci ildə xarici işlər nazirliyinə göndərdiyi teleqramda aşağıdakıları xəbər verirdi: Hal-hazırda Qafqaz ordusunun qərargahına Zeytun ermənilərinin nümayəndəsi gəlib, onun verdiyi xəbərə görə 15 min erməni türklərə hücum etməyə hazırdılar, lakin silah və patronları yoxdur (21. 96).

Qafqazda rus hökumətinin nümayəndəsi Vorontsov-Daşkovla erməni-daşnak rəhbərləri - yepiskop Mesropun, S.Arutyunovun və A.Xatisovun danışıqları nəticəsində, erməni dəstələrinin sayı 1600 nəfərdən ibarət olmasına razılaşırlar. Milli büro Türkiyənin şərq vilayətlərini ələ keçirmək üçün 10.000 nəfərdən ibarət dəstə yaradır (21. 94-95).

“Könüllülər” adı altında yaradılan erməni silahlı quldur dəstələrinin əsas məqsədi türkləri məhv edib özlərinə dövlət yaratmaq idi. Ermənilər, təkcə Türkiyə ərazisində deyil, eyni zamanda Zaqafqaziya da “könüllü” silahlı dəstələr yaradırdılar.

Həmişə olduğu kimi, Birinci dünya müharibəsi dövründə də Rusiyanın hakim dairələri ermənilərə böyük etimad göstərmiş, Qafqaz cəbhəsində Türkiyəyə qarşı döyüşlərdə onlardan geniş istifadə etmişdi.

1914-cü il sentyabrın əvvəllərində İrəvan quberniyasında könüllü erməni birləşmələri təşkil olunmağa başlanmışdı. Qısa müddətdə 7 könüllü erməni polku təşkil olundu. Onların tərkibində müharibə ərəfəsində 6000 nəfərdən çox əsgər və zabıt var idi. Bu birləşmələrə müxtəlif vaxtlarda Andranik Ozanyan, Arşak

Qafafyan, Vardan Mehrabyan, Hamazasp Srvandzyan, Qriqor Avşaryan, Hayk Bjškyan (Qay), Havser Arğutyayn komandanlıq etmişlər. Ümumiyyətlə, Rusiya imperiyasında yaşayan ermənilərdən 250 min nəfərdən çox adam səfərbərliyə alınmışdı (71. 33).

Osmanlı Məclisində Ərzurumdan millət vəkili olan Karakin Pastırmacıyan da komitəçilər tərəfindən təşkilatı qüvvətləndirmək üçün Qafqaza göndərilmişdi. Daşnaksütyun bütün imkanları ilə hərəkətə keçmişdi (171. 122).

“Daşnaksütyun” partiyası, yalnız 1915-ci ildə deyil, eyni zamanda, 1916 və 1917-ci illərdə də Cənubi Qafqazda çar ordusunu “kөнüllülər” dəstələri ilə təmin etmişdi. 1917-ci il fevralın 1-nə qədər Qafqazdan rus ordusuna çağırılanlar içərisində ermənilər çoxluq təşkil edirdi. Məsələn, burada ordu içərisində olan 304164 nəfərdən 121921 nəfəri erməni idi və bunun nəticəsi idi ki, Qafqazdakı rus hərbi hissələrinin əksəriyyətində ermənilər böyük təsirə malik idilər (75. 9).

Kөнüllü silahlı dəstələrinin yaradılmasında erməni keşişləri də yaxından iştirak edirdilər. Suxumidə yaranan erməni ruhaniləri ittifaqı erməni көнüllülərinə pulla yardım etməyi qarşısına məqsəd qoymuşdu. Artıq Tiflisdəki erməni milli bürosu көнüllülərə yardım etmək üçün Suxumidəki ruhani ittifaqından 156 rub. 55 qəp. vəsait almışdır (145. 30).

Tiflisdə Yepiskop Mesrop, “Milli Büro”nun rəhbərliyində idi. Rus təbliğati üçün ən böyük fəaliyyəti Eçmiədzin Katolikosu göstərirdi (171.150).

Erməni millətçilərinin Azərbaycan və Türk xalqları ilə mübarizə üçün yaratmış olduğu silahlı dəstələrdən həm çar Rusiyası, həm də bolşeviklər çox geniş şəkildə istifadə etməyə çalışırdı. Əslində erməni millətçilərinin təşkil etdikləri silahlı dəstələr çarizmin və bolşevizmin əlində türkçülüyə qarşı bir dəyənəyə çevrilmişdi və bu dəyənəyin yaratdığı təhlükə Cənubi Qafqazdakı hərbi və siyasi şəraiti xeyli mürəkkəbləşdirmişdi (76. 10)

1915-ci ilin sonunda Qafqazdakı Rusiya imperatorunun canişini qraf Vorontsov-Daşkov dəyişdirildi. Ermənilərin məşhur müdafiəçisi olan bu şəxs, on il ərzində (1905-1915) Cənubi Qafqazda açıq ermənipərəst siyasət yeritmişdir. Onun hakimiyyəti dövründə Zaqafqaziyanın siyasi və ictimai həyatında ermənilərin mövqeyi yenidən qurulmuş və möhkəmlənmişdir (144. 361). Onun yerinə böyük knyaz Nikolay Nikolayeviç təyin olunmuşdu. O zaman “Daşnaksütyun” daha çox “kөнüllü” dəstələri səfərbər etməyə başladı. Bu көнüllü erməni dəstələri müharibənin getdiyi rayonlarda türk qadın və uşaqları, qocaları və əlilləri amansızcasına məhv etməyə başlamışdılar. Başda qaniçən xmbapetlər (Andranik, Hamazasp və başqaları) olmaqla erməni silahlı dəstələri türk qadın, uşaq, qoca və xəstələrinin öldürülməsində “qəhrəmanlıqlar” göstərmişdilər. Onlar insanları məhv etməklə türk kəndlərini boşaldırdılar (21. 98).

Rus və erməni silahlı dəstələri Türkiyənin içərilərinə doğru irəlilədikcə bu cür hadisələr daha da genişləniirdi. Ermənilər birbaşa küçədə kişiyyə, qadına, uşağa aman vermədən hamısını amansızcasına qətlə yetirirdilər. Erməni işğalçılarının

hücumlarından xilas olmaq istəyən kənd sakinlərini erməni partizan hissələri yollarda qırırdılar (137. 67.).

Daşnakların “kөнüllülər” hərəkatı nəticəsində, on minlərlə türk öldürülmüş, onlarca türk kəndi tamamilə boşaldılmışdı. Eyni ilə həmin əməliyyatları ermənilər azərbaycanlıların və Azərbaycan kəndlərinin başına gətirmişdilər.

Osmanlı Türkiyəsində komissiyanın araşdırması nəticəsində rusların ələ keçirdiyi ərazilərdən 850000 müsəlmanın qaçqın düşdüyü müəyyənləşdirilmişdi. Bu rəqəm sadəcə rəsmi qeydə alınmış qaçqınlar idi. Əlbəttə, onların sayı milyondan çox ola bilərdi (137. 68).

Qeyd edək ki, 1913-cü ilin sentyabrın sonundan oktyabrın 15-dək Cenevrədə Daşnaksütyun partiyasının qurultayı keçirilmişdi. Qurultayda terrora xüsusi diqqət artırılmış, bununla bağlı qərar qəbul olunmuş, Qurultayda Qafqaz müsəlmanlarına qarşı (burada Azərbaycan türkləri nəzərdə tutulur - müəllif.) təxribat xarakterli mübarizə planı işlənmişdi. Göstərilirdi ki, Qafqaza panislamist emissarları adı altında öz adamlarımızı göndərməliyik, onlar təbliğat vasitəsilə müsəlman əhalisini Rusiyaya qarşı qızışdıraraq, üsyan qaldırmalıdır. Rus hökuməti də onları repressiya edəcəkdir, nəticədə müsəlman kütləsi zəifləyəcək, sonra isə “Daşnaksütyun” Qafqazda gələcək işlərində müsəlmanların müqavimətinə rast gəlməyəcəkdir. Bundan başqa Qafqaz müsəlmanları ilə Anadolu türklərinin birlikdə ermənilərə qarşı fəaliyyəti zəifləyəcəkdir (21. 116). Gətirdiyimiz bu misal bir daha onu göstərir ki, ermənilər türklərə qarşı çox məkrli plan hazırlamışdılar.

1917-ci ilin fevralından sonra ermənilər Cənubi Qafqazda öz siyasətlərini həyata keçirmək üçün əlverişli şəraitin yetişdiyini görürdülər. Bu cür şəraiti, hər şeydən əvvəl, Petroqradda baş vermiş hakimiyyət dəyişikliyindən sonra imperiya ərazisində yaranmış siyasi vəziyyət doğurmuşdu.

1918-1920-ci illərdə Ermənistanın Baş naziri olmuş Ov. Kaçaznuni özünün “Daşnaksütyuna bir iş qalmadı” (rus dilində) adlı əsərində yazırdı: “1917-ci ilin fevralında rus inqilabı baş verdi. Qarşımızda tamamilə gözlənilmədən yeni perspektivlər açıldı” (91. 15). Sanki...fevral inqilabı ilə erməni məsələsi yeni dövrünə qədəm qoydu (108. 10).

Ermənilər Petroqradda yaranmış Müvəqqəti hökumətin və ondan sonra hakimiyyəti ələ keçirən bolşeviklərin köməyindən və müdafiəsindən istifadə edərək, çar Rusiyası qoşunlarının zəbt etdiyi türk torpaqlarında erməni dövləti yaratmaq niyyətlərindən əl çəkməmişdilər.

1915-ci il mayın 18-də çar Vanda yaşayan erməni əhalisinə, onların sədaqətinə görə, təşəkkürünü bildirmiş və Aram Manukyanı rus qubernatoru təyin etmişdi (114. 23). Vanın ruslar tərəfindən işğal edilməsi şərafinə ermənilər Qafqaz Ordu Komandanı General Nikolayevə böyük bir ziyafət vermişdilər (171. 159).

1916-cı ilin aprelində Türkiyə ərazisində Şərqi Anadolu, Trabzon, Ərzurum, Maş, Bitlis, Van rus ordusunun nəzarəti altında idi. Əlbəttə, rusların qələbəsi, elə

ermənilərin qələbəsi demək idi (137. 67-68). Buna görə də rus qoşunlarının burada qalması ermənilər üçün mühüm əhəmiyyət kəsb edirdi.

“Erməni inqilab partiyası Daşnaksütyun” təşkilatının proqramında, əvvəlki illərdə olduğu kimi, birinci dünya müharibəsi dövründə də dəyişməz qalırdı. Onun proqramında Türkiyə Ermənistanının azad edilməsi və onunla Ermənistanın Rusiya hissəsində (Qərbi Azərbaycan torpaqları) yerləşən torpaqları da birləşdirmək ideyaları qalmaqda idi (155. 32). Ona görə də, Qafqaz cəbhəsində Türkiyəyə qarşı müharibəni davam etdirmək qətiyyətini göstərən Müvəqqəti hökumət təbiidir ki, bütün erməni təşkilatları tərəfindən tam müdafiə olunmağa başlamışdı (124. 65).

Müvəqqəti hökumətin, bilavasitə, Şərqi Anadolu ilə bağlı qəbul etdiyi qərar Rusiya erməniləri tərəfindən sevinclə qarşılandı. Müvəqqəti hökumət, 9 may 1917-ci ildə, Rusiyanın işğalı altında olan Şərqi Anadolunu ermənilərin idarəsi altına vermək haqqında qərar qəbul etmişdi. Bu qərara görə, ruslar Şərqi Anadolunu Van, Ərzurum, Bitlis və Trabzon vilayətlərinə bölərək, onları ermənilərin rəhbərliyinə verirdi (172. 122).

Ermənilər sonrakı vəziyyəti müzakirə etmək üçün, 1917-ci ilin aprelində Tiflisdə bir konfrans çağırdılar. Daşnakların çoxluq təşkil etdiyi bu konfransa populistlər, sosial inqilabçılar, demokratlar və bəzi kiçik Erməni fraksiyaçıları da qatılmışdılar. Konfransda Qafqazı və Şərqi Anadolunu öz içinə alan “Böyük Ermənistan” yaradılması qərara alınmışdı. Eyni zamanda bu qərarları gerçəkləşdirmək üçün, fəaliyyət göstərə bilən 25 nəfərdən ibarət “Erməni Milli Məclisi” və 15 nəfərdən ibarət bir “Erməni Konseyi” yaratmışdılar (172. 122-123).

İmperiyanın hüduqlarında yaranmış ikihakimiyyətlik və hərc-mərclikdən istifadə edən ermənilər millətlərin “təyin-müqəddəratı hüququ” adı altında Türkiyənin Şərq vilayətləri, Şimali və Cənubi Azərbaycanın bəzi əraziləri hesabına “Böyük Ermənistan” yaradılması işinə girişdilər (62. 44-45).

Daşnaksütyun partiyasının 1917-ci ilin aprelində keçirilən qurultayında qəbul olunmuş qətnamədə qeyd edilirdi ki, hazırkı hökuməti demokratik maraqları (əlbəttə, ermənilər demokratiyanın maraqlarını dedikdə ermənilərin maraqlarını nəzərdə tuturdular) təmin edilənədək müdafiə etmək lazımdır.

Cənubi Qafqazda Rusiyanın qalması ermənilər üçün çox vacib, həm də həyati bir məsələ idi. Çünki XVIII əsrdən - XIX əsrin sonlarınaq Qafqazda, xüsusən, Azərbaycan torpaqlarında ermənilərin məskunlaşdırılması məhz Rusiya imperiyası dövründə və onun himayəsi sayəsində mümkün olmuşdur. “Erməni Xalq azadlıq partiyası”nın liderlərindən biri X.N.Vermişev qeyd edirdi ki, Qafqazda Rusiya imperializmi qayda-qanun yaratmış və ermənilər belə təminatlı həyatı ona kimi heç vaxt görməmişlər (132. 47).

Zaqafqaziya xalqları arasında ən ziddiyyətli məsələlərdən biri ərazi məsələsi, yəni muxtar vahidlər arasında sərhədlərin dəqiqləşdirilməsi idi.

1917-ci il oktyabrın 2-7-də keçirilən bolşeviklərin birinci Qafqaz Ölkə qurultayında St.Şaumyan çıxışında demişdi: “Partiyanın hazırkı proqramına görə

biz muxtar vilayətləri tanımalıyıq. Bizi mərkəzdənqaçma az qorxutmalıdır. Zaqafqaziya gəldikdə isə, mən hesab edirəm ki, inzibati vahidlərdə bəzi yenidənqurmalar vacibdir. Zaqafqaziyanı üç vilayətə bölmək lazımdır:

1. Qərbi Zaqafqaziya - Kutaisi, Batum və Tiflis quberniyasının bir hissəsi.

2. Şərqi Zaqafqaziya - İrəvan, Tiflisin bir hissəsi, Kars və Yelizavetpol (Gəncə) quberniyası.

3. Bakı quberniyası, Yelizavetpol quberniyasının bir hissəsi və Dağıstan vilayəti (165. 139).

Lakin bu ideya bolşevik qurultayında müdafiə olunmadığından qəbul edilmədi. Sonralar, ermənilər St.Şaumyanın qurultayda irəli sürdüyü həmin ideyanı müdafiə etmədiklərinə görə peşman oldular. A.Mikoyan xatirələrində yazmışdı: Mən bu qurultayın nümayəndəsi idim və mən də Şaumyanın təkliflərini müdafiə etməyəm və başa düşməyənlərin sırasında idim. Bu bizim siyasi səhvimiz idi (139. 10).

St.Şaumyanın Zaqafqaziyanın inzibati-ərazi sərhədləri bölgüsü gürcü və Azərbaycan xalqları tərəfindən güclü narazılıqla qarşılandı. St.Şaumyanın layihəsində nəzərdə tutulan ərazi, ermənilərin ərazi iddiaları ilə nəinki üst-üstə düşürdü, hətta, onu ötüb keçirdi. Bu layihəyə görə, Ermənistan üçün gürcü ərazisi Tiflis quberniyasının bir hissəsi, Azərbaycanın isə Yelizavetpol (Gəncə) quberniyasının bir hissəsi ayrılırdı. Azərbaycana isə, Cənub ərazisini itirdiyinə görə dəymiş zərərin əvəzində Dağıstan vilayəti təklif edilirdi. Şübhəsiz, əgər Şaumyanın təklifi baş tutsaydı, onda Azərbaycanın gələcək müstəqilliyi sual altında olardı, eyni zamanda, gələcəkdə Azərbaycan çox böyük etnik problemlərlə üzləşə bilərdi.

Əgər biz, 1917-ci il sentyabrın sonlarında keçirilən Daşnaksütyun partiyasının Qafqaz qurultayında qəbul olunmuş qətnaməsinə diqqət etsək, görərik ki, bu, Şaumyanın ərazi bölgüsü təklifinə uyğun gəlir. Bu qurultayda qəbul olunan qətnamədə gələcək Ermənistan dövlətinin əraziləri belə göstərilirdi: Erməni inzibati ərazi bölgüsü erməni yaylasını əhatə etməli idi; a) İrəvan quberniyası, b) Yelizavetpol quberniyasının dağlıq hissəsi, c) Tiflis quberniyasının cənubi erməni hissəsi, d) Qars vilayətinin Qars və Kaqızman dairəsi (122. № 1, 1917).

Cənubi Qafqazın inzibati ərazisinin bu cür bölgüsü, şübhəsiz, nə gürcülərin, nə də Azərbaycan tərəfinin maraqlarına cavab vermirdi. Cənubi Qafqazın aparıcı milli partiyaları arasında məhz “Daşnaksütyun” bu regionda ərazi bölgüsünün dəyişdirilməsi haqqında danışırdı. Lakin hazırkı mərhələ üçün erməni tərəfi Qafqazın inzibati bölgüsü ilə razılaşmırdı. Çünki ermənilərin sayı nəinki Qafqazın, hətta, indiki Ermənistanın ərazisində azlıq təşkil edirdi. Ona görə də ermənilər yaxşı bilirdilər ki, onlar nəinki ərazi, hətta, milli muxtariyyətdən məhrum ola bilərlər.

Ermənilərin bu ərazidə azlıq təşkil etmələrini tarixi faktlar sübut edir. İrəvan xanlığının Ermənistan SSR yaradılan ərazisi 1380600 hektar təşkil etmişdir. 1828-ci ildə ermənilər yaşayan kəndlərin ərazisi 46515 hektar, ümumi sahəsinin 3,37

faizi qədər olmuşdur. Azərbaycanlılara məxsus olan ərazi isə 1334085 hektar, ümumi ərazinin 96,63 faizi qədər olmuşdur (71. 53). 1918-ci il ərəfəsində azərbaycanlılar yaşayan kəndlər ərazinin 50-55 faizini, ermənilər yaşayan kəndlər isə 30-35 faizini əhatə etmişdir (71. 51).

Ermənilər Türkiyədən və İrandan köçürülmüş erməni əhalisinə torpaq vermək üçün Cənubi Qafqazın müəyyən bir hissəsini müsəlmanlardan (Azərbaycan türklərindən) təmizləməyə başladılar (əlbəttə, Rusiyanın köməyi ilə - müəl.). 5-6 il ərzində bir milyondan çox erməni buraya köçürüldü (110. 11).

Rusiya dövlətinin himayəsi sayəsində İran və Türkiyədə yaşayan ermənilərin azərbaycanlıların ata-baba torpaqlarına köçürülməsi ilə əlaqədar son illərdə bir sıra elmi-tədqiqat əsərləri yazıldığından dissertasiya işində həmin faktı geniş yer verilməmişdir. Bir faktı qeyd etməliyəm ki, ...məşhur amerikan tarixçisi Castin Makkarti “Osman imperiyasında ermənilər və müasir Türkiyə” və “Erməni terrorizmi” adlı əsərində yazırdı: 1828 - 1920-ci illərdə 2 milyondan çox müsəlman ərazilərindən zorla qovulmuşdur. Ruslar Şərqi Anadoluya basqın edib və hər dəfə də buranı tərk edərkən özləri ilə 100 min erməniyi Qafqaza aparmışlar. Onları türklərin yerinə köçürmüşlər. (145. 43).

Başqa bir sənəddə göstərilir ki, əgər 1896-cı ildə burada 900 min erməni var idisə, artıq 13 ildən sonra, 1907-ci ildə onların sayı 1 mln. 300 min olmuşdur ki, onların 1.200.000 nəfəri gəlmələrin payına (yəni ermənilərin - müəl.) düşür. (163. 64-65).

N.N.Şavrovun yazdığına görə XX əsrin əvvəlində Qafqaziyada yaşayan 1 mln. 300 min ermənidən “bir milyon nəfərdən çoxu diyarın yerli sakinlərinə mənsub deyildilər və bizim tərəfimizdən (Rusiya hökumətini nəzərdə tutur - müəllif) burada məskunlaşdırılmışlardır” (163. 64).

Başqa bir kitabda isə göstərilir ki, hər b-ümumidən (birinci dünya müharibəsi nəzərdə tutulur - müəl.) əvvəl bütün dünyada mövcud 3 milyon ermənidən Qafqazda 1.100.000, İran Ermənistanında 100.000 və Türkiyə Ermənistanında 400.000 erməni vardı. Ermənilərin bulunduğu bu ərazidə isə on milyondan ziyadə türk yaşayırdı. Belə bir ərazi içərisində bütün türkləri qırıb xalis ermənilərdən ibarət bir Ermənistan vücudə gətirmək üçün ermənilərin nə qədər fantazyor olmaları lazım gəldiyini kəsdirmək çətin deyildir (58. 29).

1917-ci ildə buraxılmış Qafqaz təqviminə görə, İrəvan quberniyasında təxminən 423 min nəfər azərbaycanlı yaşamışdı ki, bu da quberniyanın bütün əhalisinin 37,7 faizi demək idi. Azərbaycanlılar İrəvan və Sürməli qəzaları əhalisinin yarısından çoxunu, Eçmiədzin və Yeni Bəyazid qəzaları əhalisinin təqribən üçdə bir hissəsini təşkil edirdilər (53. № 100/354, 1992).

Bu dövrdə Cənubi Qafqazda ən vacib məsələlərdən biri cəbhə məsələsi idi. Çünki Cənubi Qafqaz Rusiya imperiyasının müstəmləkəsi olmaq etibarını ilə Türkiyə və İran sərhədlərində böyük bir əsgəri qüvvə saxlaması, habelə, Birinci

dünya müharibəsinin davam etməsi ilə əlaqədar olaraq, Batumdan Urmiya gölüne qədər cəbhə xəttində ordunun saxlanılmasını vacib edirdi.

Məlumdur ki, Rusiya Birinci dünya müharibəsində İngiltərə və Fransanın müttəfiqi kimi Almaniya blokuna daxil olan Türkiyəyə qarşı Qafqaz cəbhəsində vuruşurdu. Bu cəbhə xətti həm Türkiyə, həm də Rusiya üçün mühüm əhəmiyyət kəsb edirdi. Rusiya imperiyasında siyasi hakimiyyətin dəyişməsi, demək olar ki, cəbhədə elə bir problem yaratmadı. Çar II Nikolay hakimiyyətinin devrilməsinə baxmayaraq, imperiyanın sərhədləri dəyişməz olaraq qalırdı. Müvəqqəti hökumət Cənubi Qafqazda, Türkiyə ilə cəbhə xəttində, öz ordusunu saxlamaqda davam edirdi. Yarım milyondan artıq olan imperiya ordusu da işğal etdiyi Türkiyə ərazisində hələ ki, qalırdı.

1917-ci il iyunun 18-də Müvəqqəti hökumət müttəfiqlik borcunu yerinə yetirərək, Qafqaz cəbhəsindəki qoşunlarına hücumla keçmək əmrini verdi. Ruslar...qərbi İrandan Mosul istiqamətində hücumla başlamağa cəhd etdi. Lakin çox keçmədən rus qoşunları çıxış mövqelərinə qayıtmağa məcbur oldular (23. 50).

Rusiyada baş verən siyasi dəyişikliklərin, Qafqazda gedən proseslərə edəcəyi təsiri erməni şovinist millətçilərini çox narahat edirdi. Onların ən çox qorxduğu məsələlərdən biri, Qafqaz cəbhəsində türklərə qarşı vuruşan rus qoşunlarının gələcək taleyi məsələsi idi. Çünki imperiya ərazisində anarxiya baş verərdisə, şübhəsiz, onun təsiri orduya da gəlib çatacaq, nəticədə cəbhə xəttində rus - erməni hərbi birləşmələrinin mövqeyi zəifləyəcəkdir. Rus qüvvələrinin Qafqaz dağlarının cənubunu tərk etməsi erməni milli ruhunu dramatik dəyişikliklər qarşısında qoya bilərdi (78. 117).

Təsadüfi deyil ki, Moskvada keçirilən konfransda “Daşnaksütyun” da daxil olmaqla, bütün erməni milli partiyalarının nümayəndəsi Nazaryans Rusiyanı xilas etmək üçün qüvvələri səfərbər etməyə çağırırdı (124. 66).

“Hnçak” partiyasının nümayəndəsi də Müvəqqəti hökuməti tamamilə müdafiə etmək fikrinə qoşulmuşdu (124.66).

“Daşnaksütyun” partiyası Zaqafqaziyada Rusiyanın müharibəni udmasını hər hansı başqa partiyalardan daha çox istəyirdi. Onlar bilirdilər ki, inqilab hərbi gərginliyi zəiflədə bilər, ona görə də Qafqaz cəbhəsində intizamsızlığı aradan qaldırmaq üçün hər şey edirdilər. Tiflisdə çıxan erməni daşnak qəzeti “Orizon” 1917-ci il mayın 7-də yazırdı ki, inqilabi qüvvələri dağıtmamaq üçün indiki vaxtda milli məsələyə toxunmaq lazım deyil (124. 63). Tiflisdə çıxan və Erməni xalq partiyasına mənsub olan “Mşak” qəzeti də Zaqafqaziyada çoxpartiyalılığın əleyhinə gedərək, bunun anarxiyaya apardığını bildirirdi (93. № 79, 1917).

Şübhəsiz, ermənilər yaxşı başa düşürdü ki, Müvəqqəti hökumət süqut edərsə, onda rus ordusunda da başıpozuqluq yaranar, bu da ermənilər üçün qəbul olunan deyildi. Çünki müzəffər türk ordusu qarşısında erməni silahlı quldur dəstələri duruş gətirə bilməyəcəklərini yaxşı bilirdilər. Lakin imperiya ərazisində hakimiyyət böhranı nəticəsində, bolşeviklərin Müvəqqəti hökuməti devirib

hakimiyyətə gəlməsi rus qoşunlarını Qafqaz cəbhəsində saxlamağa imkan vermədi. Onlar özlərinin bütün silahlarını ermənilərə verərək qaçırdılar. Vəziyyətin gərginləşdiyini görən Cəbhə komandiri, general Prjevalski əmr etmişdi ki, onun teleqramı çatan kimi yerlərdəki hərbi hissələrin tərxis olunması həyata keçirilsin (115. 26).

Rusiyada bolşeviklərin hakimiyyəti ələ alması və onun müharibədən çıxmaq arzusu müttəfiqləri də çox narahat edirdi. 1918-ci il martın 3-də Sovet Rusiyası Brest-Litovskidə Dörlər blokuna daxil olan dövlətlərlə, o cümlədən Türkiyə ilə sülh sazişi bağlayır. Bu müqavilə ilə müharibə vaxtı Anadolu ərazisində rus qoşunları tərəfindən ələ keçirilmiş bütün torpaqlar, eləcə də Qars, Ərdəhan və Batum da Türkiyəyə qaytarılırdı. 1918-ci ilin aprelində Türkiyə həmin əraziyə öz qoşunlarını yeritmişdi. (161. 94).

Sovet Rusiyasının bu addımını görən “Antanta” üzvləri İngiltərə və Fransa 1917-ci il dekabrın 23-də Rusiyanı “təsir zonalarına” bölmək haqqında öz aralarında saziş bağladılar. Sazişə görə ingilislərin təsir zonasına Kazan vilayəti, Qafqaz, Ermənistan, Gürcüstan, Kürdüstan əraziləri, Fransanın təsir zonasına isə Ukrayna, Bessarabiya, Krım daxil idi (119. 71). Göründüyü kimi Azərbaycanın adı ümumQafqaz adı altında verilmişdi.

Rusiyada baş vermiş oktyabr siyasi çevrilişindən xəbər tutan Qafqazdakı rus əsgərləri qaçmağa, cəbhəni özbaşına tərk etməyə başladılar. 1917-ci il noyabrın axırında isə, rus ordusunun dağılması və rus əsgərlərinin Qafqaz cəbhəsindən qaçması sürətləndi. Cəbhə çox sürətlə dağılırdı (56. 36). Əsgərlər komandanlığın razılığı olmadan özbaşına səngərləri tərk edib Rusiyaya gədirdilər. Zaqafqaziyaadakı hərbi hissələrdən burada rus zabitləri və erməni partizan dəstələri qalmışdı (137. 75).

Belə bir vaxtda Zaqafqaziya Komissarlığı Türkiyə ilə sülh bağlamağa (sülh təklifi Qafqaz cəbhəsindəki Türk ordusunun komandanı Ferik-Vehib-Mehmed-Paşa tərəfindən olunmuşdur) məcbur olur. Nümayəndə heyətinin tərkibinə A. Smirnov(s.-d.), Tevzaya(s.-d.), Camalyan (daşnaksütyun) və general Vışinski daxil idi (123. № 232, 1917).

Sülh sazişi 1917-ci il dekabrın 5-də, Türkiyənin Ərzincan şəhərində imzalanmışdı. Sülh müqaviləsinə baxmayaraq, Zaqafqaziya Komissarlığının nəzarəti altında olan ərazilərdə erməni zabit və əsgərləri türklərə qarşı dəhşətli qırğınları davam etdirmişdilər. Onların başında Torkom, Andranik, Canpoladyan və başqaları dururdu (127. 284).

Jorj de Malevil yazırdı ki, rus ordusunun qərarından istifadə edən nizamsız erməni silahlı dəstələri Ərzincanda və Ərzurumda sistemik olaraq müsəlman əhalisini qətlə yetirirdilər. Sonradan ermənilərin bu vəhşilikləri haqqında həyəcanlanmış rus zabitləri də danışırdılar (114. 26).

Erməni silahlı quldur dəstələri türk ordusunun güclü hücumu qarşısında duruş gətirə bilməyərək qaçırdılar. Bu zaman onlar dinc türk əhalisinə qarşı qanlı

qırğınlar törədir, onların evlərini yandırır və qarət edirdilər. Bir rus zabiti həmin hadisələri belə təsvir edirdi: ... “bizə xəbər çatdı ki, Ərzincanda ermənilər hər cür vəhşiliklə dinc əhalini qırırlar və sonra Ərzincana hücum edən türk ordusundan qaçıblar. Ordu komandanlığının məlumatına və cəbhədən gələn rus zabitlərinin söyləmələrinə görə 800 nəfərə qədər türk qılıncdan keçirilmiş, türklərin hücumundan müdafiə olunan ermənilərdən isə yalnız bir nəfər zərər çəkmişdir. Ərzurum yaxınlığındakı İlicə kəndində silahsız dinc əhali də qətlə yetirilmişdir (138.82).

Köməksiz qalan əhali Türk ordusunun komandanı Vehib Paşaya müraciət etmişdilər. Bununla əlaqədar olaraq, Türk ordusunun komandanı Ferik-Vehib-Mehmed-Paşa Qafqaz cəbhəsindəki rus ordusunun Ali baş komandanı general Prjevalskiyə və eləcə də Qafqazdakı rus ordusunun komandanı general-leytenant Odişelidzeyə ermənilərin dinc müsəlman əhalisinə qarşı törətdikləri vəhşilikləri haqqında öz etiraz məktunu göndərir. Həmin məktublarda əks tərəfin Ərzincan müqaviləsinin şərtlərini pozduqları bildirilirdi. Bütün bunların bir nəticə vermədiyini görə türk ordusu, dinc türk-müsəlman əhalisini erməni təcavüzündən qorumaq üçün hücumu keçdilər (113. 41-83).

Yalnız Osmanlı ordusunun tez bir zamanda irəliləməsi nəticəsində müsəlman əhalisini tamamilə məhv olmaqdan xilas etmiş oldu. Ərzincan şəhərinə girən osmanlı əsgərləri ictimai və islam mədəniyyət binaları, eləcə də 1000-dən çox evin dağıldığını görmüşlər. Eyni zamanda Ərzincanın küçələrində yüzlərlə ölmüş insanın meyiti vardı və ondan da çox quyularda və qazılmış qəbirlərdə insan cəsədləri vardı. Ərzurumda isə 8000-dən çox türk öldürülmüşdü (137. 76). Yanvarın 31-də (fevralın 13-də) türk hərbi hissələri Ərzincanı tutmuşlar, Trabzona hərəkət edərək, tezliklə oranı da tutmuşlar (118. 235).

1918-ci ilin fevralında Ərzurumun müdafiəsinin təşkili Andranikə tapşırılmışdı. Ərzurum ətrafında qətləmanlar, bilavasitə Andranikin buraya gəldiyi gün son dərəcə artmışdı. Məsələn, yaxın kəndlərdən olan Təpəkənddə bir nəfər sağ qalmayana qədər bütün əhalini qırışdırlar (171. 210). Lakin türk qoşunlarının zərbəsinə tab gətirə bilməyən Andranikin qoşun birləşmələri Sarıqamış-Qars-Aleksandropol istiqamətində geri çəkilməyə məcbur olmuş və xeyli erməni əhalisinin köçürülüb İrəvan quberniyasında yerləşməsinə təşkil etmişdi. Sonra yol boyu yerləşən azərbaycanlılar yaşayan kəndləri darmadağın etmişdi (71. 36).

Qafqazda fəal hərbi əməliyyatlar keçirən Türkiyə qoşunları 1918-ci il martın 12-də Ərzurumu tutdular və tezliklə Rusiya-Türkiyənin 1914-cü ildəki sərhədlərinə çıxdılar (52. 399).

Ərzurumu xilas edib irəliləyən Türk ordusu qarşısında geri çəkilən Erməni əsgər birlikləri və silahlı erməni qaçqınları yol boyu rast gəldikləri müsəlman kəndlərini yer üzündən silir, hər şeyi atəşdən və qılıncdan keçirir və düşünülməmiş vəhşiliyə yol verirdilər (171. 216). Lakin türk ordusunun sürətli hücumu erməni vəhşiliklərinin qarşısını almış oldu.

Rusiyada silahlı üsyan yolu ilə hakimiyyətə gələn bolşeviklər ilk əvvəl, imperiyanın əsarətində yaşayan xalqları öz tərəfinə çəkmək və imperiyanın dağılmasına yol verməmək üçün bir-birinin ardınca qanunlar qəbul etməyə başlamışdı.

1917-ci il noyabrın 2-də Sovet hökuməti “Rusiya xalqlarının hüquq Bəyannaməsi”ni qəbul etdi. Həmin bəyannamə bütün xalqların bərabərliyini və müstəqilliyini, onların öz müqəddəratını təyin etmək, hətta ayrılmaq və müstəqil dövlət təşkil etmək hüququnu, bütün və hər cür milli və milli - dini imtiyazların və məhdudiyətlərin ləğv edilməsini elan edirdi. 1917-ci il noyabrın 22-də elan edilmiş başqa bir sənəddə isə - “Rusiyanın və Şərqi bütün müsəlman zəhmətkeşlərinə” adlı müraciətnamədə Sovet hökuməti müsəlman zəhmətkeşlərinə öz həyatlarını azad və sərbəst olaraq qurmaq hüququ bildirirdi (23. 84). Lakin Azərbaycan bolşevikləri həmin dövrdə milli məsələnin həllinə lazımı diqqət verməmişdilər. Onlar Sovet respublikasının federasiya və keçmiş çar Rusiyası ərazisində məskunlaşan bütün xalqların, o cümlədən, müsəlman xalqının öz müqəddəratlarını azad təyin etmək prinsiplərini zəhmətkeşlərə kifayət qədər izah etmirdilər (86. 261).

Bununla bağlı M.Ə.Rəsulzadə yazırdı ki, millətlərin tabe olduqları bir dövldən ayrılmağa belə haqlı olduqlarını elan edərkən, bolşeviklər, şübhəsiz ki, səmimi deyildilər. Onlar bu haqqı millətin təbiətindən doğan bir qiymət kimi dəyərləndirməyir. Zamanın ən təsirli bir şüarı olan bu fikri öz məqsədlərinə xidmət etdirmək üçün hiyləgər bir manevra ilə istifadə edirdilər. (69. 48).

Rusiyada Müvəqqəti hökumətin yerinə gələn bolşeviklər erməniləri himayə etməkdə davam edirdilər. 1917-ci il dekabrın 3-də Rusiya Xalq Komissarları Sovetinin “Rusiya və Şərqi bütün zəhmətkeş müsəlmanlarına” müraciətində qeyd olunurdu ki, müharibə əməliyyatı dayanan kimi ermənilərin öz siyasi müqəddəratını azad təyin etmək hüququ təmin ediləcəkdir (24. 198).

1917-ci il dekabrın 29-da isə Sovet Rusiyasının Xalq Komissarları Soveti “Türkiyə Ermənistanı” haqqında dekret də vermişdir. 1918-ci il yanvarın 15-28-də III Ümumrusiya Sovetlər qurultayında təsdiqlənmiş həmin dekretə görə XKS “əzabkeş” erməni əhalisinə müharibə gedişində rus ordusunun ələ keçirdiyi türk torpaqlarında Erməni dövləti qurmağa təminat verilir. Bu sənədin altında Leninin, Stalinin və başqalarının imzası vardı. (125. 36-37). XKS Qafqaz işləri üzrə Fövqəladə Müvəqqəti Komissarı St.Şaumyana isə Türkiyə ərazisində bir “Türkiyə Ermənistanı” adlı dövlət qurmağı tapşırırdı.

Leninin erməniləri xüsusi qorumaq siyasətinin başlıca səbəblərindən biri də Bolşeviklər partiyasının ən nüfuzlu liderləri arasında Şaumyan, Avanesov və Mikoyan kimi ermənilərin olması idi (172. 124).

1918-ci ilin əvvəllərində 100 minlərlə dinc türk əhalisini qəddarlıqla qətlə yetirən, onların evlərini yandıran və əmlaklarını qarət edən qaniçən Andranik, Ərzurumda türk ordusuna qarşı vuruşarkən, türk ordusunun komandanı Vehib

Paşanın tabe olmaq təklifi əsası belə demişdir ki, Rusiya dövləti “Türkiyə Ermənistanı” dekreti ilə bizə müqəddəratımızı təyin etmək hüququ vermişdi (27. 61). Şübhəsiz, bu dekretin qəbul olunmasında XKS-nın içərisində erməni nümayəndələri və Bakı bolşeviklərinə rəhbərlik edən St.Şaumyanın da böyük təsiri olmuşdu.

Azərbaycana gəldikdə isə, St.Şaumyan müsəlmanların özünüidarəetmə hüququnun əleyhinə gedərək bildirmişdi ki, ... müsəlman burjuaziyası və mülkədarlarının özünüidarəetməsi müsəlman xalqının özünüidarəetməsi demək deyildir. Əksinə, bu, xanlıq qayda-qanunlarının bərpası deməkdir... (120. № 19, 1918).

V.İ.Lenin və İ.V.Stalinin imzaladıqları 13 nömrəli dekretlə Stepan Şaumyan, Kuznetsov və başqa bolşeviklərə Qafqazda sovetləşdirmə əməliyyatını həyata keçirmək tapşırılmış, həmçinin, Türkiyədə rus ordularının işğalı altında olan torpaqlarda Ermənistan dövləti yaratmaq səlahiyyəti vermişdilər. Bu məqsədlə Şaumyan Tiflisə gələrək, 1918-ci il yanvarın 22-də fəhlələr qarşısında çıxış etmiş və bütün Qafqazı sovetləşməyə çağırmışdı. St.Şaumyanın həbsi ilə bağlı göstəriş verən Zaqafqaziya Komissarlığı Şaumyanı 24 saat ərzində ölkəni tərk etməyə məcbur etmişdi (133. 77).

Yuxarıda göstərilən Lenin dekreti də erməni şovinist millətçilərinə kömək etməmiş, müzəffər türk ordusu erməni quldur dəstələrini öz torpaqlarından qovmuşdur. Ermənilər bu dəfə özlərinin avantürist “Böyük Ermənistan” yaratmaq siyasətlərini Cənubi Qafqaza keçirmişdilər. Onlar milli münasibətləri qızıqdıraraq, millətlərarası ziddiyyətləri kəskinləşdirir və öz məkrli siyasətlərini həyata keçirməyə çalışırdılar.

1918-ci ilin yanvarından ermənilər Bakıda və Zaqafqaziyanın digər bölgələrində müsəlman qırğını törətmək üçün müxtəlif fitnəkarlıqlara əl atdılar. Onlar Bakıda siyasi təsir üstünlüyünə nail olmaq üçün ən mühüm vəzifələrə yiyələnməyə can atırdılar.

Bakı Sovetinin orqanlarına, şəhər idarəçiliyinin həlledici vəzifələrinə öz nümayəndələrini yerləşdirdilər (22. 298).

Türkiyədən biabırcasına qovulan erməni daşnakları və onların silahlı quldur dəstələri Cənubi Qafqazda, xüsusən Azərbaycan torpaqlarında türklərə qarşı qanlı qırğınlarını davam etdirməyə başlayırlar. Onların qabaqcadan planlaşdırılan məkrli siyasətinin qarşısını almaq çox çətin idi. Bunun da bir neçə səbəbi var idi: 1. Qafqazda Türkiyə ordusuna qarşı duran rus qoşunlarının əsas tərkib hissəsi, yəni zabıt və əsgər heyətinin böyük əksəriyyəti ermənilərdən təşkil olunmuşdu (bu barədə yuxarıda faktlar verilib - müəl.). Orduda olan rusların da böyük bir hissəsi çox vaxt ermənilərin tərəfini saxlayırdı; 2. Zaqafqaziyada təşkil olunan Xüsusi Zaqafqaziya Komitəsi (1917-ci il 9 mart), Zaqafqaziya Komissarlığı (1917-ci il noyabrın 15), sonra isə Zaqafqaziya Seymi (1918-ci il 23 fevral) mövcud olduqları dövrlərdə, Cənubi Qafqazda, real siyasi və hərbi gücə malik olmamasıyla yanaşı,

həmin qurumların tərkibində azərbaycanlı nümayəndə heyəti yetərinə deyildir. Belə ki, sonuncu hakimiyyət orqanı olan Seymdə ...Gürcüstandan - sosial-demokratlardan (menşeviklər) tərkibdə 32 deputat, Azərbaycandan - Müsavat partiyası və ona yaxın olan bitərəf demokratik qrupdan tərkibdə 30 deputat və erməni - Daşnaksütyun partiyasından tərkibdə 27 deputat var idi. ...Bununla yanaşı, sosial-inqilabçıların (eserlərin), müsəlman sosialist blokunun (7 deputat), Müsəlman fraksiyasının (İttihad) - 3 deputatla və menşevik-hümmətçilərin (4 deputat) də nümayəndələri təmsil olunurdu (83. 5-6). Azərbaycan fraksiyasının lideri Ə.Rəsulzadə idi (100. 16).

Çox vaxt hər hansı mühüm bir məsələnin müzakirəsində gürcü nümayəndələri erməni nümayəndələrini müdafiə edirdi; 3. RSDF(b)P Bakı komitəsinin, ümumiyyətlə, Bakıda yaradılan siyasi və hərbi təşkilatların tərkibini rus və ermənilər təşkil edirdi; 4. Ermənilərin uzun illərdən bəri türklərə qarşı apardıqları əks təbliğatın daha da güclənməsi.

Ermənilərə RSFSR XKS və Şaumyanın başçılıq etdiyi Bakı Soveti də yaxından köməklik edirdi. St.Şaumyanın rəhbərliyi altında keçən RSDF(b)P Qafqaz Ölkə Qurultayı 1917-ci il 20 oktyabr tarixli iclasında Qafqaz xalqlarının, o cümlədən əhalisinin sayına görə Qafqazda birinci olan Azərbaycan türklərinin öz müqəddəratlarını sərbəst həll edərək, heç olmasa muxtar dövlətinin yaradılması əleyhinə gedən Türkiyə Ermənistanına isə muxtariyyət verən və müharibədən xüsusi zərər çəkmiş... Ermənistanı yardım üçün ümumi fondun yaradılması haqqında və milli məsələyə dair qətnamə qəbul etmişdir (24. 154). Bu qətnamənin qəbul olunmasından iki ay sonra, 1917-ci il dekabrın 16-da RSFSR XKS-nin yığıncağında "Türkiyə Ermənistanı" haqqında xüsusi qərar qəbul edir (bu barədə yuxarıda qeyd olunub - müəllif) və ermənilərin işi üzrə komissarlıq yaradılır. Bu komissarlığın da biri Hərbi işlərə baxmalı idi (104. 110). Həmin komissarlığın sədri Varlam Avanesov, müavini isə erməni şair-kommunisti Vaan Teryan təyin edilmişdi. Ondən bir müddət sonra isə, 1918-ci ilin yanvarında müsəlmanların işi üzrə Komissarlıq yaradılmışdı. Onun rəhbəri, Şərq xalqları kommunist təşkilatının Mərkəzi bürosunun sədr müavini S.M.Əfəndiyev idi (107. 18).

1918-ci ilin yanvarında Rusiya hökuməti "Erməni qaçqınlarına təcili kömək göstərilməsi haqqında" erməni məsələsi üzrə komissarlığın bəyanatını müzakirə edərək, qərara almışdır ki, bu məqsədlə təmənnsiz olaraq 6.194.784 rubl vəsait ayırsın. Eyni zamanda bütün inqilab komitələrinə, digər yerli orqanlara erməni könüllü dəstələri təşkil edərək, onları silahlandırır maneəsiz surətdə Ermənistanı göndərmək haqqında təlimat göndərmişdi (129. 224).

Vaxtilə çar Rusiyasında olduğu kimi, Sovet Rusiyası da erməni könüllü dəstələrinin təşkili və onların maliyyələşdirilməsini öz üzərinə götürmüşdü (29. 69). Sovet Rusiyasının qəbul etdiyi qərarla Azərbaycan qaçqınları və onlara dəymiş milyonlarla ziyan haqqında isə bir kəlmə də deyilmirdi. Halbuki, bu dövrdə ermənilərin hərbi təcavüzündən ən çox ziyan çəkən azərbaycanlılar olmuşdur.

Amerikan kəşfiyyat mənbələrinin hesablamalarına görə 60000 türk qaçqın olmuş və 420 müsəlman kəndi isə ermənilər tərəfindən dağıdılmışdı (137. 80).

Şübhəsiz, bolşeviklərin hakimiyyətə gəlməsi və Sovet Rusiyası hökumətinin ermənilərlə bağlı qəbul etdiyi siyasi qərarlar erməni millətçi və radikal təşkilatlarının vəziyyətində dəyişiklik etdi. Onlar bolşeviklərin siyasi rəhbərliyini qəbul etdilər. Ermənilər yeni yaranmış Sovet Rusiyası və onun Bakı nümayəndələrinin simasında özlərinin ideya müdafiəçilərini gördülər.

Qeyd edilməlidir ki, bu dövrdə Bakıda erməni sahibkarları az deyildi. Erməni burjuaziyasının Azərbaycanda, yalnız ticarətdə və ayrı-ayrı sənaye sahələrində deyil, eləcə də Bakı neft sənayesinin müəyyən hissəsinə də sahib idi. Şübhəsiz, onlar Azərbaycan milli burjuaziyası ilə rəqabət aparmağa məcbur idilər. Xüsusən, fevral hadisəsindən sonra bu ziddiyyətlər özünü daha qabarıq göstərməyə başlamışdı. Erməni sahibkarları, ermənilər içərisində antitürk təbliğatının aparılmasında daşnaklardan heç də geri qalmırdı. Həmişə rus çarizminə və rus imperializminə sədaqətlə xidmət etmiş erməni burjuaziyası, xüsusilə, onun daşnaksütyun partiyası fevral və oktyabr çevrilişindən sonra eser, menşevik və bolşeviklərlə daha sıx əməkdaşlıq etməyə başlamışdılar.

Erməni daşnakları bolşeviklərin siyasi hakimiyyətinə arxalanaraq Türkiyədə yarada bilmədikləri Erməni dövlətini Qafqazda Azərbaycan türklərinin torpaqları hesabına yaratmaq üçün fəaliyyətlərini daha da genişləndirirlər. Belə bir şəraitdə bolşeviklərin yeni, lakin bu dəfə daşnaklarla taktiki ittifaqı formalaşır. Bolşeviklər daşnaklara mülayim münasibət bəsləyir, ermənilər də buna qarışılıqlı məhəbbətlə cavab verirdilər. Şübhəsiz, daşnaklar birdən-birə Şura hökumətinin “tərəfdarı” oldular ki, bolşeviklərin vasitəsilə düşmənləri olan müsavətçiləri məhv edib, sonra Şuranı dəxi dağıdıb, “Ulu Ermənistan” xəyalını icra etsinlər. Müsəid hallardan istifadə etməkdə mahir olan bolşeviklər daşnakların qüvvəsindən dəxi istifadə etdilər (50. 132-133).

Bakı bolşevik hakimiyyətinin erməni rəhbərləri ilə erməni-daşnak rəhbərləri arasında yaxınlaşma və ittifaqa girmələri oktyabr çevrilişdən sonra özünü daha aydın göstərməyə başlayır. Onları yaxınlaşdıran və bir ittifaqda birləşdirən əsas amil türklərə nifrət və “Böyük Ermənistan” dövlətini yaratmaq olmuşdur.

Ümumiyyətlə, 1917-ci il fevral silahlı çevrilişindən sonra Bakıda erməni-daşnak bolşevik ittifaqına toxunmadan hadisələrin əsl mahiyyətini açmaq olmaz. Çünki, St.Şaumyanın rəhbərlik etdiyi Bakı Soveti, erməni silahlı dəstələrindən istifadə etməsəydi və “Daşnaksütyun”, “Hnçak” və digər mürtəcə-terrorçu erməni təşkilatlarının mənafeyini təmsil edən erməni Milli Şurası ilə ittifaqa girməsəydi, Bakıda, eləcə də Azərbaycanın digər yaşayış məskənlərində dinc azərbaycanlılara qarşı qanlı qırğınlar törədə bilməzdi. Ona görə də, 1918-ci ildə Bakıda və ondan sonra Azərbaycanın Şamaxı, Quba, Səlyan, Lənkəran və başqa qəzalarında erməni silahlı quldur dəstələrinin bolşevik bayrağı altında azərbaycanlılara qarşı törətdikləri kütləvi qırğınlara toxunarkən hökmən erməni-daşnak-bolşevik

ittifaqına nəzər yetirmək lazımdır. Bu dövrdə Zaqafqaziyanın başqa yerlərinə nisbətən Bakıda daşnak-bolşevik qarşılıqlı anlaşması işgüzar xarakter daşıyırdı (78. 122).

Leninin verdiyi dekret St.Şaumyana erməni milli-siyasi təşkilatları ilə geniş əməkdaşlıq üçün imkan yaradırdı (15. v. 518).

Moskvanın göstərişi əsasında erməni millətçiləri və erməni təşkilatları ilə sıx əməkdaşlıq tapşırığı alan bolşeviklərin başçısı Şaumyan, özünün yaxın adamlarına göstəriş vermişdi ki, erməni “Daşnaksütyun” partiyası ilə dil tapsınlar. Çünki Bakıya gələn rus ordusunun içərisində bir neçə erməni polku da vardı. Beləliklə, bolşeviklərlə daşnaklar arasında siyasi və hərbi ittifaq bağlanmışdı (15. v. 518).

Beləliklə, Leninin “Türkiyə Ermənistanı” haqqında dekretini Türkiyədə həyata keçirə bilməyən Şaumyan, onu erməni “Daşnaksütyun” partiyası və Erməni Milli Şurası ilə ittifaqa girərək Azərbaycanda həyata keçirməyə başlayır. Bunun üçün St.Şaumyanın əlində kifayət qədər səlahiyyətlər vardı. Şaumyan Bakı Sovetinə rəhbərlik edirdi və RSFSR XKS tərəfindən Qafqaza Müvəqqəti Fövqəladə Komissar təyin edilmişdi. Eyni zamanda XKS-nin ermənilərlə bağlı məlum dekretini həyata keçirmək üçün Şaumyana RSFSR hökuməti tərəfindən 500.000 rubl da verilmişdi (104. 110).

Ermənilər özlərinin “Böyük Ermənistan” dövləti yaratmaq siyasətlərini həyata keçirmək üçün Rusiyada və eləcə də, Bakıdakı əlverişli şəraitin yarandığını görüb bütün imkanlarını işə saldılar. Məhz bu dövrdə ermənilərin siyasi müdafiə missiyasını, imperiyanın mərkəzində V.İ.Leninin rəhbərlik etdiyi RSFSR XKS, Azərbaycanda isə erməni bolşeviklərinin çoxluq təşkil etdiyi Bakı Soveti öz üzərinə götürmüşdü. Bu işdə onların yaxın müttəfiqi və köməkçisi St.Şaumyanın rəhbərlik etdiyi Bakı bolşevikləri idi.

Qafqaz cəbhəsində rus ordusunun tərkibində türklərə qarşı döyüşən ermənilər, 1917-ci il ərzində dinc türk əhalisinə qarşı kütləvi qırğınları həyata keçirməkdə davam etmişdilər. Hətta, erməni-rus silahlı dəstələri döyüşlərin getmədiyi arxa cəbhədə də azərbaycanlılara qarşı qətl-qarətlərini davam etdirmişdilər. Bəzən bu cür qətl-qarətlərdə rus əsgərləri də iştirak etmişdi. 1917-ci ilin yay və payızında rus şovinist millətçilərinin təsiri altına düşən əsgərlər Şahtaxtıda, Culfada, Ucarda və başqa yerlərdə qanunsuz olaraq silah saxlayanları aşkara çıxartmaq pərdəsi altında evlərə soxularaq qarətçiliklə məşğul olmuş, onlara müqavimət göstərənləri döymüş və hətta öldürmüşdülər. Pirişibdə (indiki Göytəpə müəl.) rus millətçiləri tərəfindən qızışdırılmış bir qrup əsgər bir nəfər əsgərin öldürülməsində şübhələndikləri 14 nəfər azərbaycanlının həyatına qəsd etmişdi (41. 104).

Bakı Sovetinin siyasi hakimiyyəti ilə erməni daşnak silahlı qüvvələrini bir araya gətirən St.Şaumyan Azərbaycan türklərinə qarşı ən böyük soyqırımını 1918-ci ilin mart-aprel aylarında Bakı quberniyasında həyata keçirmişdi.

II FƏSİL

ERMƏNİLƏRİN AZƏRBAYCAN XALQINA QARŞI SOYQIRIMI SİYASƏTİNİN GÜCLƏNMƏSİ VƏ ONUN AĞIR NƏTİCƏLƏRİ

2.1. 1918-ci ilin mart-aprel aylarında azərbaycanlıların soyqırımı

Qafqaz və İran cəbhəsindəki türk qoşunları tərəfindən sıxışdırılan və Brest sülhünün şərtlərinə (həmin sülhün şərtlərinə görə Ərdəhan, Qars və Batum Türkiyəyə verilmişdi) əməl etməyə məcbur olan rus-erməni qoşun birləşmələri qaçırdılar (113. 85). Bu qoşunun əsas hissəsini təşkil edən erməni hərbi dəstələri Azərbaycanın şimal torpaqlarına - İrəvan, Şərur-Dərələyəz, Dağlıq Qarabağ və başqa ərazilərə gəlirdilər. Digər tərəfdən, Türkiyə ərazisindən qaçan ermənilər də Azərbaycanın Qərb torpaqlarında məskunlaşmışdılar.

Bakıda isə bolşeviklər özlərini vətəndaş müharibəsinə hazırlayırdılar, həmin müharibənin nəticələri onları Bakının və uzun müddət bütün Zaqafqaziyanın əsl sahiblərinə çevirə bilirdi (90. 123).

Əslində, bütövlükdə Zaqafqaziya sahib çıxmaq və keçmiş rus imperiyasının ərazisini yenidən bir dövlət tərkibində birləşdirmək Leninin arzusu idi. Çünki Bakı nefti Rusiyada öz hakimiyyətlərini qoruyub saxlamaq istəyən və buna görə də vətəndaş müharibəsi aparan bolşeviklərə çox lazım idi. Ona görə də Lenin başda olmaqla Moskvanın bolşevik hökuməti St.Şaumyana hər cür yardım etməyə çalışırdı. Bu yardımların içərisində hərbi yardım xüsusilə üstünlük təşkil edirdi.

Bakıdakı seçkili qurumlarda qanuni yolla üstünlük qazana bilməyən bolşeviklər hakimiyyətin ələ keçirilməsinin yeganə yolunu hərbi zorakılıqda gördülər. Bolşeviklər 1918-ci ilin başlanğıcında hakimiyyətin dinc yolla ələ keçirmək mübarizəsindən silahlı mübarizəyə hazırlaşmaq taktikasına keçirlər (155.137).

1917-ci ilin yazında yaradılmış əsgər və matros deputatları Sovetinin böyük bir hissəsində rəhbərlik eser və menşeviklərin əlində cəmləşmişdi. Hətta, donanma və hərbi qarnizonlarda aktiv iş aparmaq üçün eserlər tərəfindən sosial-inqilabçılar partiyasının Bakı hərbi təşkilatı yaradılmışdı (112.86).

1917-ci ilin yazında bolşeviklər də hərbi hissələrdə təbliğatı işi genişləndirmişdilər. Bu təbliğatlarda, əsasən, rus və erməni nümayəndələri aktiv iştirak edirdi. RSDF(b)P Bakı Komitəsi tərəfindən həmin işə A.Mikoyan, F.Qubanov, M.Melnikov, Q.Sturua və İ.Çikaryov və başqaları göndərilmişdi (23. 48).

Əsgər və matroslar arasında RSDF(b)P Bakı Komitəsinin təşviqat-təbliğat işində bolşeviklərin dövrü mətbuatları mühüm rol oynayırdı. Bu dövrdə çap olunan “Bakinski raboçi” (rus dilində), “Hümmət” (Azərbaycan dilində), “Sosial-demokrat” (erməni dilində) bolşevik qəzetləri öz səhifələrində, orduda və donanmada demokratik dəyişikliklər uğrunda əsgər və matrosların mübarizəsi əks olunurdu (112. 88).

1917-ci ilin yay-payızında bolşevik təbliğatı Yelizavetpol, Naxçıvan, Şahaxtı, Şuşa, Culfa, Şamaxı, Quba və başqa qarnizonların əsgərlərini əhatə edirdi (112. 88). Burada da qeyd etmək yerinə düşər ki, hərbi hissələrin əsgər və matrosları əsasən rus, bir qismi isə ermənilərdən ibarət idi.

Bolşeviklər hərbi hissələrdə siyasi orqanlar təşkil edir, əsgərləri zabitlərə qarşı qoyur və onları sıxışdıraraq hissələrdən uzaqlaşdırmağa nail olurdular. Bolşeviklər Bakı qarnizonundakı hissələrin komandirliyinə münasib şəxslər yerləşdirdikdən sonra, Bakı Sovetinin ordu komandirlərinin seçkiləri haqqında qərarına əsasən, 1917-ci il dekabrın 2-də həmin hissələrin müvəkkillərinin iclası keçirilmişdi. Bu iclasda podporuçik, bolşevik Yefremov qarnizon rəisi, bolşevik Kleşşov Bakı şəhər komendantı, Bakı stansiyasının komendantı, bolşevik Neudaçını seçmişdilər (87. 79).

Qafqaz ordusunun inqilabi Sovetinin 1917-ci il 28 dekabr tarixli iclasında icraedici orqan Qafqaz ordusunun Hərbi-inqilab komitəsi seçilmişdi. Ordunun tərxis edilməsini və əksinqilabla mübarizə işini yaxşı təşkil etmək məqsədilə, Hərbi inqilabi komitənin qərarı ilə, Şərqi İran cəbhəsi rayonunda - Ənzəli, Urmiya, Culfa, Şahaxtı stansiyası və Van gölü ətrafında Ərzurum, Ərzincan, Sarıqamış və Trabzon rayonlarında yerləşən rus qoşun hissələrində hərbi-inqilab komitələri yaradılmışdı (48. 254-255).

Bolşeviklər Cənubi Azərbaycanın Təbriz, Qəzvin, Şərəfxan, Dilman, Salmas və başqa şəhərlərində yerləşən rus hərbi hissələrinin əsgərləri arasında da aktiv təbliğat aparırdılar. Bolşeviklər Ənzəlidə də (İran) əsgərlər və hərbi təşkilatlar arasında geniş fəaliyyət göstərirdilər (87. 68).

Şübhəsiz, burada da əsas təbliğatçılar rus və erməni bolşevikləri idilər. Məhz, bunun nəticəsidir ki, 1917-1918-ci illərdə ermənilər azərbaycanlılara qarşı kütləvi qırğınlar törədəndə, ən çox ziyan çəkən bölgələrdən biri də Cənubi Azərbaycan olmuşdu. Kəsərinin yazdığına görə bir sutka ərzində Urmiyada öldürülənlərin (ermənilər tərəfindən - müəl.) sayı 10 min nəfərə çatmışdı (37. 73).

1918-ci ildə rus ordusunun Cənubi Azərbaycanı istila etməsindən istifadə edən ermənilər milli erməni-assori silahlı dəstələri təşkil edib, Maku, Xoy və Urmiyada da kütləvi qırğınlar törətmişdilər. Ermənilərin Urmiyada törətdikləri kütləvi qırğın hələ də, Urmiya gölü ətrafında sakin olan Azərbaycan türklərinin xatirələrindən silinməmişdi (64. 57).

Ümumilikdə, rus silahının köməyi ilə ermənilərin hərbi təcavüzü nəticəsində, 1918-ci ilin birinci yarısında Urmiya, Xoy, Salmas, Qərbi

Azərbaycanın bir sıra kənd və qəsəbələrində azərbaycanlıların dəhşətli soyqırımını törədilmişdi (37. 74-75).

Bakı Soveti Şimali Azərbaycanın baş şəhərində isə siyasi hakimiyyətini möhkəmləndirmək üçün köhnə inzibati və məhkəmə orqanlarını ləğv etməyə başladı. 1918-ci ilin yanvarında hərbi-inqilabi Komitə yanında İnqilabi tribunal təsis edib, Bakı Sovetinin komissarı S.Ter-Qabrielyanı şəhər idarəsinin başçısı təyin etmişdi (23. 101).

Onu da qeyd etmək lazımdır ki, Qafqaz cəbhəsində döyüşən əsgərlər arasında bolşeviklər nə qədər təbliğat aparsalar da, yenə də onların nüfuzu, demək olar ki, çox cüzi olmuşdu. Burada əsas nüfuz sahibləri eser və menşeviklərə məxsus idi. Bunu Tiflisdə keçirilən Qafqaz ordu qurultayı da sübut etmişdi. 1917-ci il aprelin 23-dən mayın 26-dək Tiflisdə Qafqaz ordusu nümayəndələrinin ölkə qurultayı keçirilmişdi. Qurultayın 1200 nümayəndəsindən çoxu, onların rəhbərliyini öz əllərinə almış menşevik və eserlərin arxasında getmişdi. Qurultayın bolşevik fraksiyası bir neçə nəfərdən - Q.Andriyevski, S.Kavtaradzə, M.Kedrov, Q.Korqanov, İ.Malığın və başqalarından ibarət idi (23. 48). Yelizavetpol əsgər deputatları Soveti icraiyyə komitəsinin üzvü S.Osepyan da burada iştirak etmişdi (86. 87).

1917-ci ilin dekabrında Əsgər Sovetinin ikinci qurultayından sonra bolşeviklər Tiflisdə yerləşən Ordu Ölkə Sovetinin rəhbərliyini ələ keçirmək istəmişdilər, lakin onların bu niyyəti baş tutmamış, bolşeviklər buradan qovulmuşdular (156.360-361).

Tiflisdə yerləşən Qafqaz cəbhəsinin qərargahı Rusiyanın yeni inqilabi hökumətini tanıyırdı və Tehrandakı çarın nümayəndəsi ilə (çar II Nikolayın devrilməsinə baxmayaraq - müəl.) yaxından əlaqə saxlayırdı (168. 22).

Qafqaz cəbhəsində olan rus əsgərləri heç vaxt St.Şaumyanın rəhbərlik etdiyi Bakı bolşeviklərini müdafiə etməmişlər. Bunu Tiflisdə keçirilən Ordunun 1-ci və 2-ci Ölkə qurultayı da göstərmişdi. Yığıncaqlarda əsgərlərin həmin vaxtlarda Tiflisdə fəaliyyət göstərən eser partiyasının ardınca getdiyini, orduda əsgərlər arasında bolşeviklərin ikitirəlik salmaq istədiklərini görmüşdülər. Digər tərəfdən, İmperiya dağıldıqdan sonra rus əsgərləri, ailələrindən narahat olduğundan, vətənlərinə qayıtmaq istəyirdilər, Sovet tarixçisi Sef yazır ki, rus əsgərləri hər şeydən əvvəl öz evlərinə dönməyi üstün tuturdular. Müəllif yazırdı ki, nə üçün ordu (burada söhbət rus əsgərlərindən gedir, çünki məlumdur ki, Qafqaz cəbhəsində rus əsgərləri ilə yanaşı erməni əsgərləri də çoxluq təşkil edirdi - müəllif) seçilmiş orqanı fəal müdafiə etmədi. Elə burada da müəllif məsələyə birtərəfli yanaşaraq, cavab verir: "...cəbhədən gedən ordu şimala getməyə can atırdı ki, orada torpaq uğrunda gedən mübarizədə inqilabı aktiv müdafiə etsin" (156. 52). Əlbəttə, müəllifin bu mövqeyi məlumdur, çünki sovet quruluşu hər bir hadisəyə inqilabi don geydirirdi, əks təqdirdə başqa cür ola da bilməzdi. Real mənzərə isə onu göstərirdi ki, Rusiyada baş verən qarmaqarışıqlıqdan qorxan əsgərlər öz

ailələrinin vəziyyətindən narahat olaraq, tezliklə onların yanına qayıtmaq istəmişdilər.

Başqa bir Sovet tarixçisi E.A.Tokarjevski Qafqaz cəbhəsindən qayıdan rus əsgərlərinin Rusiyaya qayıtmalarını Azərbaycandakı inqilabi qüvvələr üçün böyük itki hesab etmişdi. Müəllif, Azərbaycanda Sovet hakimiyyətinin qələbəsi uğrunda inqilabi mübarizədə hərbi qüvvələrdən istifadə etmək üçün Bakı Sovetinin əsgərlərin böyük bir hissəsini saxlaya bilmədiyinə heyflənirdi (159. 41).

1917-ci il dekabrın 25-də fəhlə və əsgər deputatları Soveti İcraiyyə Komitəsinin qərarı ilə Hərbi İnqilabi Komitə yaradılmışdı (24.213-214). Komitənin sədri erməni Q.Korqanov idi. Tiflisdən Bakıya gəlmiş Qafqaz ordusunun hərbi-inqilabi komitəsi inqilabın silahlı qüvvələrinin hazırlanmasında mühüm rol oynamış oldu (155. 137). Komitə Bakı şəhərinin bütün silahlı qüvvələrini özünə tabe etmiş və əslində bütün Zaqafqaziyada qırmızı ordunun (oxu: - erməni ordusunun) qərargahına çevrilmişdi. 1918-ci il yanvarın 18-də başda Q.N.Korqanov, B.P.Şeboldayev və İ.V.Malığın olmaqla Hərbi İnqilabi Komitə Bakıya köçürülür. Komitənin bürosu isə Biləcəri stansiyasında yerləşdirilmişdi (97. 27).

Bakıda A.Gülxəndyanın rəhbərliyi altında erməni milli şurası yaradıldıqdan sonra erməni silahlı dəstələrinin yaradılmasına xüsusi diqqət verilməyə başlanmışdı. Eyni zamanda Kerenskinin xeyir-duası ilə Türkiyə cəbhəsində döyüşmək üçün erməni Milli Şurası tərəfindən erməni korpusu yaradılmağa başlanmışdı. Bu işin təşkili isə general Baqratuniyə tapşırılmışdı (82. 43).

Daşnaklar başqa ərazilərdə hiylə ilə də dəqiq iş görürdülər. Onlar daşnakların əsgəri qüvvələri vasitəsilə Gəncədə və başqa yerlərdəki hərbi hissələri də öz tərəflərinə çəkməyə çalışırdılar. Bunun üçün onlar təbliğat aparırdılar ki, bütün müsəlmanlar əksinqilabçılardır və onlar türklərin tərəfinə keçməyə hazırlanırdılar. Ona görə də birləşmiş qüvvələrin köməyi ilə xainlərin axırına çıxmaq lazımdır (160. 38).

Bu dövrdə Bakıda Daşnaksütyun partiyası və Erməni Milli Şurasına tabe olan yaxşı silahlanmış hərbi dəstələr yerləşmişdi. Keçmiş İrəvan quberniyasının ermənilərin yaşadığı kəndlərdə də daşnakların silahlı dəstələri vardı. Onlara keçmiş rus ordusundan böyük miqdarda silah qalmışdır. Eyni zamanda kifayət qədər pul vəsaitinə malik olan Erməni Milli Şurası tərxis olunan rus əsgərlərindən, əsasən tüfəng almışdılar (161. 12). Bundan başqa daşnaklar keçmişdən hərbi təcrübəyə malik idilər. Belə ki, onlar rus ordusunda xidmət etmiş və Türkiyədə partizan əməliyyatları həyata keçirmişdilər (124. 103).

1917-ci ildə erməni Milli Şurası əhaliyə müraciət edərək, onları milli ordunun sıralarına yazılmağa, maddi imkanı yaxşı olan erməniləri isə pul verməyə çağırırdı. Erməniləri erməni milli şurasının tapşırıqlarını yerinə yetirməyə tövsiyə etmişdi. (133. 72). Erməni Milli Şurasının sərəncamında olan erməni hissələri ciddi bir qüvvə təşkil edirdi. Bakıda Oktyabr inqilabi dövründək bir neçə min silahlı

erməni əsgər və zabiti var idi ki, onlar buraya cəbhənin müxtəlif yerlərindən gəlmişdilər və Zaqafqaziya təşkil edilmiş erməni korpusunu komplektləşdirmək üçün saxlanmışdılar (23. 88).

Ermənilərə Böyük Britaniya, ABŞ və Fransa da müəyyən maliyyə yardımı göstərirdi. Məsələn, 1917-ci il dekabrın 18-də Londondakı ABŞ-ın səfiri Peyc dövlət katibi R.Lansinqə xəbər verirdi ki, ...10 gün bundan qabaq ingilis hökuməti özünün nümayəndəsinə səlahiyyət vermişdi ki, Cənubi Rusiyada ayrı-ayrı əksinqilabi qüvvələrə, eyni zamanda erməni və gürcülərə maliyyə yardımı təşkil etsin (133. 72).

Erməni-daşnak hərbi hissələri yaxşı təlim görmüş və türklərə qarşı dərin nifrət ruhunda tərbiyəlanmışdilər. Mart qırğını ərəfəsində erməni milli hərbi hissələri Q.Korqanovun yaratmağa başladığı silahlı qüvvələri ilə birləşdilər. Bakıda mart qırğını ərəfəsində isə Qırmızı Ordunun qarargah rəisi, çar ordusunun keçmiş polkovniki, “Daşnaksütyun” partiyasının üzvü Z.Avetisov idi (100. 20).

Zaqafqaziya siyasi və hərbi vəziyyətin mürəkkəb olduğunu nəzərə alan Zaqafqaziya Komissarlığı 1917-ci il 18 dekabrda cəbhədən getmiş ordunun yerinə milli korpusların yaradılması haqqında qərar verir (21. 122). Bu qərardan istifadə edən erməni siyasi təşkilatları fəal surətdə silahlı hərbi hissələr yaradır və bu silahlı qüvvələrin köməyi ilə, Azərbaycan torpaqları hesabına, yaşayış məskənləri əldə etmək üçün planlar cızurdular. 1917-ci ilin dekabrında və 1918-ci ilin yanvarında Zaqafqaziya ərazisində və cəbhəyanı xətlərdə ermənilərin 3 piyada briqadası vardı (99. 111).

Gürcülər korpus qurmaq qayəsi ilə onlara düşən silah paylarını aldılar. Ermənilərin payına düşən silahlar da İrəvana göndərildi. Gürcü və ermənilər ingilis və fransızlardan aldıkları pullarla erməni və gürcü korpuslarını hazırlamaqla məşğul idilər (77. 106-107).

Qafqaz cəbhəsinin ləğv olunması nəticəsində vətənə qayıtmalı olan rus əlçəkənlərinin əsgər və zabidləri silah və sursatları dəyər-dəyməzinə ruslara (molokanlara) və daha çox ermənilərə satırdılar (22. 298). Lakin çox vaxt əsgərlər silahlarını da özləri ilə aparırdılar. Geri qayıdan silahlı rus əsgərləri aclıq və səfalət içində olduğu üçün keçdiyi yol boyunca talançılıqla məşğul olurdular (42. 38).

Bolşeviklər öz siyasi məqsədləri üçün İrəvandan qayıdan rus əsgərlərini də Bakıda saxlamaq üçün bütün vasitələrdən istifadə etmişdilər.

Belə bir vaxtda Zaqafqaziya Komissarlığı Tiflis-Bakı dəmir yolu ilə Qafqaz cəbhəsindən Rusiyaya qayıdan hərbi hissələri tərksilah etmək planını hazırlamışdı. Zaqafqaziya Komissarlığının bundan məqsədi, Zaqafqaziya bolşeviklərini, Bakı Sovetini bu silahlı qüvvəyə arxalanmaq imkanından məhrum qoymaq və eyni zamanda, əsgərlərin əlindən alınmış silahdan öz dəstələrini silahlandırmaq üçün istifadə etmək idi (23. 105).

Zaqafqaziya Komissarlığının qərarı ilə Qafqaz cəbhəsini tərk edən rus əsgərlərinin silahının bir hissəsi də azərbaycanlılara çatmalı idi. 1918-ci il yanvarın

7-də Zaqafqaziya Komissarlığının göstərişi ilə, ona tabe olan zirehli qatari Şamxor (indiki Şəmkir müəl.) stansiyasında Qafqaz cəbhəsindən qayıdan rus hərbi eşalonunu tərkisilah edirlər. Bu işdə onlara Müsəlman Milli Şurasının nümayəndələri yaxından kömək edirdi.

Ukraynalı əsgərləri aparən iki qatar Şəmkir stansiyasında dayandırılmış və onların başçıları ilə danışıqlar aparılmışdı. Əsgərlər Gəncə stansiyasında lazım olan bütün ərzaq və ləvazimatlarla təchiz edilərək yola salındılar. Bu tədbirlər nəticəsində bir topçu batareyası, atlar və başqa silahlar da əldə edilmişdi (32. 220). Lakin digər rus hərbi hissələrinin tərkisilah edilməsi dinc yolla mümkün olmadı. Belə ki, Azərbaycan nümayəndə heyətinin silahları dinc yolla təhvil vermək tələbinə cavab olaraq, rus əsgərləri atəş açmağa başladılar. Könüllü milis dəstələri ilə kazaklar arasında bir neçə saata qədər döyüş davam etdi və nəhayət, kazak qatarlarında ağ bayraqlar görünməyə başladı. Çarəsiz qalan kazaklar bütün silahlarını təhvil verdilər. Milli komitə kazak yaralılarını xəstəxanaya göndərdi, sağ qalan kazaklar isə ərzaqla təmin edildilər. Dağıdılan relslər yenidən təmir olunduqdan sonra qatar Rusiyaya yola düşmüşdü (32. 221).

Yeni silahlı dəstələr yaradılması üçün silah çatışmırdı. Bunu nəzərə alan Gəncə Müsəlman Şurası şəhərdə olan keçmiş çar ordusunun 219-cu alayını, həmçinin Qafqaz cəbhəsindən Rusiyaya qayıdan bir neçə hərbi eşalonu tərkisilah etməyə razı oldu. Bu tədbirin həyata keçirilməsi nəticəsində 15 min tüfəng, 70-ə yaxın pulemyot və 20 top əldə edilmişdi (22. 292).

Lakin azərbaycanlıların silahlanmasından St.Şaumyan bərk narahət olmuşdu. Azərbaycanlıların onlara çatacaq silahları əldə etmək istəyəndə, St.Şaumyan hay-küy qaldıraraq, bunu quldurluq kimi qiymətləndirirdi. Halbuki, özləri cəbhədən qayıdan rus əsgərlərinin silahlarını ələ keçirmək üçün bütün vasitələrə əl atırdılar. St.Şaumyanın yaxından iştirakı ilə yaradılan və erməni Q.Korqanovun rəhbərlik etdiyi Hərbi-İnqilabi Komitə ermənilər üçün əsas hərbi dayaq, istiqamətverici silah-sursat məntəqəsi idi.

Mart qırğını ərəfəsi Bakı bolşeviki Avakyan, vəziyyətindən və vəzifəsindən asılı olmayaraq, Komitəyə gələn bütün ermənilərə silah və patron paylayırdı. Ermənilər artıq bir neçə ay idi ki, ciddi silahlanırdılar, şəhərin ermənilər yaşayan hissəsinə, Ermənikəndə və onların yaşadığı Bakı kəndlərinə silah, patron, pulemyot daşıyırdı. Bütün bunlar, St.Şaumyanın rəhbərlik etdiyi Bakı Sovetinin gözü qarşısında baş verirdi və əslində özləri də buna köməklik edirdilər.

1918-ci ilin yanvar-fevral aylarında özlərinə çox arxayın olan erməni zabit və əsgərləri Bakının küçələrində sərbəst hərəkət edir və istədikləri özbaşınalıqlar edirdilər. Bu da təsadüfi deyildi, çünki onların Rusiyada V.İ.Lenin kimi himayədarları, Qafqazda isə St.Şaumyan, A.Mikoyan kimi arxaları vardı (29. 81).

Rusiyada və eləcə də, Cənubi Qafqazda yaranmış qarmaqarışıqlıqdan istifadə edən ermənilər və gürcülər rus ordusunun tərkibində olan öz əsgəri

qüvvələrini bir yerə yığa bilməmişdilər. Çünki vaxtilə çar Rusiyası, ermənilər və gürcülər xristian olduqlarından onları orduya səfərbərliyə alırdılar.

Hərbi hazırlıq vəziyyətinə gəldikdə azərbaycanlılar ermənilərə və gürcülərə nisbətən çox geridə qalırdı.

Ümumiyyətlə, Azərbaycanda fəaliyyətdə olan hərbi hissələrdə azərbaycanlıların bir nəfər də olsun nümayəndəsi yox idi. Çünki nə çarizmin, nə də Müvəqqəti hökumətin dövründə azərbaycanlılardan orduya çağırılmırdı. Həmin dövrdə “Açıq söz” qəzeti yazdığına görə Əsgər Sovetlərinin içərisində azərbaycanlıların olmamasının əsas səbəbi, onların əsgərliyə çağırılmaması ilə bağlı idi. Ona görə də əsgərlər içərisində azərbaycanlıları təmsil edən səlahiyyətli nümayəndə yox idi (18. № 497, 1917).

Əsgərlər arasında Azərbaycan ziyalılarının təbliğat aparmaları mümkün deyildi. Bolşevik, eser, daşnak və menşeviklərin əsgərlər arasında aktiv təbliğat aparmaq imkanları isə çox yüksək idi. Həmin partiyaların seçkilər zamanı əsgərlərin səsinə qazanmaları azərbaycanlılara nisbətən asan idi. Məsələn, ayrı-ayrı hərbi hissələr arasında Müəssislər Məclisinə seçkilər zamanı bu, özünü daha aydın büruzə verdi. Naxçıvan qarnizonunda eserlərdən sonra (1522 səs almışdılar) seçicilər ən çox səsi bolşeviklərə (562 səs) vermişdilər. Daşnaklara 231, menşeviklərə 122, kadetlərə 63 səs verilmişdi (87. 69). Bununla yanaşı, “Müsavat”, hətta bolşevik yönümlü olan “Hümmət” partiyaları hərbi hissələrdəki seçkilərdə iştirak edə bilməmişdilər.

Bütün bunlara baxmayaraq, Azərbaycan Milli Şurası ordunun yaradılmasına xüsusi diqqət verməyə başlayır. Görkəmli Azərbaycan ziyalısı Y.V.Çəmənəminli ordunun yaradılmasının vacibliyini önə çəkərək, qeyd edirdi ki, qoşun düzəldin! Zərurət vaxtı ölkəmizi əmin-amanlığa çıxaran milli əsgər olacaq (33. 26).

Bakıda, Yelizavetpolda və Azərbaycanın başqa şəhərlərində yaradılan müsəlman milli hissələrinin özəyini və müsavətçilərin silahlı istinadgahını buraya Petroqradaşından gətirilmiş “Tatar süvari polku” deyilən polk təşkil edirdi. 1917-ci il noyabr ayının ortalarında müsavətçilər Bakıda praporşiklər məktəbi açmışdılar (23. 88).

Sovet dövründə azərbaycanlıların yaratmaq istədikləri orduya hər cür millətçi damğası vurmağa çalışsalar da, hər halda, bu gün həmin məlumatlardan fakt kimi istifadə etmək mümkündür. Bununla əlaqədar olaraq, Sovet tarixçisi A.Qalustyanın fikirlərinə diqqət edək. Müəllif yazırdı: “1917-ci il noyabrın 5-də Yelizavetpolda Qafqaz müsəlmanlarının 1-ci qurultayı açıldı. Onun qərarı tam mürtəcə-millətçi xarakter daşıyırdı. Qurultay, müsəlman (azərbaycan) hərbi hissələrinə və xüsusi korpusun yaradılmasına əsas diqqəti yönəltdi (106. 17).

Azərbaycan Milli Şurasının təşkil etmək istədiyi ordunun qurulması işi ağır gedirdi. Onun qurulması üçün heç bir kömək yox idi. Qafqazda Rusiyanın hərbi əməliyyatı Türkiyəyə qarşı çevrilməsi və azərbaycanlıların da türklərlə tarixi, dini, etnik, dil birliyinin olması müəyyən şübhələrin yaranmasına şərait yaradırdı. Belə

bir şəraitdə azərbaycanlılar üçün hərbi cəhətdən təşkilatlanma çox çətin idi (78. 84).

Digər tərəfdən, Rus çarizmi dövründə müsəlmanlar hərbi mükəlləfiyyət daşıyırdılar. Bununla bağlı M.Ə.Rəsulzadə özünün “Çağdaş Azərbaycan tarixi” adlı əsərində yazırdı: “Çarlığın Azərbaycan türklərinə endirdiyi böyük zərbələrdən biri, onu əsgərlik hikmətindən miəf tutmasıydı. Bu surətdə fitrətin cəngavər bulunan bura türklərinə əsgərlik haqqını unudurmaq və bu surətlə onları Rusiya imperializmi zərərsiz bir hala qoymaq istəmişdi” (70. 2).

Bu dövrdə Bakıda hakimiyyət uğrunda üç siyasi qüvvə arasında ciddi mübarizə gedirdi: birinci qüvvəyə daşnaklar, sağ eserlər və menşeviklər; ikinci qüvvəyə bolşeviklər və sol eserlər; üçüncü qüvvəyə isə müsəlman təşkilatları ilə ittifaqa girən “Müsavat” partiyası daxil idi. Lakin mübarizənin şiddətli bir vaxtında birinci iki qüvvələr bolşeviklərin rəhbərliyi altında müsəlmanlara qarşı birləşdilər.

Rus məmurlarına, rus fəhlələrinə və rus əsgərlərinə istinad edən menşevik, eser, kadet və bolşevik (buraya daşnaklar da daxil idilər - müəl.) olmaq üzrə müxtəlif siyasi fırqələr ətrafında birləşən Azərbaycandakı ruslar “Müsavat”ın yaratdığı hərəkət qarşısında daxili mübahisə və mübarizələrini unudub və “Müsavat”a qarşı vahid cəbhədə birləşdilər (59. 70).

Belə bir vaxtda Bakıda rus və erməni silahlı dəstələri Azərbaycan əhalisini qarət etməyə başlayır. Soyğunçuluq, qarmaqarışılıq və özbaşına axtarışlar (özü də bu axtarışlar ancaq azərbaycanlıların yaşadığı məhəllələrdə baş verirdi - müəllif) əhalini qorxuya salmışdı. Buna etiraz edən müsəlman tacirləri bütün mağazaları bağlamışdılar.

1917-ci il dekabrın 26-da Bakıda türk dükən və mağazalarının demək olar ki, çoxu bağlanmışdı. Hadisələrdən təlaşa düşən azərbaycanlılar narahat olmağa başlayırlar. “İsmailiyə” binasının qarşısında mitinq keçirilir və buraya 3000 nəfərə qədər türk toplaşır və onlar Müsəlman İctimai Təşkilatları Komitəsindən tələb edir ki, şəhərdə qayda-qanun yaradılması üçün tədbir görsünlər. Çıxış edən nətiqlər soyğunçuluğa, zorakılığa və özbaşına axtarışlara etiraz edirdilər (101. 230). Nətiqlərdən biri Müsəlman İctimai Təşkilatının nümayəndəsinə müraciət edərək demişdi: Bundan sonra dözə bilmərik. Bizi köməksiz adamlar kimi döyürlər. Əgər bizi müdafiə edə bilməsəniz, onda biz özümüz özümüzü müdafiə etməyə məcbur olacağıq (123. № 273, 1917).

Mitinqə gələn Bakı Soveti İcraiyyə Komitəsinin sədr müavini P.Çaparidze əhalini sakitləşdirmək məqsədilə, Sovet tərəfindən hər cür özbaşınalığa son qoymaq üçün lazımı ölçü götürüləcəyinə söz verir. Mitinqdə, eyni zamanda, şəhər milisinin rəisi Q.Varşamyan çıxış edərək, əsgərlərin törətdikləri özbaşınalıqdan təəssüfləndiyini bildirir və xahiş edir ki, bu hadisələrə milli rəng verilməsin (123. № 273, 1917).

Yığıncaqda iştirak edən M.Ə.Rəsulzadə şəhərdə qarmaqarışılıq olmasın deyər, 5 nəfərdən ibarət komissiya yaradılmasını təklif edir. Uzun müzakirələrdən

sonra qəbul edilən qətnamədə göstərilirdi ki, özbaşına axtarışların aparılmasına və silahların müsadirə olunmasına yol verilməsin, müsəlmanların yaşadığı sahələrə müsəlman milisləri qoyulsun. Eyni zamanda, qeyd olunurdu ki, qəbul edilmiş qərarları həyata keçirmək üçün Hərbi İncilabi Komitə ilə birləşmə 5 nəfərdən ibarət komissiyanın yaradılması Milli Komitəyə tapşırılsın. Elə həmin gün qoyulan tələbləri yerinə yetirmək üçün Milli Komitənin təcili yığıncağı keçirilir. Bu yığıncaqda Ə.Topçubaşov, B.Aşurbəyov, M.Ə.Rəsulzadə, İ.Heydərov və M.H.Hacımski iştirak edirdi (101. 230).

Lakin St.Şaumyan başda olmaqla Bakı bolşevikləri azərbaycanlıların bu təklifini qulaqardına vuraraq, azərbaycanlıları öz ətrafında toplayan və onları milli-azadlıq mübarizəsinə yönəldən “Müsavət” partiyasına, Müsəlman Milli Şurasına, həmçinin, onların sosial dayaqları olan Azərbaycan əhalisinə qarşı kütləvi qırğınlar törətmək üçün ciddi hazırlıq işləri görürdülər.

Belə bir dövrdə, Urmiya cəbhəsindən qayıdan rus-erməni əsgərlərinin bir hissəsi Bakıya toplaşdı. Bunun da bir neçə səbəbi vardı: əvvəla, Rusiyada oktyabr siyasi çevrilişindən sonra hakimiyyətə gələn bolşeviklər müharibəni davam etdirmək istəmirdilər. Rus ordusunda başıpozuqluq yaranmışdı və onların çoxu öz yerlərinə qayıtmaq istəyirdilər. Cəbhə xəttindən əsgərlər özbaşına çıxıb gedirdilər. Lakin bəzən yolların bağlanması və qorxulu olması bu hərbi qüvvələrin öz yerlərinə getmələrinə mane olurdu. İkincisi, Bakı bolşevikləri əsgərlər arasında ciddi təbliğat apararaq onları öz tərəflərinə cəlb etməyə çalışırdılar. Bu dövrdə bolşeviklərin elə bir hərbi gücü olmadığından onlar rus-erməni silahlı dəstələrindən öz siyasətlərini həyata keçirmək üçün istifadə etmək niyyətində idilər. Bolşeviklərin öz ətrafında birləşdirdiyi hərbi hissələr və bölmələr Azərbaycan xalqının mövcudluğuna təhlükə yaradırdı. Üçüncüsü isə, “Daşnaksütyun” partiyası və Erməni Milli Şurası Bakıya toplaşan erməni silahlı qüvvələrinə nəzarət etdiyindən, onlar bu qüvvələrdən özlərinin “Böyük Ermənistan” yaratmaq məqsədləri üçün istifadə etmək niyyətində idilər. Burada da, bolşeviklərlə erməni şovinistlərinin məqsədləri üst-üstə düşürdü.

Belə ki, əgər bolşeviklər Bakıda özlərinin tək hakimiyyətlərini yaratmaq fikrində idilərsə, ermənilər də Ermənistan dövləti yaratmaq istəyirdilər və onların bu məqsədlərini həyata keçirməkdə St.Şaumyanın rəhbərlik etdiyi Bakı Soveti də yaxından köməklik etmişdi.

1917-ci ildə qışın sonlarına yaxın Bakı erməni qoşunlarının şəhərdə toplaşmasından əhali narahat olmağa başlamışdı. Bakı Sovetində olan bolşeviklər vəziyyəti nizama salmaq üçün heç nə etməmişdilər.

Əgər əvvəllər, bolşeviklər onları süpürüb bir kənara ata biləcəklər “tatar-erməni” qırğını və vətəndaş müharibəsindən uzaqlaşmağa çağırırdılarsa, indi iki millət arasındakı toqquşmaların öz xeyirlərinə olduğunu aydın başa düşürdülər. Çünki potensial cəhətdən bolşeviklər üçün daha təhlükəli olan azərbaycanlılar Bakıda hərbi cəhətdən hələ zəif idilər; digər tərəfdən, hətta daşnakların qələbəsi də

şəhərdə erməni azlığının daimi hakimiyyəti ilə nəticələnə bilməzdi. Şaumyanın çıxışlarında şiddətli çarpışmaların labüdlüyü daha tez-tez nəzərə çarpdırılırdı (78. 122).

St.Şaumyan 1918-ci il martın 15-də çıxış edərkən “Bakı Soveti Zaqafqaziya vətəndaş müharibəsinin mərkəzinə və istehkamına çevrilməlidir” demişdir (164. 114).

St.Şaumyan yazırdı: “Bizim siyasətimiz - vətəndaş müharibəsidir. Kim bu siyasətin əleyhinə gedir, həmin adamlar düşmənlərimizdir” (165. 265).

Azərbaycanlılarla açıq ixtilafda olan Bakı Soveti daşnakların silahlı qüvvələrindən qorxmurdular. St.Şaumyan yaxşı başa düşürdü ki, Bakı daşnakları bolşeviklər üçün heç bir qorxu törətməyəcək (78. 123).

Ümumiyyətlə, Bakı Sovetinin silahlı qüvvəsi 6 min nəfərdən ibarət idi. Bundan 3-4 minə qədəri olan daşnak qoşun hissələri də Bakı Sovetinin ixtiyarına verilmişdi (48. 349).

Əslində Bakı Sovetinin hərbi qüvvəsini erməni daşnak silahlı dəstələri təşkil edirdi ki, onların da azərbaycanlılara düşmənçilik münasibətləri çoxdan məlum idi.

St.Şaumyanın rəhbərlik etdiyi və üzvlərinin çoxu ermənilərdən ibarət olan Bakı Sovetinin hakimiyyətdə qalmasını “Daşnaksütyun” partiyası və Erməni Milli Şurası da arzulayırdı. Ermənilərin RSFSR XKS sədri V.İ.Leninin onları müdafiə edən dekretindən və bu dekretin yerinə yetirilməsinin St.Şaumyana tapşırılmasından da xəbərləri vardı. Ermənilər “Müsavat” partiyasının güclənməsini və Bakıda hakimiyyətin Azərbaycan türklərinin əlinə keçməsinə də istəmədilər.

“Vahid və bölünməz Rusiya” tərəfdarı olan eserlər Azərbaycanın ayrılmasına çalışan müsəvatçıların qüvvətlənməsindən qorxurdular (23. 97).

Bu dövrdə bolşeviklər, eser, daşnak, menşevik təşkilatları daxilində Bakını tamamilə bütün Azərbaycandan süni olaraq ayırmaq fikri özünü göstərirdi. Kadetlər, ümumiyyətlə, Bakını Azərbaycan şəhəri hesab etmirdilər (136. 170). St.Şaumyan öz çıxışlarında bildirirdi ki, Müsəlman millətçiləri Bakını Azərbaycanın paytaxtı etməyi arzulayırdılar (164. 117). Onlar Zaqafqaziyadan tamamilə ayrılmaq üçün mübarizə aparırdılar ki, Bakı Azərbaycanın paytaxtı olsun; Əgər onlar Bakıda üstünlük əldə etsəydilər, şəhər Azərbaycanın paytaxtı elan edilərdi (165. 223).

1918-ci il mayın 16-da fəhlələr qarşısında çıxış edən St.Şaumyan bildirmişdi ki, müsəvatçıların Bakını Muxtar Azərbaycanın paytaxtı elan etmək planı vardır. St.Şaumyanı qorxudan Azərbaycanın muxtariyyəti, Azərbaycan türklərinin müstəqil dövlət olmaq şansı idi. O, heç cür razılaşa bilmirdi ki, Azərbaycan müstəqil olsun. Bakıda daşnaklarla belə əməkdaşlıq edən və bütün dünya millətlərinin qurtuluşundan bəhs edən bolşeviklər azərbaycanlıların muxtariyyətini burjuaziyanın muxtariyyəti hesab edirdi (59. 70).

Ermənilərin müstəqilliyinə gəldikdə isə, St.Şaumyan canı dildən bu işin həyata keçməsinə çalışır və özü də həmin işə rəhbərlik edirdi.

Bakı və civarlarının bolşevikləşdiyini zənn edən Şaumyan erməniləri və rus əsgərlərini, xüsusilə, Xəzər hərbi dəniz donanması matroslarını azəri türklərinə qarşı təhrik etməyə çağırırmışdı (32. 226).

Qeyd etmək lazımdır ki, Bakı Sovetinin ayrı-ayrı erməni rəhbərlərinin Azərbaycanın muxtariyyəti məsələsinə düşmən münasibəti bolşeviklərin azərbaycanlılar arasında nüfuzunun aşağı düşməsinin əsas səbəblərdən idi (142. 50).

St.Şaumyan “Müsavət” partiyasının əleyhinə əks təbliğat apararkən çox ehtiyatlı hərəkət etmişdi. Əgər St.Şaumyan müsəlmanların əleyhinə açıq təbliğat aparsaydı, onda Azərbaycan kütlələrinin çoxu “Müsavət”in ətrafında daha sıx birləşəcəkdə. Ermənipərəst görünməmək naminə bolşeviklər özlərinin “Bakinski raboçi” (rus dilində. Bu qəzetin redaktoru, əvvəlcə St.Şaumyan, sonra A.Əmiryan olmuşdu - müəllif) qəzetində “Müsavət”ı pisləyərkən “Daşnaksütyun” partiyasına da cüzi tənqidi yer ayırmışdılar. Şübhəsiz, bu, gözdən pərdə asmaq idi, əslində St.Şaumyan, A.Mikoyan, A.Əmiryan, Q.Korqanov, Daşnaksütyun partiyası və Erməni Milli Şurası “Böyük Ermənistan” dövlətini yaratmaq siyasətini elə bolşevik bayrağı altında aparmışdılar.

St.Şaumyan yaxşı başa düşürdü, nə qədər ki, Müsavat partiyası və Müsəlman Milli Şurası mövcuddur, onların təkhakimiyyətliyi mümkün olmayacaqdır. Çünki Bakının müsəlman (azərbaycanlılar) əhalisinin demək olar ki, hamısı Müsavatı və Müsəlman Milli Şurasını müdafiə edirdi. Həmin təşkilatların əhali arasında nüfuzu günü-gündən də artırdı.

Azərbaycanlıların əsas hissəsini öz arxasınca aparan “Müsavət” partiyası Bakı Sovetinə imkan vermirdi ki, şəhərdə hakimiyyəti tamamilə öz əlinə alsın (142. 50).

Əyalətlərdə də tam üstünlük Müsavat partiyasının və Müsəlman Milli Şurasının tərəfində idi. Ona görə də bolşeviklər başa düşürdülər ki, şəhərdə hakimiyyət uğrunda mübarizədə ilk növbədə “Müsavət”in siyasi təsiri aradan qaldırılmalı və onların sosial dayaqları məhv edilməlidir. Onlar ən müxtəlif metodlarla şəhərdə “Müsavət”in mövqeyinin bundan sonra güclənməsinə imkan verməməyə çalışırdılar (136. 179-181).

Bolşevik-erməni ittifaqının əsas istiqamətlərindən biri də, şəhərin müsəlman əhalisini vahiməyə salmaq, onlardan bacardıqca daha çox qırmaq, sağ qalanları isə didərgin salmaq və ya özlərinin hakimiyyətinə tabe etmək idi.

Bakı Soveti, mart qırğını ərəfəsi, hələ şəhərdə tam hakimiyyətə sahib deyildi. Belə ki, şəhərdə, bolşeviklərə tabe olmayan Duma fəaliyyət göstərirdi. Əhali arasında isə Müsəlman Milli Şurası və “Müsavət” partiyasının nüfuzu çox yüksək idi. Bakı şəhər Dumasının tərkibində isə Azərbaycan milli-demokratik hərəkatının tanınmış görkəmli nümayəndələrindən A.A.Əmircanov,

M.Ş.Əsədullayev, M.R.Vəkilov, M.H.Hacinski, M.Ə.Rəsulzadə, Ə.M.Topçubaşov, F.X.Xoyski və başqaları var idi. (133. 79). Bütün bunlar yalnız bolşevikləri deyil, həm də erməni daşnaklarını da həyacanlandırır. Ona görə də Bakı Soveti və erməni daşnakları bütün qüvvələrini birləşdirməyə başladılar.

St.Şaumyan azərbaycanlıların silahlanmasından qorxaraq ona qarşı mübarizə apardığı halda, Qafqaz cəbhəsindən tərxis olunan, yaxud qaçan rus əsgərlərinin silahını alıb ermənilərə verməklə yanaşı, Bakıda olan erməniləri də silahlandırır. St.Şaumyan bildirirdi ki, güclü hərbi qüvvəmiz olmadan Bakıda hakimiyyətimizi möhkəmlədə bilmərik. Belə olduğu halda, “beynəlmiləlçi” Şaumyan, azərbaycanlıların silahlanmasından qorxurdu.

1918-ci il mart qırğını ərəfəsində, hətta ondan xeyli əvvəl, bolşeviklər və erməni daşnakları sürətlə silahlanmağı davam etdirirdilər (145. 50). Erməni əhalisinin bütün siniflərinin nümayəndələri bu müharibədə iştirak etməyi özlərinə “borc” bildirdi. Burada neft sənayeçiləri, mühəndislər, hakimlər, kontor işçiləri, bir sözlə erməni əhalisinin bütün təbəqələri öz “vətəndaşlıq” borcunu icra edirdilər (73. 412).

St.Şaumyan başda olmaqla bolşeviklər partiyası, eləcə də onun rəhbərlik etdiyi Bakı Soveti əlavə olaraq erməni fəhlə və kəndlilərini də silahlandıraraq dinc azərbaycanlıların üstünə göndərməyə hazırlaşır. Bütün bunlar azmış kimi, St.Şaumyan Moskvadan hərbi kömək almaq üçün müraciət etmişdi. St.Şaumyan Stalinə məktub yazaraq, xahiş edirdi ki, Qafqaz qırmızı ordusunu təşkil etmək üçün təcili olaraq on milyon manat (rubl) ayırsınlar (165. 160).

Bakı Soveti tərəfindən bütün rayonların fəhlələrindən təşkil olunan Qırmızı ordu burjuaziya və mülkədarların əksinqilabi çıxışlarını aradan qaldırmaq gücünə malik deyildilər. Ona görə də Sovet, şəhərdə yerləşən daşnak hərbi hissələrindən istifadə etməli olmuşdu (151. 149). Əlbəttə, sovet tarixçiləri belə yazmalı idilər və elə belə yazırdılar.

1918-ci ilin yanvar ayında Müsəlman korpusunun komandiri general Əsəd bəy Talışinski Bakıda həbsi şəhərin türk-müsəlman əhalisi arasında qəzəb doğurdu (12. v. 15). General-mayor Talışinski rus-yapon müharibəsində Port-Arturun qəhrəmancasına müdafiəsinin iştirakçısı olmuşdu. St.Şaumyanın göstərişi ilə müsəlman diviziyası qərargahının Bakı vağzalında birbaşa həbs edilməsi xalqın qəzəbinə səbəb oldu. Bakıda və ətraf kəndlərdə əhalinin etiraz nümayişləri başlandı (158. 207).

Bolşevik - erməni təxribatları isə davam edirdi. Məqsəd “Müsavət” partiyasına, Müsəlman Milli Şurasına, bütövlükdə Azərbaycanın müstəqilliyini düşünənlərə, dinc insanlara divan tutaraq özlərinin təkhakimiyyətliyini qurmaq və gələcəkdə, Azərbaycanın torpaqları hesabına yaradacaqları dövlət üçün şərait yaratmaq idi.

XX əsrin sovet tarixçilərindən S.E.Sef qeyd edirdi ki, bolşeviklərə silahlı mübarizə aparmaq üçün yalnız bəhanə lazım idi (155. 138).

St.Şaumyan və onun ermənilərdən ibarət ətrafına şəhərin müsəlmanlar yaşayan hissəsinə hücum etmək üçün yalnız bəhanə lazım idi. Bunu sonrakı hadisələr bir daha sübut etmiş oldu.

Növbəti təxribat “Evelina” gəmisində Lənkərana getməyə hazırlaşan əsgərlərin tərkisilah edilməsi hadisəsi oldu. Belə ki, martın 29-da məşhur kapitalist Ş.Əsədullayevin oğlu, zabit Ə.Əsədullayevin komandanlığı altında “Dikaya diviziya” hissələri Sovet hakimiyyəti orqanlarının icazəsi olmadan (əslində heç icazə də lazım deyildi - müəl.) Lənkərana yola düşmək üçün Bakı limanında “Evelina” paraxoduna mindilər (23. 118). Şəhərdə çoxsaylı erməni silahlı dəstələrinin olmasına göz yuman bolşeviklər, martın 29-da gəmi ilə Lənkərana qayıtmaq üçün toplaşan müsəlman zabit və əsgərlərini St.Şaumyanın tapşırığı ilə tərkisilah etdilər. Bu təxribatın təşkilatçıları çalışırdılar ki, azərbaycanlıları cavab hərəkətləri ilə təxribata sövq etsin və onlara qarşı əsl müharibəyə başlamaq üçün bəhanə əldə etmiş olsunlar (100. 19).

Erməni-daşnak-bolşevik silahlı dəstələrinin “Evelina” gəmisinə hücum edərək, azərbaycanlıları tərkisilah etməsi əhaliyə bərk narahatlıq gətirdi. Onlar “Bakı məscidlərindən birinin həyətinə yığılaraq Sovet tərəfindən “Evelina” gəmisindən müsadirə olunmuş silahların geri qaytarılmasını tələb edən qərar qəbul etdilər. Növbəti günü müsəlman nümayəndələri silahların qaytarılmasını Sovetdən xahiş etdilər.

Arxiv sənədində göstərilir ki, müsavətçilər alınmış silahların qaytarılması haqqında inqilabi komitəyə ultimatum verdilər və bu məqsədlə öz nümayəndə heyətlərini göndərdilər (13. v. 8). Həmin gün Hərbi-inqilab komitəsində St.Şaumyanın, eləcə də “Müsavat” partiyası nümayəndəsi M.Ə.Rəsulzadənin iştirakı ilə keçirilmiş təcili müşavirədə alınmış silahların “Hümmət” təşkilatı vasitəsilə qaytarılması qərara alındı. Bolşeviklərin rəhbərlərindən biri olan Çaparidze də bu tələbin yerinə yetirilməsinə söz verdi, lakin bu zaman küçədə atışma başlandı (124. 107).

St.Şaumyanın qabaqcadan hazırladığı “təxribat baş tutdu və bu, vətəndaş müharibəsinin başlanması üçün siqnal oldu” (13.v. 8).

Sef yazır ki, kimin birinci atəş açması əhəmiyyət kəsb etmir. Əsas odur ki, 1918-ci il martın 30-da axşam saat 6-da Bakı əsas döyüş meydanına çevrilmişdi (124. 107).

Bolşeviklər üçün yaxşı taktiki şərait yetişmişdi. Belə ki, hələ çarizm dövründən hərbi xidmət keçməyən azərbaycanlılar hərbi cəhətdən çox zəif idi (15. v. 519).

Bolşeviklər silahların qaytarılmasını vəd etdilsə də, şəhərin üzərinə o qədər qorxunc buludlar toplandı ki, həmin günün axşamından etibarən mütəqabil atəşə başlandı və ertəsi gün bolşeviklər şəhəri bombardmana başlayaraq, limanda duran hərbi gəmilərinin toplarından belə atəş açdılar. Bu atəşə məruz olan islam məhəllələri idi ki, burada cameləri belə əsirgəmədilər (72. 129).

Qılgıncılar tədricən böyük bir yanğına çevrildi. Təxribatın əvvəlində özlərinin bitərəfliyini bildirən Erməni Milli Şurası və ona tabe olan bütün erməni silahlı qüvvələri, sonradan St.Şaumyanın rəhbərlik etdiyi Bakı Sovetinin tərəfinə keçdilər. Erməni bolşevik qüvvələrinin azərbaycanlılara qarşı mart qırğına başlama ərafəsində menşevik, eser, kadet və daşnaklar bütün qüvvələri ilə onlara kömək göstərdi, daha doğrusu, St.Şaumyanın başçılıq etdiyi Bakı Sovetini müdafiə etdilər. Bu dövrdə Bakı Soveti şəhərin bütün əhalisinə ünvanladığı müraciətində özlərinin bəd niyyətlərini gizlətmək üçün yalandan beynəlmiləçilikdən dəm vuraraq, yüzlərlə fəhlə müsəlmanları silahlandırdıqlarını bildirirdilər (120. № 67, 1918). Halbuki, Bakı Sovetinin hərbi-inqilabi komitəsinə rəhbərlik edən erməni Korqanovun yaratdığı “inqilabi” orduya bir nəfər də olsun azərbaycanlı qəbul edilmirdi. Ermənilər isə yeni yaradılan orduya cəlb edilərək ciddi silahlandırılırdı. Bu faktı erməni müəlliflərinin özləri də etiraf edirdi. Suren Şaumyan yazırdı: “Bakı Sovetinin ordusunun yalnız adı sovetlərin siyahısındadır, əslində həmin ordu erməni Milli Şurasına tabe idi” (162. 29.)

Bolşeviklər tərəfindən martın 31-da bütün mübarizəni öz üzərinə götürən inqilabi müdafiə Komitəsi yaradılır (155. 140). Bu komitənin tərkibinə P.Çaparidze, Q.Korqanov, İ.Suxartsev (sol eser), St.Şaumyan daxil idilər. Eyni zamanda mart döyüşləri günlərində Bakıda bolşevik dəstəsinin rəisi N.Anançenko, komissarı isə S.Martikyan idi (48. 349).

Azərbaycan əhalisinə qarşı vuruşmada erməni milli hissələrindən istifadə etmək və sağ esərlərin və daşnakların arxasınca gedən rus və erməni fəhlələri Sovet hakimiyyəti tərəfindən mübarizəyə cəlb etmək üçün İnkilabi Müdafiə Komitəsi həmin partiyaların nümayəndələrini də dəvət etmişdilər. (23. 119). Yeni yaradılan bolşevik-erməni Komitəsi aprelin 1-də səhər tezdən piyada qüvvələri, eləcə də top və təyyarələrdən istifadə etməklə bütün qüvvələri ilə hücumu keçdi (155. 141).

Bakıda türklər, erməni-daşnak-bolşevik silahlı dəstələrinin aktiv fəaliyyətini gördüyündən, özünümüdafiə tədbirləri görməliydi və silaha əl atmağa məcbur idilər. Lakin Azərbaycan türklərinin hərbi təşkilatı və sursatı kifayət qədər deyildi, hətta, demək olar ki, yox dərəcəsində idi. Belə olan halda, təbiidir ki, mübarizədə Azərbaycan türklərinin qalib gəlməsi mümkün deyildi. Bunu yaxşı başa düşən St.Şaumyan və erməni daşnakları Bakı şəhərində qabaqcadan planlaşdırılan və xüsusi hazırlıq görülmüş dəhşətli qırğınlara, qarətlərə başladılar. Bütün faciələr azərbaycanlıların yaşadığı məhəllələrdə baş verirdi.

Fövqəladə İstintaq Komitəsinin sənədində qeyd olunur ki, Erməni Milli Komitəsinin hərbi drujinası adlandırılan Yeqişa Paxlavununin rəhbərlik etdiyi erməni dəstəsi müsəlmanların yaşadığı ərəzilərə atəş açmağa başladı. Demək olar ki, eyni bir vaxta Levon Saatsazbekovun erməni dəstəsi şəhərin “Şamaxinka” adlanan hissəsini atəşə tutdu. Martın 19-da səhər tezdən, hələ müsəlmanların oyanmadığı bir vaxta, erməni əsgərləri hücumu keçdilər. Ermənilərin birinci hücumu şəhərin “Kərpixana”, “Məmmədli” və “Zibilli” adlandırılan hissəsinə

istiqlamətlanmışdı. Burada yaşayan əhalinin, demək olar ki, hamısı müsəlmanlar idi. Şəhərin bu rayonu və başqa müsəlman rayonları dənizdən “Ərdəhan” və “Janr” hərbi paraxodlarının toplarından atəşə tutulurdu, Ermənikənd tərəfdən isə, ermənilər toplardan atəş açırdılar (13. v. 49). Erməni, hərbi hissələri Sovetləri və bolşevikləri müdafiə bəhanəsi ilə azərbaycanlılara amansızcasına və qəddarcasına divan tuturdular. (53. № 100/354, 1992).

Rusların Xəzər dənizində olan hərbi donanması ermənilərin fitvasına uyaraq şəhərin müsəlmanların sıx yaşadığı məhəllələri top atəşinə tutdular. Bu atəş nəticəsində müsəlmanların əsas ibadət yeri sayılan “Təzə pir” məscidinin minarələri ağır zədə aldı. Mənbənin verdiyi məlumatlara görə rus matrosları müsəlmanlara qarşı çıxış etmək istəmirdilər. Ermənilər onları aldadaq, inandırmışdılar ki, müsəlmanlar rusları, ümumiyyətlə, bütün xristianların hamısını doğrayıblar. Lakin matroslara aydın olanda ki, müsəlmanlar ruslara nəinki toxunmayıblar, əksinə onları müdafiə ediblər və yedizdiriblər, yalnız bundan sonra toplardan atəşi dayandırdılar (13. v. 49). Bütün bunlara baxmayaraq, bu top atəşləri nəticəsində hər halda şəhərin tikililərinə və əhalisinə böyük ziyan dəymişdi.

Seyid Cəfər Pişəvəri “Bakıdakı ilk Sovet hökumətinin müqəddəratı” adlı məqaləsində yazırdı ki, Mən daşnakların vəhşiliklərini, saysız-hesabsız günahsız adamların, xüsusilə bitərəf iranlıların öldürülüb karvansaralarda meyitlərinin yandırılmasını öz gözümlə görmüşdüm. Bu çox faciəli və nifrətləndirici bir hərəkət olmuşdu. Heç bir əsas və ünvan olmadan yalnız kin və ədavət üzündən daşnakların törətdikləri cinayət hər bir insanın ruhunu sıxıb kədərləndirirdi (66. 68).

M.Ə.Rəsulzadə yazırdı: “Bu üzdəndir ki, cümhuriyyətin qurulduğu sırada müsəlləh rus ordusu qüvvələrinə dayanan bolşeviklər, Azərbaycanın baş kəndi Bakını zəbt etdilər, türk-müsəlman əhali üzərində qətlə başladılar...” (70. 2).

Ermənilər bolşevik bayrağı altında, əlverişli mövqedən istifadə edərək, əvvəlcədən hazırladıqları plana uyğun olaraq, Bakı şəhərində 1918-ci il martın 30-dan aprelin 1-nə kimi, üç gün ərzində türk xalqına qarşı qırğın törətdilər ki, bu da minlərlə insanın ölümü ilə nəticələndi (32. 228). Azərbaycanın istiqlal yolunda ilk qurbanlar burada verildi (81. 110).

Ermənilərin “biz bolşevik, sosialist bilmərik, müsəlləh kəfayətdir”, - deyərək hətta müsəlman sosialistlərini...” qətlə yetirmələri bir daha onu göstərir ki, onların əsas planı azərbaycanlıları daha çox qırmaq, qorxutmaq və öz doğma torpaqlarından qovmaq olmuşdur (50. 134).

Hətta, daşnak silahlı dəstələri N.Nərimanovun evinə də basqın edərək qardaşını həbs etmiş, özü isə qaçmaqla canını qurtarmışdı (63. 32).

Bolşevik N.N.Kolesnikova öz xatirələrində həmin dövrdə Bakıda baş verənləri belə şərh edirdi ki, ...müsavatçılar sıxışdırılıb şəhərdən uzaqlaşdırılan kimi ayrı-ayrı silahlı daşnak dəstələri şəhərdə qırğına, evləri yandırmağa, talanlar törətməyə, heç bir şeydə günahı olmayan dinc vətəndaşları, başlıca olaraq

azərbaycanlıları qətlə yetirməyə başladılar. Erməni silahlı dəstələrinin rəisi Tatevos Əmirov... bizimlə sıx əlaqə saxlayırdı (130. 71).

Mart döyüşləri günlərində qətl və soyğunçuluqda ən çox azğınlıq edən daşnaklar olmuşdur, çünki bunu etməyə daşnakların daha çox imkanı var idi (48. 355).

1918-ci il iyulun 15-də müsəlmanlar üzərində zorakılığı tədqiq etmək üçün komissiyanın təşkilinin vacibliyi haqqında Xarici İşlər Naziri M.H.Hacınskinin Nazirlər Şurasının sədri F.X.Xoyskiyə hesabat yazısında deyilirdi: Artıq 4 aydır ki, Azərbaycanın ərazisinin müxtəlif bölgələrində bolşevik bayrağı altında məsuliyyətsiz erməni hərbi hissələri və başqaları dinc müsəlman əhalisinin əmlakına və həyatına qarşı görünməmiş vəhşiliklər törədirlər. Eyni zamanda həmin quldur dəstələrin təşkilatçıları tərəfindən göndərilən yalan məlumatlar əsasında Avropa ölkələrində bütün ictimai fikir tamamilə əks istiqamətə yönəlməmişdir.

Ümumdövlət mənafeyi və əhalinin zərərçəkən qruplarının mənafeyi elə bir təşkilatın yaradılmasını tələb edir ki, o: 1) Bütün zorakılıq hadisələrinin dəqiq qeydiyyatını aparsın; 2) bu zorakılıqların həyata keçirildiyi şəraiti müəyyənləşdirsin; 3) Cinayətkarları aşkar etsin və onların vurduları zərərin ümumi həcmi müəyyənləşdirsin.

Bu təşkilat Fövqəladə İstintaq Komissiyası xarakteri daşmalıdır, bununla belə, bu komissiyanın işini əsas Avropa dillərində (rus, fransız və alman dillərində, əlbəttə, türk dilində) elan edilməsi və geniş yayılması vacibdir...(4. v. 1).

Həmin ilin avqust ayının 31-də Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti hökumətinin sədri, həm də xarici işlər naziri F.X.Xoyski Gəncə şəhərində imzaladığı qərara əsasən, 7 nəfərdən ibarət Fövqəladə İstintaq Komissiyası yaradılır. Azərbaycan hökumətinin qərarına əsasən, tərkibində Komissiyanın sədri andlı iclasçı - Ələkbər bəy Xasməmmədov üzvləri isə - Gəncə dairə məhkəməsinin üzvləri - İsmayıl bəy Şahmalıyev, Andrey Fomiç Novatski, həmin dairə məhkəməsi prokurorunun müavini Nəsrəddin bəy Səfikürdski, Gəncə köçürmə idarəsindən Nikolay Mixayloviç Mixaylov, həqiqi mülki müşavir V.V.Qubvillo və müəllim Mirzə Cavad Axundzadə təyin olunurlar. (4. v.2). Bu komissiya, əsasən, ermənilərin azərbaycanlılara qarşı törətdikləri cinayətləri tədqiq etməli idi. Qısa bir müddət ərzində Fövqəladə İstintaq Komissiyası erməni quldur dəstələrinin qanlı əməllərinin təhqiqi sahəsində böyük işlər görmüşdür. Zərər çəkmiş yüzlərlə vətəndaş və şahid dindirilmiş, çoxlu material, maddi dəlil-sübut, fotosənəd toplanmışdı (53. №100/354, 1992.).

Bakı şəhərində müsəlman əhalisinə qarşı ermənilərin törətdikləri qanlı cinayətlərini açıb göstərən sənədlərdə qeyd olunur ki, yaxşı silahlanmış, təlim keçmiş erməni əsgərləri çoxlu miqdarda pulemyotların mühafizəsi ilə hücum edirdilər... ermənilər müsəlmanların evlərinə soxulur, bu evlərin sakinlərini qırır, onları qılınc və xəncərlərlə doğram-doğram və süngülərlə dəşik-dəşik edir, uşaqları yanan evin alovları içərisinə atır, üç-dörd günlük çağaları süngünün ucunda

oyndadır, baş götürüb qaçan valideynlərin atıb getdikləri südəmər körpələrin, demək olar ki, hamısını öldürüb, valideynlərin özlərini isə elə yaxaladıqları yerdə asıb-kəsirdilər. Müsəlmanları qırıb-çatmaqla yanaşı, ermənilər onların əmlaklarını da məhv edir, az-çox qiymətli olan şeyləri isə özləri ilə aparırdılar. Sonralar təkcə bir yerdə torpağın altından 57 müsəlman qadın və qızın meyiti tapılmışdır. Onların qulaqlarını, burunlarını kəsmiş, qarınlarını yırtmışdılar (53. №100/354-1992).

Fövqəladə İstintaq Komissiyasının sənədlərində həmin hadisələrin şahidlərinin ifadəsinə əsasən, 1918-ci ilin martında yalnız Bakıda daşnaklar bolşeviklər, menşeviklər və başqa partiyalarla birgə 15 mindən çox günahsız müsəlmanın qətlə yetirildiyi göstərilmişdi (154. 34-35).

Artıq öz məqsədlərinə nail olduqlarını gören Bakı Soveti 1918-ci il aprelin 1-də Müsəlman təşkilatlarına ultimatum vermişdi. Həmin ultimatumda: 1) Bakı fəhlə, əsgər və matros deputatları Sovetinin hakimiyyətini açıqca və danışıqsız olaraq tanımalı və onun bütün sərəncamlarına tamamilə tabe olmalı; 2) Əksinqilabçı əsgəri hissə olan “Dikaya diviziya” Bakı və onun rayonları ərazisində saxlanıla bilməz. Digər müsəlman milli əsgəri hissələri, habelə erməni əsgəri hissələri (erməni əsgəri hissələri nəinki şəhərdən çıxarıldı, əksinə onlar yenə də bolşeviklərin əsas hərbi qüvvəsi olaraq qalırdı - müəllif) ya şəhərdən çıxarılmalı, ya da tamamilə fəhlə, əsgər və matros deputatları Sovetinə tabe edilməlidirlər. Əhalinin bütün silahı fəhlə, əsgər və matros deputatları Sovetin nəzarəti və uçuotu altında olmalıdır; 3) Bakıdan Tiflisə qədər və Bakıdan Petrovska qədər dəmir yol xəttinin açılması üçün təcili tədbirlər görülməsi göstərilirdi (14.v.15). Bu tələblərin yerinə yetirilməsi müddəti 1918-ci il aprelin 1-də, gündüz saat 3-ə təyin olunmuşdu.

Danışıqlar axşam saat 5-də başlamışdı. Sülh danışıqlarında inqilabi müdafiə komitəsindən Çaparidze, Saakyan, Zevin, Fioletov və Dudin, “Müsavat” partiyasından Kazımzadə, “Rusiyada Müsəlmançılıq” partiyasından Tağıyev, şəhərin rəisi İlyuşkin, Zaqafqaziya Milli Komitəsinin üzvü A.M.Topçubaşov, Molla Hacı Mir Mirmöhün və Hacı Hüseyn Tağıyev, Erməni Milli Şurasından L.Atabekyan və Ter-Mikaelyan, görkəmli müsəlman və erməni ictimai xadimləri, İranın konsulu və başqaları iştirak etmişdi (14. v.15).

Azərbaycan nümayəndə heyətinin üzvləri tələbləri yerinə yetirməyə razı olduqlarını bildirdilər və cavab sənədinə imza atdılar. Lakin bu razılışmaya baxmayaraq, Şaumyanın fitvası ilə erməni-bolşevik silahlı quldur dəstələri yenə də Bakı şəhərində kütləvi qırğınları, soyğunçuluğu davam etdirmişdilər.

N.Nərimanov və başqa hümmətçilər də uzun müddət öz məqalə və çıxışlarında, müraciətlərində mart hadisələrini milli qırğın kimi səciyyələndirmişdilər. Hətta, bolşevik mövqeyindən çıxış edən Hümmət partiyası mart qırğınlarına laqeyd qala bilməmişdi. Partiyanın mətbuat orqanı olan “Hümmət” qəzeti mart hadisələri ilə bağlı öz səhifəsində məktub dərc etdirmişdi. Məktubda deyilirdi ki, əvvəl siyasi xarakter daşıyan mübarizə sonradan milli

xarakter aldı... Biz bolşevik kimi qalaraq, eyni zamanda, imkan vermərik ki, müsəlman yoxsullarının günahsız axan qanları nəticəsiz qalsın. Biz var qüvvəmizlə çalışacağıq ki, müsəlmanlara qarşı törədilən bütün bu nanəciyyəliyi aşkar edək (45. № 37, 1918).

Əslində hümmətçilərin həmin dövrdə elə bir imkanı və gücü yox idi ki, bolşeviklərə qarşı çıxa bilsinlər.

N.Nərimanov “Ucqarlarda inqilabımızın tarixinə dair” adlı əsərində yazırdı: “Mən sübut etməyə çalışırdım ki, vətəndaş müharibəsini indiki vaxtda başlamaq təhlükəlidir, belə ki, o milli qırğına çevrilə bilər. Mən bunu ona görə deyirdim ki, o zaman Bakıda ancaq daşnaklardan ibarət olan çoxsaylı erməni hərbi milli hissəsi yerləşirdi. Bakı şəhəri üzrə üç gün vəhşiləşmiş daşnakların dəhşətli azgınlığı baş verir. Nəticədə, daşnaklar, yəni “Sovet hakimiyyətinin müdafiəçiləri” əliuşaqlı müsəlman qadınlarını əsir edirlər... Burada bizim müdafiəçilərimiz daşnaklar tərəfindən qadınlar üzərində törədilən alçaq təhqirlər haqqında susmaq lazım gəlir (63. 32).

Tarixi sənədlər sübut edir ki, ermənilərin Bakıda və onun ətrafında vəhşicəsinə törətdikləri kütləvi qırğınlar, bilavasitə azərbaycanlılara qarşı çevrilmişdir. Daha doğrusu, onların bu əməlləri türklərin fiziki cəhətdən mövcudluğuna qarşı olmaqla yanaşı, eyni zamanda, onun məənəviyyətinə qarşı yönəlmişdi.

Qeyd etmək lazımdır ki, şəhərdə Bakı Sovetinin erməni-daşnak-bolşevik qüvvələri azərbaycanlılara qarşı qanlı qırğınları zamanı ictimai və şəxsi binalara da çox böyük ziyan dəymişdir. Belə ki, “Açıq söz” və “Kaspi” qəzetlərinin redaksiyaları yandırılmış, Bakıda ən iri məscid bombalanmışdı. (15. v. 520).

Bakıda İsmailiyyə Xeyriyyə Cəmiyyətinin binası, Şirvanşahlar Sarayı ansamblına daxil olan XIV əsrdə tikilmiş Keyqubad məscidi, oktyabr ayında Cənubi Azərbaycandakı avşarların məskun olduğu Urmiya şəhərinin abidələrini rus əsgərləri ermənilərlə birlikdə yandıraraq külə döndərmişdilər (173. 12) Bununla əlaqədar olaraq, Fövqəladə İstintaq Komissiyasının sənədləri içərisində çoxsaylı materiallar vardı. Belə sənədlərdən biri, 1918-ci il noyabrın 22-də Komissiya üzvləri Məmməd xan Təkinski ilə A.E.Kaluqenin birgə tərtib etdikləri Protokolun materiallarıdır. Həmin sənəddə göstərilir ki, bu ilin sentyabrında Azərbaycan - Türk ordusunun Bakı şəhərinə daxil olması ilə Fövqəladə İstintaq Komissiyasının sədri Ələkbər bəy Xasmməmmədovun tapşırığı əsasında, komissiyanın üzvü Mirzə Cavad Axundzadə fotoqraf Litvinovun köməyi ilə Bakıda görkəmli ictimai və şəxsi müsəlman binalarının şəklini çəkirmişdi. Çəkilən şəkillər aşağıdakılardır:

1. Nikolayevsk küçəsindəki “Kaspi” qəzetinin redaksiya binası dağıdılmışdı.

2. Müsəlman Xeyriyyə Cəmiyyətinin “İsmailiyyə” binasının şərq tərəfi dağıdılmışdı.

3. “Dağıstan” mehmanxanasının yerləşdiyi, Bazar küçəsindəki Xanlarovun evi dağıdılmışdır. Burada əsasən müsəlmanlar yaşayırdılar.

4. Bazar küçəsindəki keçmiş “İsgəndəriyyə” mehmanxanasının binası dağıdılmışdı. Burada da əsasən müsəlmanlar yaşayırdılar.

5. Bazar və Qubernski küçələrinin tinindəki “İslamiyyə” mehmanxanası dağıdılmışdı. Burada da əsasən müsəlmanlar yaşayırdılar.

6. Top atəşi nəticəsində Təzəpir məscid binasının cənub tərəfi zədələnmişdir. Həmin binanın şərq hissəsi də o cür dağıdılmışdı.

7. Top atəşi nəticəsində Şah məscidi minarəsinin şərq tərəfi zədələnmişdi (13. v. 174).

Həmin hadisələrdən bəhs edən başqa bir sənəddə göstərilir ki, ...bir dəstə daşnak əsgərləri və Şaumyanın adamları “Cəmiyyəti-xeyriyyə”nin (burada “İsmailiyyə” binası nəzərdə tutulur - müəl.) qarşısına gəlib o binayı-müqəddəsə, o möhtəşəm imarətə, o müəzzəm binaya xainanə bir surətdə od vurdular, onu yandırdılar (30. 135).

Şəhərdə vəziyyətin gərginləşdiyi bir vaxtda Bakı menşeviklərinin lideri Ayolla, eserlərin başçısı S.Saakyan panislamizmə qarşı vuruşacaqlarını bildirmişdilər. Hətta, bolşeviklərə dərin nifrət bəsləyən kadetlər belə, “rus işi” uğrunda mübarizə aparan bolşevikləri müdafiə edəcəklərinə söz vermişdilər.

Şəhərin bütün qeyri-azərbaycanlı hissəsi mart qırğını başlanan kimi sinfi fərq qoymadan xristianlıq zəminində müsəlman-türk əhalisinə qarşı birləşmişdi. Erməni ordusunun hissələri, özlərini bolşevik, menşevik adlandıranların hamısı bu işdə iştirak edirdilər. Qərribə burasıdır ki, Bakıdakı erməni qoşunları üzərinə tutduqları bolşevik maskasının rəngi hələ qurumamış öz zərbələrini birinci növbədə müsəlman zəhmətkeş və fəhləsinin üzərinə saldılar... Paytaxtımızın küçələri fəhlə meyitləri ilə dolu idi (43. № 31, 1994).

Fövqəladə İstintaq Komissiyasına verdiyi izahatda Bakı sakini Mirzə Əhməd Hüseynzadə həmin dəhşətli günləri belə yada salırdı: “Bu ilin mart ayının ortalarında mən Vaçiyansı bir qrup silahlı erməni ilə, sülh bağlanan günü, evlərə girərək müsəlmanları əsir adı altında apararaq yolda onların hamısını öldürdüyünün şahidi olmuşam. Nikolay küçəsindəki Təbriz mehmanxanasında 88 nəfər İran taciri var idi, onların hamısını Vaçiyans küçəyə çıxarıb, səkkiz nəfərdən başqa, 80 nəfər taciri öldürdü. Baş vermiş həmin hadisə haqqında İran konsulu da bilir (13. v. 5).

1918-1920-ci illərdə Erməni dövlətinin Baş naziri olmuş Kaçaznuni yazırdı ki, Bizim köməyimizlə Bakıda bolşeviklər “Müsəvat”ı darmadağın etdilər (1918-ci ilin martında), biz isə bolşeviklərin və rus elementlərinin köməyi ilə Bakını türk-tatar hücumundan qoruya bildik (128. 21).

Ermənilərin dinc müsəlmanları qətlə yetirmələrinə, yalnız 36-cı Türkiyə polkunun tələbindən və moryakların hədələrindən sonra qətləmanlar dayandırılmışdı... Moryaklar tələb etmişdilər ki, əgər ermənilər müsəlmanları

öldürməkdən əl çəkməsələr, onda ermənilərin yaşadığı hissələrə toplardan atəş açacaqlar. “Ərdəhan” və “Krasnovodsk” hərbi gəmiləri şəhərin şərq hissəsində yerləşən limanına yaxınlaşdı (13. v. 49). Yalnız bundan sonra ermənilər məcbur olub atəşi və qırğınları dayadırmışdılar.

St.Şaumyanın rəhbərlik etdiyi Bakı Soveti qırğını dayandırmaq üçün elə bir ciddi cəhd göstərməmişdi.

Svyataxovski yazır ki, əksinə, bu qırğınlardan razı qalan və “döyüşün nəticələri bizim üçün əladır” – deyən Şaumyan aprelin 13-də “qələbəni” Xalq Komissarları Sovetinə sevinclə məlumat vermişdi (78. 124).

St.Şaumyanın 1918-ci il aprelin 13-də RSFSR Xalq Komissarları Sovetinə göndərdiyi məktubunda qeyd edirdi ki, martın 30-31-də və aprelin 1-də Bakı şəhərində baş vermiş vuruşmada bizim tərəfdən Sovet qırmızı qvardiyası, təşkil etdiyimiz beynəlmiləl qırmızı ordu, qırmızı donanma və erməni milli hissələri vuruşurdular (24. 333). Daha sonra o, yazırdı: “Həm yerli Sovətin, həm də buraya gəlmiş Qafqaz ordusunun qüvvələrini (Tiflisdən və Sarıqamışdan gələn erməni hərbi hissələrini nəzərdə tutur - müəllif), hərbi-inqilab komitənin söylərini birləşdirərək 6000 nəfər yaxşı silahlı qüvvə təşkil edə bildik. “Daşnaksütyun”un da 3-4 min nəfərlik milli hissələri var idi, onlar da bizim ixtiyarımızda idi. Milli hissələrin iştirakı vətəndaş müharibəsinə qismən milli qırğın xarakteri vermişdi, lakin buna yol verməmək mümkün deyildi. Biz bilərəkdən buna yol verirdik. Müsəlman yoxsulları böyük zərər görmüşlər (24. 334).

Şaumyanın özü günahsız azərbaycanlıların öldürülməsini etiraf etsə də, yenə də qırğına sinfi don geydirməyə çalışaraq, öz qanlı əməllərinə haqq qazandırmışdı. 1918-ci ilin may ayında St.Şaumyan yazırdı: “Düzdür, Bakıda yoxsul müsəlmanlardan ölənlər vardı, lakin onlar bəy və xanlar tərəfindən aldatma yolu ilə Sovet hakimiyyətinə, fəhlələrə qarşı qaldırılmış qara kütlələr idilər (164. 191).

St.Şaumyan Bakıda erməni-daşnak-bolşevik silahlı dəstələri tərəfindən qəddarlıqla qətlə yetirilən 15 mindən çox azərbaycanlını qaranlıq kütlə adlandırır və bununla da özlərinin cinayətkar əməllərini ört-basdır etmək istəyirdi. Lakin cinayəti gizlətmək mümkün deyildi, çünki minlərlə dinc insanın qanı tökülmüşdü və şahidlər vardı.

Stepan Şaumyanın oğlu Suren Şaumyan etiraf edərək yazırdı: “Hamı bir səsle deyir ki, Bakıda erməni-tatar qırğını gedir və bu qırğını ermənilər törətmişdir” (162. 18).

1918-ci il aprelin 28-də bolşevik Ter Qabrielyanın Həştərxandan St.Şaumyanı yazdığı məktubunda qeyd edirdi ki, hazırda Bakıdan kütləvi surətdə gələn rusların sosial vəziyyətindən asılı olmayaraq, hər hansı birindən Bakıda Sovet mübarizəsi haqqında soruşduqda, hamısı bir səsle deyir ki, Bakıda erməni-tatar qırğını gedir və qırğın ermənilər tərəfindən törədilib (162.94-95).

Erməni Milli Şurasının orqanı olan və Bakıda çap edilmiş “Наша время” qəzeti yazırdı ki, heç kim inkar edə bilməz ki, Bakı şəhərində müsəlman əhalisinə qarşı, ayrı-ayrı erməni qrupları, yaxud erməni olmayanlar, vəhşiliklər edilmişdi (143. № 60, 1919).

1918-ci ilin martında Bakıda türk - müsəlmanların kütləvi surətdə qırğınlara, zorakılıqlara və talanlara məruz qalması ermənilərin cinayətkar əməllərindən biridir. Məhz bu qanlı cinayətdən sonra bolşeviklərin Bakıda məğlubiyyətinin əsası qoyulmuşdu. Bakı Sovetinə inanmayan azərbaycanlılar mart hadisəsindən sonra ondan tamamilə üz döndərmişdi (142. 53).

1918-ci ildə Bakıda və eləcə də Azərbaycanın digər yerlərində törətdikləri cinayətləri ört-basdır etmək üçün sosial-demokratların menşevik və bolşevik rəhbərləri tərəfindən Zaqafqaziya Seyminin rəhbərliyinə də yalan məlumatlar vermişdilər. Onlar Zaqafqaziya Seyminin elə bir siyasi və hərbi gücə malik olmadığını yaxşı bilirdilər.

Azərbaycanlılara qarşı qırğınlarda, bilavasitə günahkar olan erməni və gürcü inqilabçıları, öz cinayətlərini ört-basdır etmək üçün, varlığını heç vaxt tanımadıqları və birdən-birə guya tanıdıqları, siyasi və hərbi gücə malik olmayan Seymə yalan məlumat verməkdən belə çəkinməmişdilər. Bunu həmin dövrdə nəşr olunan qəzetlərin səhifələrindən də görürük. Bu qəzetlərin, demək olar ki, hamısı erməni və gürcülərin mövqeyindən çıxış edərək, baş vermiş hadisələrin əsl mahiyyətini gizlədərək, ancaq azərbaycanlıları günahlandırır və ya öz əməllərinə inqilabi don geydirirdilər.

1918-ci il martın 26-da Bakıdan Ter-Qazaryanın (o, Seymin üzvü idi - müəllif) Seymin rəhbərlərindən Jordaniyanın, Çxeidzenin, Gegeçqorinin, Ramişvilinin ünvanına göndərdiyi radioteleqramda sosialist və demokratik inqilabi partiyaların Bakı rayonlarının müdafiəsi üçün Bakı Soveti ilə birləşməsindən yazsa da, bolşevik-erməni hərbi qüvvələrinin Bakıda və onun ətraf kəndlərində dinc azərbaycanlılara qarşı törətdikləri qırğınlardan bir cümlə belə qeyd etməmişdi (120. № 71, 1918). O, Seymin hərbi qüvvələrinin Bakıya qarşı çıxmasının yolverilməzliyindən yazmışdı (151.160).

Martın 27-də Bakıdan Hərbi-İnqilabi Komitənin komissarı Korkanov tərəfindən Seymin sədri N.S.Çxeidzenin adına göndərdiyi teleqramda 12 mindən çox dinc azərbaycanlının qətlə yetirmələrini gizlətmək üçün milli qırğını vətəndaş müharibəsi çərçivəsindən çıxmayan hərəkətləri kimi dəyərləndirmişdi. Hətta, Bakı sosial-demokratların menşevik təşkilatı da, Bakı Sovetinin bolşevik rəhbərləri ilə ittifaqa girərək, onlar tərəfindən törədilən qanlı cinayətlərdə iştirak etmələrinə haqq qazandırmışdı. Bakıda sosial-demokratların menşevik Komitəsinin sədri Qriqori Ayollonanın Seymin sədri Çxeidzenin ünvanına göndərdiyi teleqramında bunun bir daha şahidi oluruq (120. № 71, 1918).

1918-ci il aprelin ikisində Zaqafqaziya Seyminin yığıncağında Bakıda çevrilmiş haqqındakı məsələ müzakirə olunsada, buradakı erməni və gürcü

nümayəndələri həmin qırğının əsl mahiyyətini gizlətməyə çalışmışdılar. Belə ki yığıncaqda çıxış edən gürcü mənşeviki, Seymin daxili işlər naziri İsidora Ramişvili bildirmişdi ki, bolşeviklərin Bakıda hakimiyyəti ələ keçirmələrini bütün Zaqafqaziya hakimiyyəti ələ keçirmək üçün Tiflis üzərinə hücumun genişləndirməsinin başlanğıcı hesab etmək olar. Lakin o, Bakıda erməni-bolşevik silahlı qüvvələrinin dinc azərbaycanlılara qarşı törətdikləri qırğınlardan bir kəlmə də danışmamışdı. Yığıncaqda yalnız azərbaycanlı nümayəndələrinin məsələni kəskin qoymaları Zaqafqaziya Seyminin bolşeviklərə qarşı ciddi addımlar atmasına səbəb olmuşdu. Burada sosialist müsəlman blokunun nümayəndəsi A.Səfikürdski də, bolşevik-erməni silahlı qüvvələrinin qanlı əməllərinə son qoymaq üçün, Zaqafqaziya Seymindən ciddi tədbirlər görülməsini tələb etmişdi. O, öz çıxışında bildirmişdi: “Əgər Zaqafqaziya hökuməti mövcuddursa, onda biz tələb edirik ki, bu tədbirlər qəbul olunsun” (155. 145).

A.Səfikürdski Zaqafqaziya Seyminin yığıncağında bolşeviklərə qarşı mübarizəyə çağırırmışdı (153. 55). Səfikürdski, bolşeviklərlə mübarizə aparın və gələcəkdə də bu mübarizəni davam etdirən müsəlman bloku adından hökuməti xəbərdar etmişdi ki, əgər Seym qətiyyətli ölçü götürməsə, onda biz özümüz onları darmadağın edəcəyik (106. 23).

Müsəlman sosialist blokunun sədri Z.Q.Məmmədbəyov Bakıda azərbaycanlılara qarşı qanunsuzluqların aradan qaldırılması və vəhşiliklərin qarşısının alınması üçün təcili tədbirlərin görülməsini, M.Ə.Rəsulzadə isə Azərbaycana yardım edilmədiyini təqdirdə Seymi boykotla qorxutmuşdu.

Seymin iclasında “Müsavat” partiyasının rəhbəri M.Ə.Rəsulzadə kəskin çıxış edərək, sosialist müsəlman blokunun nümayəndəsinin tələblərini haqlı sayaraq təcili tədbirlər görülməsini tələb etmişdi. Seymin üzvü Cəfərovun Zaqafqaziya hökuməti nə kimi tədbirlər görür və görmək fikrindədir sorğusuna cavab olaraq, Ramişvili ikinci dəfə çıxış edərək bildirmişdi ki, bir çox səbəbdən biz görəcəyimiz işləri açıq elan etmirik (155. 145-146).

Seymin hesabat yazısında göstərilirdi ki, Bakı şəhərində bolşeviklərin müsəlmanlara qarşı silahlı çıxışından sonra dinc müsəlman əhalisinə qarşı misli görünməmiş cinayətlər törədilmişdir. Zaqafqaziya Seymi bolşevik çıxışlarını ləğv etmək üçün Zaqafqaziya hökumətinə lazımi göstərişlər verməyi qərara almışdı (155. 146).

Zaqafqaziya Seymi Bakı Sovetinə qarşı 100 min manat pul, piyada qoşun və süvari hissələri, iki təyyarə, zirehli qatar, çoxlu silah və sursat ayırmışdı. 1918-ci il aprelin əvvəllərində knyaz Maqalovun komandanlığı ilə 2 minə yaxın silahlı dəstə Tiflis və Gəncə tərəfdən irəliləyərək, Hacıqabul stansiyasını tutmuşdu. Eyni zamanda şimaldan, Dağıstan tərəfdən, Bakı istiqamətində Nəcəddin Qotsinskinin qüvvələri hücumu keçmişdi (159. 55).

Lakin bütün bunlar azərbaycanlılara qarşı erməni qırğınlarının qarşısının alınmasında yetərli olmamışdı.

Ermənilər Bakı qırğınlarından əvvəl azərbaycanlıların yaşadığı başqa bölgələrdə də bu cür qırğınlar törətmişdilər. Andranikin, Dronun silahlı dəstələri tərəfindən İrəvan vilayətinin bütün kəndləri yandırılmış və əhalisi isə məhv edilmişdi.

İrəvan quberniyasında 1918-ci ilin mart ayında qırğınlar dağıdılmış və tərk edilmiş müsəlman kəndlərinin siyahısında quberniyada 15155 təsərrüfatı təmsil edən 199 kənd (100626 nəfər) göstərilmişdi (57. 44).

İrəvan hadisəsi Seymin 1918-ci il 5,7,19,20 fevral iclaslarında müzakirə olunduqdan sonra, vəziyyəti öyrənmək üçün oraya nümayəndə heyəti göndərilmişdi.

Təhqiqat zamanı nümayəndə heyəti İrəvan vilayətində 211 türk kəndi və 100 min nəfərə qədər əhalinin məhv edildiyini müəyyənləşdirmişdi (81. 111).

1918-ci ilin yanvar ayından başlamış, ta türklər İrəvan quberniyasına gələndə qədər, erməni-daşnak qoşun birləşmələri İrəvan quberniyasında 300-dən çox müsəlman kəndini dağıtmış, 100 minlərlə türk mənşəli xalqları xüsusi amansızlıqla qətlə yetirərək soyqırımı törətmiş, müsəlman əhalisinin əmlakını soyğunçuluq və quldurluq yolu ilə talan etməklə ağır cinayətlər törətmişlər (88. № 205, 1919).

Yalnız Türk ordusu Azərbaycan xalqının köməyinə gələndən sonra erməni-daşnak hərbi qüvvələrinin qanlı cinayətlərinin qarşısını almaq mümkün olmuşdu.

Bakıda azərbaycanlıların soyqırımı hələ başa çatmamış, bu qanlı qırğınları qəzalarda da həyata keçirməyə başlamışdılar. Bununla əlaqədar olaraq N.Nərimanov yazırdı: “Lakin belə bir dəhşətli hadisədən sonra, onun qəzalar üzrə həyata keçirilməsini davam etdirmək nəyə lazım idi”. Bax, suala 1918-ci ildə Bakıdakı Sovet hakimiyyəti cavab verməlidir (63. 3).

Yelizavetpol Müsəlman Milli Şurasının sədri Xasməmmədov martın 28-də Seymin və Zaqafqaziya hökumətinin sədrinə göndərdiyi teleqramında yazırdı ki, martın 18-də bolşeviklər tərəfindən Bakıdan 2000 yaxşı silahlanmış top və pulemyota malik olan əsgər dəstəsi Şamaxı qəzası istiqamətində yola salınmışdı. Dəstə yol boyu 15-dən çox müsəlman kəndini məhv edərək, Şamaxı şəhərini darmadağın etmişdi. Minlərlə müsəlman, o cümlədən qadın və uşaqlar qılıncdan keçirilmişdi. Fəciəni təsvir etmək olmur. Təhqir və zorakılıqlar həddini aşmışdı. Təcili hökumətin köməyi lazımdı (120. № 72, 1918). Xasməmmədovun həyəcan dolu bu teleqramında bolşevik-daşnak ittifaqının azərbaycanlılara qarşı soyqırımı siyasətini necə planlaşdırmaq surətdə həyata keçirmələri bir daha aydınlaşır.

Şamaxı əhalisi ermənilərin, eləcə də onlara kömək edən molokanların, onların üzərinə qəfil hücum edəcəklərini gözləməmişdilər. Çünki, onlar uzun illər boyu həmişə dinc yaşamışdılar. Hətta, 1905-1906-cı illər qırğınları zamanı Şamaxıda ciddi qarşıdurma qeydə alınmamışdı. Lakin St.Şaumyanın fitvası ilə bolşevik-daşnak silahlı dəstələri, Şamaxıda Sovet hakimiyyəti qurmaq adı altında, Bakıda törədikləri dəhşətli qırğından sonra ikinci qırğını Şamaxı qəzasında törətmişdilər.

1919-cu il martın 30-da Bakıda nəşr olunan “Azərbaycan” qəzeti (rus dilində) Şamaxı hadisəsi ilə bağlı “Şamaxının son günləri” başlığı altında yazı çap olunmuşdu (88. № 67, 1919.). Həmin yazıda ermənilərin Şamaxıda törətdikləri qırğınların səbəbləri və bu qırğının törətdiyi faciələr əks olunmuşdu. Qəzet yazırdı ki, cəbhədən qayıdan erməni əsgərləri özləri ilə bir, hətta iki silah gətirirdilər və bu silahları da sonradan öz həmyerlilərinə paylayırdılar. Qəzetin məlumatına görə 1918-ci ilin yanvarından buraya Bakıdan emissarlar gələrək ermənilər arasında müsəlmanların əleyhinə geniş əks-təbliğət aparmağa başlamışdılar. Onlar yalnız ermənilər arasında deyil, eyni zamanda molokan və yəhudilər arasında da təbliğət aparmışdılar ki, guya müsəlmanlar sizi qıracaqlar. Halbuki, uzun illər boyu bir yerdə yaşayan molokan və yəhudilərlə bir dəfə də olsun yerli Azərbaycan əhalisi arasında qarşıdurma yaranmamışdı. Belə bir ağır vaxtda, Şamaxını tərk edən rus əsgərləri də öz hərbi hissələri və silahlarını ermənilərə təhvil verib gedirdilər. Bunun müqabilində Şamaxıda azərbaycanlıların nə hərbi hissəsi, nə də silahlı dəstəsi yox idi. Hətta, yerli ziyalılar, xüsusən müsəlman dindarları hər hansı qarşıdurmanın baş verməməsi üçün bütün qüvvələrini sərf etmişdilər. Lakin Şaumyanın rəhbərlik etdiyi Bakı Soveti erməni hərbi hissələrini Şamaxıya göndərərək yerli azərbaycanlılara qarşı dəhşətli qırğınlar törətmişdilər.

Şamaxı faciəsi Stepan Lalayev, Gavriyil Karaoğlanov, Gülbəndov, Mixail Arzumanov, Karapet Karamanov, Şuşintsa Ağamalova, Sedrak Vlasov, Samuel Daliyev, Petrosyants, İvanovlar (oğul və babası) və Şamaxının yerli erməni əhalisi tərəfindən törədilmişdi (170. 4).

Fövqəladə İstintaq Komissiyasının ermənilərin Şamaxıda törətdikləri qırğınlarla bağlı topladığı materiallarla tanış olduqda, erməni vəhşiliklərinin bir daha şahidi oluruq. Komissiyanın üzvü A.F.Novatski öz məruzəsində Şamaxı şəhərinin darmadağın edilməsi və həmin şəhərin müsəlman əhalisinə qarşı ermənilərin və onlarla birləşən molokanların törətdikləri vəhşiliklər haqqında geniş məlumat vermişdi (4. v. 5-8).

Şamaxıya hücum edən erməni quldur dəstələrinin başında Stepan Lalayev (Lalayan) dururdu. Bu həmin Lalayevdir ki, Bakıda 1918-ci il mart qırğınında minlərlə dinc azərbaycanlının amansızcasına qətlə yetirilməsinə rəhbərlik etmişdir. İstintaq Komissiyası tərəfindən Bakıda dindirilən şahidlərin ifadələrindən göstərilir ki, Lalayev bu ilin martın 19-da, birinci günü Nikolayevski küçəsində erməni əsgərlərinin hücumuna rəhbərlik etmişdir. Onun əsgərləri evlərə soxulmuş və silahsız, dinc müsəlmanları öldürmüşdülər (4. v.3).

Başqa bir şahidin ifadəsində isə, həmin Lalayev erməni silahlı dəstəsi ilə yoldaşları Tatevos Əmirov, Sergey Məlikov və Arustam Tarcumanovla birlikdə Aşağı Təzəpir küçəsindəki Şıx Balayevin evinin qarət edilməsinə əmr verməsi göstərilmişdi (4. v.3-7).

Stepan Lalayevin cinayətlərini araşdıran İstintaq Komissiyasının topladığı faktik materiallar subut edir ki, Lalayev azərbaycanlılara qarşı törədiyi soyqırımın iəcərlərindəndir.

Onun Şamaxıda törətdiyi dəhşətli qırğınlara rəhbərlik etməsi şahid ifadələrində də öz əksini tapmışdır. Şahidlərin dediyinə görə Stepan Lalayev özünün cinayətkar silahdaşları Samson Aspirov və Saatzazbekovla birlikdə böyük bir erməni əsgər dəstəsinin başında Şamaxıya gəlmişdi. Onun quldur dəstəsi burada qadın, uşaq və qocaların da gizləndiyi məscidə od vurub yandırmış, çıxıb qaçmaq istəyənləri isə güllələmişlər (4. v. 3-7). On üç məhlə məscidi və məşhur müqəddəs Ocaq - Cümə məscidi yandırılmışdı. Bu məscid müsəlmanlara həm qibləgah kimi, həm də qədim abidə kimi əziz idi... Şamaxıda böyük hörmət sahibi olan Axund Cəfərquluya amansız işgəncələr verilmişdi. Ermənilər axunda pənah gətirmiş saysız-hesabsız qadın və uşağı da öldürmüşdülər (53. № 100 (354), 1992).

Şamaxı hadisələri ilə bağlı “Azərbaycan” qəzetində gedən bir yazıda qeyd olunmuşdu ki, S.Lalayevin Şamaxı müsəlmanlarına tutduğu divan bizim bu müharibə dövründə üzləşdiyimiz bütün dəhşətləri geridə qoyur (18. № 19, 1918).

Başqa bir şahid ifadəsində qeyd olunur ki, Şamaxının “40 minlik əhalisinin müəyyən hissəsi vəhşicəsinə öldürülmüşdü; bütün binalar yandırılmışdı. Bu faciə 1918-ci ilin martında bolşevik-erməni ordusunun qabaqcıl dəstələri (oxu: - erməni dəstələri - müəl.) tərəfindən törədilmişdir. Onlar “Türkiyə ermənilərinin qisasını almaq” adı altında Azərbaycan türklərini məhv etmək məqsədində idilər.

Şamaxıda gecə qaça bilməyənlərin hamısı öldürülmüş, qaçıb canını qurtaranların böyük bir hissəsi isə aclıqdan və soyuqdan ölmüşdülər. Nə dünya müharibəsində, nə də ondan sonra, heç bir əhali şamaxılıların başına gətirilən bu cür müsibətlər görməmişdir. Bu faciə özlərini müsəlmanların dostu kimi göstərən bolşeviklərin bayrağı altında ermənilər tərəfindən törədilmişdi (15. v. 522).

M.Ə.Rəsulzadə qeyd edirdi ki, əski Şirvanşahların bu qədim paytaxtı bir həmlədə atəşə verilib məşhur tarixi cameyə varıncaya qədər yaxıldı. Yalnız erməni məhləsi salamat buraxıldı... Şamaxının düçar olduğu təcavüzə Lənkəran, Səlyan, Quba, Nəvahi və Kürdəmir kimi qəza, şəhər və qəsəbələri dəxi məruz qaldı. Bu təcavüzlər əsnasında yaxılan xanımanların, qıyılan ərz və namusların, kəsilən qarı qocaların, yəğməyə gedən mal və məvaşinin təsviri qeyri-qabili-təsəvvür bir faciə təşkil edir (68. 37).

Ermənilər tərəfindən öldürülənlər içərisində görkəmli adamlar və ictimai xadimlər də olmuşdu. Məsələn, şəhər başçısı Teymur Xudavərdov, birinci Dövlət Dumasının keçmiş üzvü Məmməd Tağı Əliyev və bir çox başqalarını göstərmək olar. Şamaxı şəhərinin müsəlman əhalisinə dəymiş maddi ziyanın ölçüsü, orta hesabla, bir milyard rubldan artıq təşkil edirdi (4. v. 5-8).

Ermənilər 1918-ci ilin mart-aprel aylarında Şamaxıya hücum zamanı 58 kənddə təxminən 7 min nəfər öldürmüş, onlardan 1653 qadın və 965 uşaq idi (4. v.4).

Hətta, St.Şaumyanın başçılıq etdiyi Bakı Soveti ermənilərin Şamaxıda törətdiyi qırğınları dolayısı ilə etiraf etmişdilər.

1918-ci il aprelin 22-də Bakı fəhlə, əsgər və matros deputatları Soveti İcraiyyə Komitəsinin iclasında Şamaxı qəzasında vəziyyət haqqında qətnamə qəbul olunmuşdu. Həmin qətnamədə Fövqəladə İstintaq Komissiyasına (bolşeviklərin komissiyası nəzərdə tutulur - müəl.) təklif olunur ki, baş vermiş hadisələri yoxlasın və müqəssirlər aşkara çıxarılsın (94. № 74, 1918).

Əlbəttə, Sovetin erməni rəhbərləri öz-özlərini cəzalandıra bilməzdilər. Bakı, Şamaxı və başqa yerlərdə ermənilərin bolşevik-sovet bayrağı altında azərbaycanlılara qarşı törətdikləri qanlı cinayətlərə görə nəinki cəzalandırılmadılar, əksinə onların bu əməllərinə haqq qazandırdılar.

Beləliklə, St.Şaumyanın başçılıq etdiyi bolşevik sovet hökumətinin xalqımızın başına gətirdiyi dəhşətli faciələri yazmaqda bitməz. Əslində St.Şaumyan gələcəkdə qurulacaq erməni dövləti üçün əraziləri azərbaycanlılardan təmizləyirdi. Bu təmizləmə əməliyyatının həm rəhbərləri, həm də icraçıları ermənilər idilər. Onların baş planı, Erməni dövləti üçün ərazilər hazırlamaq və sonra həmin boşalmış yerlərə erməniləri köçürmək idi. Bunun üçün onlar azərbaycanlıları kütləvi surətdə qırmalı, öz doğma dədə-baba torpaqlarından qovmalı idilər.

Ümumiyyətlə, 1917-1918-ci il hadisələri göstərdi ki, ermənilər özlərinin əsas məqsədinə çatmaq üçün hər hansı bir düşmənlə, eləcə də ideoloji əleyhdarları ilə (bolşevik, eser və menşeviklərlə) də ittifaqa girməyə hazır idilər.

2.2. Bakı Xalq Komissarları Soveti və Sentrokaspi diktaturası dövründə erməni-daşnak-bolşevik qüvvələrinin azərbaycanlılara qarşı soyqırım siyasətinin davam etdirilməsi

Bakıda 1918-ci il mart qırğınından sonra St.Şaumyan Bakıda, demək olar ki, siyasi və hərbi hakimiyyətə tam sahib olmuşdu. Bundan sonra öz hakimiyyətini daha da möhkəmləndirmək üçün St.Şaumyan, onların siyasi xəttinə qarşı az-çox müxalif olan qüvvələrə qarşı təzyiqlərini gücləndirmişdi. Bakı Soveti özünün təkhakimiyyətliyini yaratmağa başlamışdı.

1918-ci il aprelin əvvəlində Bakı və onun rayonlarının komendantı B.Avakyan təyin edilmişdi (121. № 36, 1918). 1918-ci il aprelin ortalarında Bakı Soveti Bakı şəhər rəisliyi ləğv edilmişdi (121. № 36, 1918).

1918-ci il aprelin 20-də Bakı şəhər Duması bolşeviklərin İncilabi Müdafiə Komitəsinin dekreti ilə buraxılmışdı (31. 67). Həmin qətnamədə göstərilirdi ki, indiki Şəhər Duması tərkibi Bakı şəhəri əhalisinin iradəsi və mənafeyinə uyğun olmadığından, şəhər özünüidarəsi kimi mürəkkəb və məsul bir işin aparılmasında Dumanın bacarıqsızlıq göstərdiyini nəzərə alaraq, Bakı şəhər duması buraxılsın. Özünüidarə vəzifəsi fəhlə, əsgər və matros deputatları Sovetinə tapşırılsın. (İmza Müdafiə Komitəsinin üzvləri Şaumyan, Korqanov (5. v. 32).

Martın, 18-də bolşevik sosial - demokratları və onlara yaxın olan başqa sosialist yerli qruplar silah gücünə hakimiyyəti öz əllərinə almışdılar, bütün yerli hakimiyyət orqanlarını, o cümlədən ümumi səsvermə qaydasına əsasən 1917-ci il oktyabrın 29-da seçilmiş şəhər dumasının yeni tərkibini ləğv etmişdilər (149. № 13-16, 1918, c. 2-6).

Buradan aydın olur ki, erməni Şaumyan və Korqanovun məqsədi, heç də işin öhdəsindən gələ bilməyən Dumanı buraxmaq deyil, özlərinin təkhakimiyyətliliyini yaratmaq olmuşdur.

Bakıda bolşevik-daşnak qüvvələrinin özbaşınalığı davam edirdi. Bolşeviklər isə bu özbaşınalığın qarşısını ciddiyyəti ilə almaq fikrində deyildilər. Buna misal olaraq, 1918-ci ilin aprelində İnkilabi Müdafiə Komitəsinin erməni milli şurasına göndərdiyi məktubdan da görmək mümkündür.

1918-ci ilin aprelin 18-də İnkilabi Müdafiə Komitəsi Erməni Milli Şurasına göndərdiyi məktubda bir hakimiyyət kimi varlığına təcili son qoymağı və müsadirə etmək, vergi qoymaq, həbsə almaq, axtarış aparmaq və başqa bu kimi hökumət vəzifələrini yerinə yetirməyi qadağan etmişdi (121. № 62, 1918). Lakin bolşeviklərin bu tələbi yerinə yetirilməmiş qalmışdı.

Bakıda erməni-bolşevik Sovet hakimiyyətinin möhkəmləndirilməsində Erməni Milli Şurası mühüm rol oynayırdı. Xüsusən, daşnak tərəfkeşliyi Sovetin hakimiyyəti əlində saxlamaq üçün həlledici şərt idi (78. 24). Çünki Bakı Sovetinin hərbi qüvvəsinin əsasını yenə də ermənilər təşkil edirdi.

1918-ci il aprelin 26-da İnkilabi Müdafiə Komitəsi (St.Şaumyan və Q.Korqanov) və Erməni Milli Şurası nümayəndələrinin (A.Gülxandyans, N.Ter-Qazaryans, S.Ter-Qazarov, Ter-Oqanyan) birgə iclasında ikinci erməni ehtiyat piyada polkunun yenidən təşkili haqqında qərar verilmişdi (86.257-258). Bu qərarın altından St.Şaumyan və Korqanov imza atmışdılar. Həmin polkun bir hissəsi Qırmızı Sovet batalyonun, başqa bir hissəsi isə Hamazaspın batalyonunun tərkibinə daxil edilmişdi.

Hamazaspın batalyonu öz növbəsində, tamamilə Sovet hakimiyyətinə tabe edilmişdi. Onlar 16 və 17-ci batalyonlar adı altında Qırmızı Ordunun tərkibinə daxil olmalı idi.

Daşnak hərbi hissələrinin Qırmızı Orduya birləşməsi müəyyən qədər formal xarakter daşıyırdı, faktiki olaraq isə, onlar öz müstəqilliyini saxlayırdılar. Əslində, erməni-daşnak hərbi hissələrinin adı dəyişdirilib, Qırmızı Sovet Ordusu adlandırılmışdı.

Qeyd olunmalıdır ki, bu dövrdə bolşeviklər hələ elə bir gücə malik deyildir ki, erməni hərbi hissələrinin müqavimətini qıra bilsin, əslində qırmaq fikrində də deyildir (167. 59.60).

“Daşnaksütyun” partiyasının yaratmaq istədiyi “Böyük Ermənistan” dövlətini, elə Bakı Xalq Komissarları Sovetinin erməni rəhbərliyi də istəyirdi.

Bolşevik St.Şaumyanın yaxın silahdaşı A.Qaber-Korn etiraf edirdi ki, müsavətçilardan “vəhşi diviziya”-nı tərksilah etməyi tələb edilmiş və onlar Sovetdən qovulmuşdular, ancaq daşnakların tərksilah edilməsinə zəif yanaşılmışdı. Onları Sovetin tərkibində saxladılar. Şübhəsiz, bu hadisələr ətrafa təsir etmişdi, ən əsası isə türk əhalisi içərisində dərin təəssüf hissi doğurmuşdu (116. 53).

Mart döyüşlərində qalib çıxan erməni bolşeviklərinin yaratdığı Bakı Xalq Komissarları Sovetində ən mühüm vəzifələr ermənilərin əlində cəmləşmişdi. Bakı XKS sədri və xarici işlər komissarı St.Şaumyan, hərbi komissarı Q.Korqanov, Ədliyyə komissarı A.Karinyan, Rabitə komissarı S.Markaryan, Fövqəladə komissiyanın sədri İ.Ter-Qabrielyan idi. Bakıda mövcud olan 10 müxtəlif bankın milliləşdirilməsi işinə rəhbərlik Ezek Erzunkyana tapşırılmışdı (162. 19).

1918-1920-ci illərdə Erməni dövlətində mühüm vəzifə tutan A.Xatisov Şaumyanın başçılıq etdiyi Bakı XKS-nı Ermənistan Sovet hökuməti kimi qiymətləndirmişdi (27. 75). Bu yeni idarəetmə orqanı Moskvadan aldığı xüsusi tapşırıqları həyata keçirirdi.

1918-ci ilin aprelin 25-də Bakı fəhlə, əsgər və matros deputatları Sovetinin qərarında deyilirdi ki, Xalq Komissarlar Ümumrusiya Ali Xalq Komissarları Sovetinin ümumi dekretlərini və göstərişlərini həyata keçirməlidir (121. № 79. 1918).

St.Şaumyanın tapşırığı ilə Bakı və Şamaxıda, Sovet hakimiyyəti qurmaq adı altında azərbaycanlılara qarşı kütləvi qırğınlar törədən ermənilər bununla kifayətlənməmişdilər.

Azərbaycanlıların qanına susamış erməni silahlı dəstələri Bakı XKS sədri St. Şaumyan və hərbi komissar Q.Korqanovdan öz qanlı cinayətlərini davam etdirmək və daha çox azərbaycanlıyı qətlə yetirib yeni əraziləri boşaltmaq əmrini almışdılar. Çünki “Böyük Ermənistan” xülyası etnik cəhətdən təmiz ərazilərin yaradılmasını tələb edirdi. Onlar bunun üçün hər şeyə getməyə hazır idilər. Şaumyan 1918-ci il mayın 24-də RSFSR Xalq Komissarları Sovetinə yazırdı ki, ... təcili Yelizavetpola qoşun yeritmək lazımdır ki, orada, sonra isə başqa yerlərdə ermənilər üsyan etsinlər. Sonra qeyd edir ki, bizə vaxtında yardım göndərsə, (eyni zamanda Biçeraxov da kömək etsə) Zaqafqaziya üçün arxayın ola bilərsiniz (24. 410). Sovet Rusiyası isə Bakı Sovetinə hər cür hərbi yardım etməkdə idi. Çünki Bakı nefti Sovet Rusiyası üçün həyatı bir məsələ idi. Bundan başqa, bolşeviklər Rus imperiyasının ərazisini dəyişmək fikrində deyildilər. Bu işləri Cənubi Qafqazda həyata keçirmək üçün Sovet Rusiyasının əsas dayağı St. Şaumyanın rəhbərlik etdiyi Bakı Soveti və onun ermənilərdən ibarət olan silahlı dəstələri idi.

Sovet Rusiyası Bakıya həm Şimaldan – Həştərxandan, həm də Şərqdən – Daşkənddən yardım göstərmişdi. Aprelin əvvəllərində Bakıya Həştərxandan çoxlu miqdarda silah gətirilmişdi (23. 125).

V.İ.Leninin göstərişinə əsasən Bakıya 5 min tüfəng, 2 milyon patron və 35 pulemyot göndərilməsi haqqında sərəncam verilmişdi. Bakıya Hərbi-Dəniz kollegiyasının fəvqəladə komissarı V.Poluxin başda olmaqla Baltik donanmasının bir qrup hərbi dənizçisi də göndərilmişdi. Həmçinin Moskvadan Bakıya 4-cü Moskva səyyar inqilabi dəstəsi də gəlmişdi (23.125).

Məhz bu silahların köməyi ilə, Azərbaycanda Sovet hakimiyyəti qurmaq adı altında Bakı, Şamaxı, sonra isə Quba, Lənkəran, Göyçay və Səlyanda qırğınlar törətmişdilər.

Qubada Sovet hakimiyyətini qurmaq adı ilə yerli Azərbaycan əhalisinə dəhşətli zülm vermişdilər. Bu qırğınla bağlı dövlət Arxivində saxlanılan Fəvqəladə İstintaq Komissiyasının çoxsaylı sənədləri qalmaqdadır ki, onların da bir hissəsi artıq çap olunmuşdur (74. 53-81).

Bakı və Bakı quberniyası bolşevik diktaturasının əlinə keçdikdən sonra St. Şaumyanın tapşırığı ilə Qubaya David Gelovaninin başçılığı altında 187 nəfərlik silahlı əsgər dəstəsi göndərilmişdi (4. v. 5-8). Lakin bir neçə gündən sonra əhali Gelovanini qovmuşdu (27. 73).

1918-ci il mayın 1-də Bakı XKS Qubaya azərbaycanlıların qatı düşməni, daşnak Hamazasrı və onun köməkçisi Nikolayın komandanlığı altında, tərkibi ermənilərdən ibarət, təxminən iki min nəfərlik dəstə göndərmişdi. Bu dəstə azərbaycanlılara qarşı özünün amansızlığı ilə “Cəza dəstəsi” adını almışdı. Hamazasr qubalılar qarşısındakı çıxışında “mən erməni xalqının qəhrəmanıyam və onun maraqlarının müdafiəçisiyəm. Mən buraya cəza dəstəsi ilə göndərilmişəm ki, iki həftə bundan əvvəl burada öldürülmüş ermənilərin qisasını alım. Mən Sovet hakimiyyətini qurmaq və qayda-qanun yaratmaq üçün deyil, öldürülmüş ermənilərin hayıfını sizdən almaq üçün göndərilmişəm. Mənə əmr olunub ki, dəniz (Xəzər) sahillərindən Şah Dağa (Dağıstanda dağ) qədər bütün müsəlmanları məhv edim və evlərinizi isə yerlə bir edim...” deməsi bir daha göstərir ki, ermənilərin və eləcə də, Bakı XKS sədri Şaumyanın əsas məqsədi, heç də yerlərdə Sovet hakimiyyətini qurmaq deyil, bolşevik bayrağı altında azərbaycanlıları daha çox qırmaq, onları qorxutmaq, gələcək erməni dövləti üçün geniş ərazilər əldə etmək olmuşdu (4. v. 5-8).

David Gelovaninin Fəvqəladə İstintaq Komissiyasına verdiyi ifadəsinə görə, Hamazasrın silahlı dəstəsi siyasi məqsəd üçün deyil, (yəni burada Sovet hakimiyyətini qurmaq üçün deyil – müəl.) sadəcə müsəlman xalqından intiqam almaq məqsədilə “Daşnaksütyun” partiyası tərəfindən göndərilmişdi (170. 8).

Hamazasrın “Cəza dəstəsi” Quba şəhərini və Quba qəzasının 122 kəndini darmadağın etmişdi. Qubada iki mindən çox adamı – kişi, qadın və uşağı qətlə yetirmişdir və həmin kəndlərin əhalisinə ümumi dəyəri 58.121.059 manatlıq (rubl) ziyan vurulmuşdu (4. v. 5-8).

Fəvqəladə İstintaq Komissiyasının topladığı materiallardan aydın olur ki, Hamazasrın silahlı dəstəsi tərəfindən Quba şəhərindən dörd milyon manatlıq

(rublla) nağd pul, dörd milyon yarım manatlıq qızıl, qızıl əşyalar və qiymətli daş-qaşlar, iki milyonluq müxtəlif ərzaq ehtiyatları qarət edilmiş və oğurlamışdı (4. v. 5-8).

Komissiya üzvü A.Novatski şahid qismində dindirdiyi Quba şəhərinin başçısı Əliabbas bəy Əlibəyov öz ifadəsində yazırdı ki, ermənilər gedəndən sonra mən nümayəndə sifətilə bolşeviklərin başçısı Şaumyan və Çaparidzenin yanında oldum. Onlardan öyrənmək istədim ki, həqiqətən də Sovet (Bakı Soveti nəzərdə tutulur – müəl.) Qubaya cəza dəstəsi göndərüb ya yox (4. v. 32).

Lakin Şaumyan, iki mindən çox insanın qanını tökən, insanların əmlakını qarət edən, onların evlərini yandıran cinayətkar Hamazaspa və onun silahlı dəstəsinin əməllərinə haqq qazandıraraq, müsəlmanların haqlı şikayətlərinə baxmamışdı. Çünki həmin cinayətkar dəstəni Qubaya göndərən elə Şaumyanın özü idi. Aşağıda qeyd olunan məlumatlar bunu bir daha təsdiq etmiş olur. 1915-ci il mayın 15-də Xaçmazdan Bakı XKS hərbi komissarı Korqanova Hamazaspın yaxın silahdaşı Serqo Martikyan (bu qaniçən erməni Bakıda erməni drujinalarını təşkil edənlərdən biri olmuş, 1918-ci ilin mart qırğınında azərbaycanlıların qətlə yetirilməsində fəal iştirak etmişdi. Quba, Xaçmaz və Azərbaycanın başqa şəhərlərində Sovet hökumətinin, əslində erməni hökumətinin qurulması zamanı dinc azərbaycanlıları vəhşicəsinə qətlə yetirmişdi – müəl.) yazırdı: Bizim dəstəmiz Qubanı tutmuşdur. Dəstənin bir hissəsi şəhəri hər tərəfdən mühasirəyə almışdı. Sovet hakimiyyətini bərpa etmək üçün oraya komissar göndərmişik. (24. 363). Buradan göründüyü kimi, erməni quldur dəstəsinin başçısı Azərbaycan kəndlərində dinc azərbaycanlılara qarşı hərbi əməliyyatların aparılmasından ruh yüksəkliyi ilə, inqilabi komitənin rəhbəri, bolşevik Korqanova yazmış, lakin orada xüsusi qəddarlıqla öldürülmüş qoca, qadın və uşaqlar haqqında, eləcə də yandırılmış və qarət olunmuş evlərdən bir cümlə belə qeyd etməmişdi.

1918-ci il aprelin 12-də Bakı Soveti erməni fəhlələrindən təşkil olunmuş 280 nəfərlik silahlı dəstəni Lənkərana göndərmişdi. Həmin silahlı dəstə Lənkəranda azərbaycanlılara divan tutmuşdu.

1918-ci il mayın 1-də St.Şaumyan, Çaparidze, Korqanov, Karinyan, Fioletov və başqalarının imzası ilə nəşr olunan bəyannamədə deyilirdi ki, vətəndaş müharibəsi indi də davam edir. Qırmızı Qvardiyadan və Qırmızı Ordudan olan yoldaşlarımızın (onların bu yoldaşları içərisində bir nəfər də olsun azərbaycanlı yox idi – müəl.) qabaqcıl dəstəsi (onların tərkibi tamamilə ermənilərdən ibarət idi. Onlara da S.Lalayev, Hamazasp rəhbərlik edirdi. Bu dəstənin əsas məqsədi azərbaycanlıları qətlə yetirmək və qarət etmək olmuşdur – müəl.) Petrovski, Şamaxıda vuruşurlar. Lənkəran, Dərbənd, Quba, Səlyan və başqa yerlərdə Sovet hakimiyyəti yaradırlar (24. 371).

Bakı Sovetində rəhbərliyi ələ keçirən St.Şaumyan, S.Sahakyan, S.Lalayan, A.Əmiryan və A.Mikoyanın bilavasitə göstərişi ilə erməni komandirlərindən Dron (Drastamat Kananyan), Hamazasp və Muradyanın silahlı dəstələri 1918-ci ilin

mart-aprel aylarında Bakıda, sonra Şamaxı, Ağsuda, Kürdəmir, Səlyan və Lənkəranda kütləvi qırğınlar törətmiş, minlərlə yerli müsəlman əhalisini qaçqın düşməyə məcbur etmişdilər.

St.Şaumyanın rəhbərlik etdiyi Bakı bolşevikləri ermənilərin əli ilə qətliaqlar törətdikdən sonra, 1918-ci ilin aprelin 14-də Lənkəran, aprelin 20-də Şamaxı, aprelin 21-də Səlyan və aprelin 23-də Qubada, adına Sovet hakimiyyəti demələrinə baxmayaraq, əslində erməni hökumətini qurmuşdular (31. 75).

Bolşeviklər öz hərbi qüvvələrinin sayını artırmaq üçün Bakıdakı erməni fəhlələrinə və vaxtilə rus ordusunda xidmət etmiş erməni əsgərlərinə müraciət etmişdi.

Hərbi sahədə görülən mühüm təşkilatı iş nəticəsində, 1918-ci il mayın ortalarında Bakıda 18 min döyüşçüdən ibarət 19 atıcı batalyonu yaradılmışdı. Bakı Soveti qoşunları tərkibinin əsasını Bakı fəhlələri və köhnə ordudan tərxis edilmiş və çoxu erməni olan əsgərlər təşkil etmişdi (48. 405).

Belə çətin bir vaxtda, xalqın yeganə ümidi qardaş Türkiyəyə bağlamışdı. Azərbaycanın hər yerində xalq, türk qoşunlarının gəlişini gözləyirdi.

Zaqafqaziyanı müstəqil elan edən Seymin erməni və gürcü fraksiyası Cənubi Qafqaza Türk qoşunlarının gəlməsinə mane olmağa çalışırdı. Hətta, Zaqafqaziya Seymi öz nümayəndələrini Azərbaycanın müxtəlif bölgələrinə göndərərək Türk qoşunlarının gəlməsinin əleyhinə təbliğat aparmışdı. Lakin onların təbliğatlarını xalq qəbul etməmiş və Seymin göndərdiyi nümayəndələrini belə, öldürməklə hədələmişdilər.

1918-ci ilin may ayının əvvəllərində Seym öz üzvlərindən Kardaşyevi və Darbinyanı Zaqatalaya göndərərək xalqa Çxengelinin yaratmış olduğu yeni Seym hökumətini tanımağı və Türkiyənin əleyhinə təbliğ aparmaq istəyirdilər. Lakin xalq onları qəbul etməmiş və Ənvər Paşanın komandanlığı altında türk qoşunlarının gəlişini gözlədiklərini bildirmişdilər (95. № 70, 1918).

Daşnak hərbi dəstələri Qafqaz cəbhəsində türk ordularının zərbələrindən yayınaraq, Azərbaycanın Qars, Zəngəzur, Qarabağ, Naxçıvan torpaqlarının, habelə, Cənubi Qafqazın azərbaycanlılar yaşayan ərazilərini oddan və qılıcdan keçirmişdilər.

1918-ci il mayın 1-də Birinci Qafqaz Korpus komandanı Kazım Qarabəkirin Hacıvəli kəndində yerləşən qərargahından üçüncü ordu komandanlığına göndərdiyi rapordunda qeyd olunmuşdu ki, Ərzurumdan Arpa çayına doğru keçdiyim məntəqələrdə bir neçə Rum kəndi müstəsna olmaqla, bütün kəndləri tamamilə boş gördüm. Əsasən İslam kəndləri dağıdılmış, qarət olunmuş, əhalisi qismən və ya tamamilə məhv edilmişdi (174. 356-357).

Sovet Rusiyasının Birinci Dünya müharibəsi cəbhələrində hərbi əməliyyatların dayandırılmasından çox əvvəl, erməni əsgərləri fərarilik edərək cəbhələrdən öz kəndlərinə qayıtmış və özləri ilə çoxlu tufəng, pulemyot və digər hərbi sursatlar da gətirmişdilər (65. 270).

1918-ci ildə erməni silahlı qüvvələri tərəfindən Bakı quberniyasında 229 yaşayış məntəqəsi (o cümlədən Şamaxı qəzasında 58, Quba qəzasında 122), Gəncə quberniyasında 272 yaşayış məntəqəsi (Zəngəzurda 115, Qarabağda 157), İrəvan quberniyasında 211 (İrəvan qəzasında 32, Yeni Bəyaziddə 7, Sürməlidə 75, Eçmiədzində 84), Qars vilayətində 82 yaşayış məntəqəsi yerlə-yeksan edilmiş, yüz minlərlə əhali qırılmış və öz etnik ərazilərindən qaçqın düşmüşdülər (20. 158-159).

Türkiyə torpaqlarında dinc türk əhalisinə qarşı qətlamanlar törədən və törətdikləri əməllərə görə cavab verməli olacaqlarını başa düşən erməni hərbi hissələri türk qoşunlarının güclü hücumu qarşısında duruş gətirə bilməyərək, başıpozuq halında qaçırdılar. Onlar cinayət törətdiklərinə görə türklərin qisasından qorxaraq Azərbaycanın Qərb torpaqlarına qaçırdılar. Bu zaman onlar azərbaycanlılara qarşı qırğınlar törətməyə başlamışlar.

Andranikin quldur dəstəsi Yeni Bəyazid qəzasının Göyçə nahiyəsinin Çamırlı, Şorca, Qayabaşı, Sarıyaqub, Daşkənd, Təzəqoşabulaq, Qızılbulaq, Yuxarı Alçalı və Kərkibaş kəndlərini viran qoymuş, əhalinin əmlakını əlindən almış, qırğınlardan sağ qalan əhali dağlara çəkilməyə məcbur olmuşdur (29. 96).

St.Şaumyanın ermənilərlə birlikdə ittifaqda cızdığı gizli plana görə, Azərbaycan torpaqlarında erməni dövlətini yaratmaq məqsədilə, Azərbaycan əhalisindən daha çox qırmaq, qorxutmaq, qarət etmək və sonra boşalmış ərazilərdə erməniləri yerləşdirməli idilər. Bu proses, demək olar ki, Azərbaycanın bütün torpaqlarında eyni bir vaxtda baş vermişdi.

Fövqəladə İstintaq Komissiyasının üzvü N.M.Mixaylov 1918-ci il oktyabrın 26-da (həmin ilin sentyabrın 22-dən oktyabrın 23-dək olan müddətdə) Göyçay qəzasında aparılan təhqiqat işləri haqqında verdiyi məlumatda qeyd etmişdi ki, həmin müddət ərzində 500 nəfərdən çox şahid dindirilmiş, Kürdəmir dəmir yolu vağzalına və polis sahəsinə aid 7 kəndə (Kürdəmir, Qarabucaq, Mustafalı, Xəlilli, Qasım bəy, Ərəb Mehdi bəy, Dadalı) baxış keçirilmişdi. (3. v. 11-13).

1918-ci ilin iyulunda Bakı qəza kəndli deputatları Soveti İcraiyyə Komitəsinin son iclasında cəbhədəki qərargahın təşviqat dəstəsinin üzvü Ağayevin məlumatına görə rus (molokan) və erməni soyğunçuları kəndlilər arasında düşən çaxnaşmadan istifadə edərək, əllərinə düşəni soyub talamış, çox zaman dinc əhalini öldürmüş, qadınların namusuna təcavüz etmişlər. Bu kimi hadisələrdən sonra isə, əhali vahimə içində qadınları, qocaları, xəstələri və uşaqları başlı-başına buraxıb kəndlərdən qaçırdılar. Bir çox kəndlər tamam yandırılmışdı. Kəndlərdə yoluxucu xəstəliklər geniş yayılmışdı (121. № 131, 1918).

1918-ci ilin iyun ayının 5-də daşnak partiyasına mənsub olan, öz vəhşiliyi və amansızlığı ilə seçilən Andranikin qoşun hissələri Naxçıvan kəndlərinə hücum etmiş və Azərbaycan türklərinə qarşı vəhşiliklər etməklə 10 minlərlə dinc əhalini xüsusi amansızlıqla qətlə yetirərək, soyqırımı və onların əmlakını quldurluq yolu ilə talan etməklə ağır cinayətlər törətmişlər (88. № 203, 1919). Onlar, yol boyu Rəhmankənd, Bağlı Hüseyn Saracılı, Hacı Muxan, Ağzibir, Ayrıvəng, Başkənd,

Alıçalı, Karavansaray, Yanıx, Mədinə, Siçanlı, Xartluq Çamırlı, Aşağı Alıçalı, Tüskülü, Sadanaxaç, Böyük Məzrə kəndləri və bir sıra digər yaşayış məntəqələrini də dağıtmışlar. Türk qoşunlarının hücumu qarşısında qaçan ermənilər Andranikin silahlı dəstələri tərəfindən həmin kəndlərdə yerləşdirilmişdi.

Baş verən hadisələr ermənilərin siyasi həyatında rəhbər mövqə tutan “Daşnaksütyun” partiyasının Zaqafqaziya müsəlmanlarına qarşı yürütdüyü siyasətin məntiqi nəticəsi idi.

Məşhur erməni qəzeti “Mşak” yazır ki, indiyədək bizim ictimai əxlaqi yönümüzü elə olmuşdu ki, həmişə müsəlman qonşularımızla qapalı davranmışıq, ayrı yaşamış, onlarla xeyirxah dostluq münasibətləri yaratmağa çalışmamış. Ziyalılarımız, xüsusən də, milli siyasətimizin başında duranlar dəridən-qabıqdan çıxıblar ki, xalqımızda, demokratiyamızda türklərə, müsəlman millətlərinə qarşı düşmənçilik münasibəti aşılınsınlar, onlara qarşı mürtəcə siyasət yeritsinlər (88. № 4, 1918).

Başqa bir erməni mənbəsində isə qeyd olunur ki, daşnak cinayətkarları illərlə erməni fəhlə və kəndlilərini şovinizmlə zəhərləyərək qonşu azərbaycanlı, türk, gürcü, rus və başqa xalqların üzərinə göndərmişlər. Onlar indi də öz fəaliyyətlərini yeni qəhrəmanlıqlarla davam etdirirlər (105. 223). Bu cümlələr erməni daşnaklarının Azərbaycan xalqına qarşı məkrli planını ifşa edən tutarlı məlumatdır.

1918-ci il iyulun 14-də Andranik St.Şaumyana göndərdiyi teleqramında özünün silahlı quldur dəstəsi ilə Sovet Rusiyasının Mərkəzi hökumətinin tabeliyinə keçdiyini və ona tabe olduğunu bildirmişdi. Öz növbəsində St.Şaumyan iyulun 17-də Andranikə cavab teleqramını göndərmiş. Bu teleqram 1918-ci il iyulun 20-də “Bakinski raboçi” qəzetində çap olunmuşdu. St.Şaumyanın cavab teleqramında isə Andranik xalq qəhrəmanı adlandırılır və onun bu qəhrəmanlığı haqqında Moskvaya, mərkəzi hökumətə məlumat verdiyini qeyd etmişdi (82. 58).

On minlərlə dinc azərbaycanlının qanını axıtmış, evlərini yandırmış, kəndləri viran qoyan Andranik V.İ.Leninin yaxın silahdaşı St.Şaumyan tərəfindən alqışlanmışdı.

Azərbaycanın ayrı-ayrı yerlərindən gələn məktublardan aydın olur ki, Azərbaycan kəndliləri Bakı Sovetinin onların qayğısına qalan hökumət olmadığını bilirdi. Hətta, həmin dövrün mətbuatında çap olunan yazılarda da öz əksini tapmışdı. 1918-ci il iyunun 8-də “Bakinski raboçi” qəzetində Bakı Sovetinin Azərbaycanın rayonlarındakı işi haqqında hesabatı çap olunmuşdu. Orada yazılırdı ki, kəndlilər Bakı Sovetindən çox xahiş etmişlər ki, soyğunçuluqla mübarizə aparmaq üçün və bolşevik hökumətinin erməni milli hökuməti deyil, doğrudan da beynəlmiləl hökumət olduğunu yəqin etmək üçün oraya beynəlmiləl qoşun göndərsin (94. № 107, 1918).

Əlbəttə, St.Şaumyanın başçılıq etdiyi Bakı Soveti və onun yaratdığı qoşun hissələri heç vaxt beynəlmiləl ola bilməzdi, çünki Sovetdə mühüm vəzifə tutan

St.Şaumyan, A.Mikoyan, Q.Korqanov, A.Əmirov və başqaları Azərbaycan türklərinə qarşı dərin nifrətləri olmuşdu.

Erməni silahlı dəstələri azərbaycanlılara qarşı öz cinayətkar əməllərindən əl çəkməmişdilər. Xüsusən, əksinqilabçı Hamzaspın daşnak silahlı dəstələri daha çox cinayət törətmişdi. Daşnaklar Binəqədi, Hökməli, Qobu kəndləri və Bakı qəzasının başqa kəndlərində özbaşınalıqlarını davam etdirmişlər (86. 295).

St.Şaumyan siyasi hakimiyyətini qoruyub saxlamaq və eyni zamanda, ermənilərə daha çox ərazilər boşaltmaq, yaranmış Azərbaycan Cümhuriyyətini devirmək üçün Moskvadan hərbi - texniki və maddi yardım göstərilməsini xahiş etmişdi. Bu xahişin nəticəsi olaraq, RSFSR hökuməti tərəfindən 1918-ci il iyunun 23-də St.Şaumyanın sərəncamına 4 zirehli avtomobil, 13 təyyarə və bir çox başqa hərbi ləvazimat göndərilmişdi (24. 497).

Həmin dövrdə RSFSR Xarici işlər üzrə Xalq Komissarının müavini, milliyətcə erməni olan, L.M.Qaraxan (Qaraxanyan) təyin edilməsi də ermənilərin silahlandırılmasında xüsusi rolu olmuşdu (119. 43).

V.İ.Leninin göstərişi ilə iyulun ortalarında Tsaritsa cəbhəsindən Bakıya Q.K.Petrovun komandanlığı altında, yaxşı silahlanmış 800 nəfərdən ibarət hərbi hissə də göndərilmişdi (86. 292).

Bakı Xalq Komissarları Soveti, eləcə də Daşnaksütyun təşkilatı, Erməni Milli Şurası Bakının azərbaycanlıların əlinə keçməsinə deyə və Azərbaycan Cümhuriyyətini məhv etmək üçün, hətta İngilislərin əlaltısı, Sovet Rusiyasına qarşı vuruşan, keçmiş çar zabiti Biçeraxovun hərbi dəstəsindən də istifadə etmək qərarına gəlmişdilər.

1918-ci il mayın 26-da Zaqafqaziya Seymi buraxıldı. Mayın 28-də isə Seymin müsəlman nümayəndələri Azərbaycan Milli Şurasında birləşdilər, Şuranın sədri M.Ə.Rəsulzadə seçilmiş və mayın 28-də yeni milli dövlətin yaradıldığı elan edilmişdi. Bu vaxta qədər coğrafi məfhum kimi tanınan Azərbaycan sözü indi dövlət adına çevrilmişdi. Tatar, Zaqafqaziya müsəlmanları və Qafqaz türkləri kimi çağırılan, 2 milyon əhali rəsmi şəkildə azərbaycanlı adlandırılmışdı (78. 130).

1918-ci il mayın 28-də Milli Şura 6 bənddən ibarət "İstiqlal bəyannaməsi"ni qəbul etmişdi. Həmin Bəyannamədə Azərbaycanın müstəqil Xalq Cümhuriyyəti formasında olması, bu dövlət bütün millətlərlə, o cümlədən qonşu dövlətlərlə mehriban şəraitdə yaşayacağı, millət, din, dil, sinfi fərq qoymadan Cümhuriyyət vətəndaşları azad və bərabər şəraitində yaşayacaqları, Cümhuriyyət daxilində yaşayan bütün millətlərin sərbəst inkişafına imkan yaradılacağı qeyd olunmuşdu (6. v. 1-2).

Dünyada ilk müsəlman respublikası olan Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin adı qonşu İran dövlətini çox qorxuya salmışdı. İran hökuməti yeni yaranmış dövlətin adını Azərbaycan adlandırılmasından ehtiyatlanmışdı və öz etirazını bildirmişdi. Buna görə də Azərbaycan hökuməti çox vaxt xaricə göndərilən sənədlərdə "Qafqaz Azərbaycanı" adını işlətməli olmuşdu (78. 130).

1918-ci ilin may ayında Azərbaycan hökuməti və onun yaratmış olduğu Xarici İşlər Nazirliyinin qarşısında duran ən başlıca vəzifələrdən biri Azərbaycanın müstəqilliyinin Dünya dövlətləri tərəfindən tanınmasına nail olmaq və yenidən öz müstəqilliklərini əldə etmiş qonşu dövlətlərlə qarşılıqlı münasibətləri nizamlamaqdan ibarət olmuşdur. Həmin dövrdə Xarici İşlər Nazirliyinin bütün fəaliyyəti bu istiqamətə yönəlmişdir.

1918-ci il mayın 30-da Xarici İşlər Naziri Azərbaycan Demokratik Respublikasının yaradılması haqqında dünyanın əsas dövlətlərini məlumatlandırmışdı (100. 30). Bu barədə İstanbula, Buxarestə, Vyanaya, Parisə, Londona, Romaya, Vaşinqtona, Sofiyaya, Tehrana, Madridə, Haaqaya, Moskvaya, Stokholma, Kiyevə və Tokioya radioteleqramlar göndərilmişdi (100. 30).

Məlumdur ki, yeni yaradılmış Azərbaycan hökumətinin yerləşdiyi yer, siyasi şəraitə uyğun olaraq, əvvəlcə Tiflis, sonra Gəncə şəhəri olunmuşdu. Azərbaycanın qəlbi, mərkəzi Bakı, rus və erməni əsgərlərinin işğalı altında idi. Bakını düşməndən təmizləmək lazım idi (77. 110). Bu qüvvələr şəhəri döyüşsüz təslim etmək istəmişdilər.

Bakı mühüm strateji əhəmiyyət kəsb edən şəhər olduğundan, ermənilər buranı əldən vermək fikrində deyildilər. Eyni zamanda, Bakı Rusiya üçün də əhəmiyyətli idi.

Ümumiyyətlə, Bakını ələ keçirmək uğrunda dünya dövlətləri arasında ciddi mübarizə getmişdi. Onları maraqlandıran əsasən, Bakı nefti olmuşdu. Bu baxımdan, İstanbuldan Azərbaycan nümayəndə heyətinin rəhbəri M.Ə.Rəsulzadənin Cümhuriyyətin Xarici İşlər Naziri M.H.Hacınskiyə göndərdiyi teleqram maraqlıdır. 1918-ci il iyulun 19-da göndərilmiş həmin teleqramda deyilirdi: Alman səfiri ilə əvvəlki görüşdən biz öyrəndik ki, almanlar Bakı haqqında fikirləşir və narahatdırlar. Səfir soruşurdu, əgər bolşeviklər Bakını ələ keçirərlər, şəhəri dağıtmayacaqlarmı, neft quyularını məhv etməyəcəklərimi? O işarə edirdi ki, ...Bakı hərəkəti – bolşeviklərdən çox erməni hərəkəti... (7. v. 1-8).

Ermənilər nəyin bahasına olursa - olsun Bakını əldən vermək istəmişlər, onlar bütün silahlı dəstələrini Gəncəyə doğru hücumla göndərmişdilər. St.Şaumyanın rəhbərlik etdiyi bolşevik - erməni siyasi ittifaqının hərbi hissələri Gəncə şəhərini ələ keçirməyə çalışmışdı. Bunun üçün şəhər üzərinə erməni silahlı dəstələri göndərilmişdi. Nağı Şeyxzamanlı öz xatirələrində yazır ki, biz Bakıda yerləşən rus və erməni qüvvələrinin Gəncə üzərinə hücumla hazırlaşdıqlarını duymuşduq (77. 107).

Erməni-bolşevik hərbi hissələri isə Gəncə istiqamətində hücumunu davam etdirmişdilər. Azərbaycan -Türk ordusuna qarşı vuruşan Bakı Sovetinin qoşununun əsgər və komandir heyətini, demək olar ki, hamısı ermənilərdən ibarət idi. Bu fikri daha da möhkəmləndirmək üçün, Bakı XKS-nin hərbi dəniz işləri komissarının müavini B.P.Şeboldayevin RSFSR Xalq hərbi-dəniz işləri komissarına göndərdiyi 23 iyun 1918-ci il tarixli məktubuna nəzər yetirək. Orada göstərilmişdi ki,

Briqadalar və korpus ştabı təşkil edilib qurtarmışdır. Korpus ştabına korpus komandiri (keçmiş polkovnik) Kazarov, ştab rəisi (baş ştabın keçmiş polkovniki) Avetisov və başqaları daxildir; siyasi baxışları etibarilə bunların çoxu daşnaqdır (24. 503).

Başqa bir məlumatda isə göstərilmişdi ki, Sovet qoşunları tərkibinə erməni milli qoşun hissələrinin hamısı daxil edilmişdi. Daşnakların güclü təsiri altında olan bir qism əsgərlər çox vaxt fitnəkarlıq məqsədilə Azərbaycan kəndlilərinə qarşı təcavüzkarlıq etmişdilər. Komandir heyətinin çətişməməzliyi üzündən sovet qoşunlarında köhnə ordunun zabitlərindən istifadə etmək lazım gəlmişdi ki, bunların da xeyli hissəsi antisovet əhvali-ruhiyyədə idilər. Yüksək rütbəli keçmiş zabitlərdən bəziləri (Avetisov, Hamazasp və başqaları) xəyanətkarlıq etmişdilər (23. 154).

Bakı Sovetinin 15 iyun 1918-ci il tarixli fəvqəladə iclasında daşnaq Ohancanyan və onun partiya yoldaşı Martirosyan öz fraksiyalarının “cəbhəyə mütəşəkkil dəstə göndərmək haqqında” qərarını elan etmişdi. Onlar qalan erməni fraksiyalarını cəbhəyə getməyə çağırmışdılar (44. № 5, 1997). Qatı daşnaq Məlik Yolçıyan açıqca bildirmişdi ki, onların hədəfi sovet hakimiyyətini yarmaq və sui-qəsdə məhv etmək məqsədilə ən ciddi tədbirlər görmək olmuşdu (44. № 5, 1997).

Azərbaycanlıların xüsusi amansızlıqla qətlə yetirilməsində şəxsən iştirak etmiş Hamazasp, Avetisov və başqa cinayətkar ermənilər, indi də Gəncə və onun ətrafındakı Azərbaycan kəndlərində qətləmələr törətmək üçün hücumla keçmişdilər.

Andranikin ordusu Azərbaycanın qərb torpaqlarında və Naxçıvanın əyalətlərində dəhşətli qırğınları davam etdirməsi barədə Gəncədə yerləşən Azərbaycan hökumətinə xəbərlər gəlmişdi. Nazirlər Şurasının sədri F.X.Xoyskinin İstanbulda Azərbaycan nümayəndə heyətinin sədri M.Ə.Rəsulzadəyə göndərdiyi məktubunda göstərilmişdi ki, Yeni Bəyazıtda bir neçə müsəlman kəndi yenə də dağıdılmışdı. Onların generalı Andranik, öz ordusunu Zəngəzur tərəfdən Yelizavetpol və İrəvan quberniyalarının sərhədlərinə çəkərək Gorusa yaxınlaşmışdı (13. v. 37-38).

Andranikin silahlı dəstələri Naxçıvanda Azərbaycan türklərinin yaşadığı Şeyxmahmud, Didivar, Uzdioba, Cəhri, Rza, Tumbul, Koşməbasar, Xoşneşin, Qahab, Sirab, Nəhəcir, Ərəzin, Camaldın, Qızılca, Bənəniyar, Soltax, Kırma və onlarca digər kəndləri dağıtmış, 100-lərlə dinc əhalini xüsusi amansızlıqla qətlə yetirməklə, soyqırımı və kütləvi ölüm cinayətləri törətmiş, onların əmlaklarını, mal-heyvanlarını talan etməklə quldurluq cinayətləri etmişlər (88. № 37, 1918).

Lakin 1918-ci ilin yayında Şərur-Dərələyəz və İrəvan-Culfa dəmir yolunu Kazım Qarabəkirin komandanlığı altında öz əllərinə keçirən türk qoşunlarının Naxçıvan şəhərinə yaxınlaşması və Andranikin quldur dəstəsini top atəşinə tutması nəticəsində qırğın və talanlara son verilmişdi (54. 39).

Türklərin gəlişini eşidən Naxçıvan qəzasının kəndliləri öz kəndlərinin müdafiəsinə qalxmışdılar. Nehrəm kəndində bütün qonşu kəndlərin zəhmətkeşlərinin iştirakı ilə xalq qoşunu dəstələri yaradılmışdı. Silahlanmış xalq 1918-ci il iyun ayının axırlarında Nehrəm kəndinin yaxınlığında Andranikin quldur dəstəsi ilə qarşılaşaraq onu əzmişdi. Nəticədə, Andranik Qarabağ dağlarına doğru geri çəkilməyə məcbur olmuşdu (54. 40).

Zəngəzur əyalətinə qaçmağa məcbur olan ermənilər burada dinc türk əhalisinə qarşı qətləman və qarətləri davam etdirmişdilər.

Fövqəladə İstintaq Komissiyasının məruzəsində Zəngəzur qəzasında 115 müsəlman kəndinin ermənilər tərəfindən dağıdılaraq yer üzərindən silindiği qeyd olunmuşdu. Eyni zamanda, burada 115 kənd üzrə 3257 kişi, 2276 qadın və 2196 uşaq öldürülmüş, 1060 kişi, 794 qadın və 485 uşaq yaralanması göstərilmişdi (7. v. 1).

1918-ci ilin iyun-avqust aylarında Naxçıvan bölgəsində, may-avqustda isə Zəngəzurun Sisyan hissəsində Andranikin və digərlərinin başçılıq etdikləri silahlı qüvvələr Azərbaycan torpaqlarını ələ keçirmək və həmin ərazilərdə “etnik təmizləmə” aparmaqla məşğul olmuşdular (62. 56). Ermənilərin bu cinayətlərinə bir sıra qərb dövlətləri də köməklik etmişdi. Fransanın Eravandakı nümayəndəsi Antanta bloku adından bildirmişdi ki, Antanta Naxçıvan, Zəngəzur və Qarabağda daşnakların hərbi əməliyyatlarına hər cür yardım göstərəcəkdir (54. 39).

Bir tərəfdən Andranikin quldur ordusu Zəngəzur, Qarabağ və Naxçıvanda Azərbaycan kəndlərini dağıtmış, əhaliyə divan tutmuş, o biri tərəfdən, Şaumyanın rəhbərlik etdiyi Bakı Xalq Komissarları Sovetinin erməni qoşun hissələri, başda Qırmızı ordunun qərargah rəisi Avetisov, Şamaxı dəstəsinin komandanı Kazarov, sovet batalyonunun döyüşçü komandiri Ohanesov, Quba dəstəsinin rəisi Davidyants, briqada komandiri Hamazasp olmaqla, Göyçay qəzasındakı Qaraməryam kəndi yaxınlığında, Şamaxı altındakı döyüşlərdə, Qubada, Mərəzə altında azərbaycanlılara qarşı qətləmanlar törətmiş, evləri yandırmış, dinc əhalini öz doğma yurd-yuvalarından qovmuşdular (44. № 5, 1997).

1918-ci ilin iyul ayında erməni silahlı dəstələri Göyçay qəzasının Kürdəmir kəndinə basqın etmişlər. Arxiv sənədində göstərilir: Bolşeviklər kəndə daxil olmağa başlamışdılar. Ermənilər qabaqda getmiş və kəndə birinci soxulmuşdular. Onlar müsəlmanları - kişiləri, qadınları və uşaqları rəhm etmədən qırmağa başlamışdılar (13 v. 1).

M.Ə.Rəsulzadə yazırdı: Təhlükə artıq Gəncəyə gəlmişdi. Bir tərəfdən Gəncə təhti-təhdiddə ikən, digər tərəfdən də, Qarabağ erməniləri Bakı bolşevikləri ilə birləşmək üzrə bir plan tərtib ediyordular. Azərbaycanın atəş ilə qılıcdan keçirilməsi planı!

Böylə bir təhlükə qarşısında milləti müdafiə edəcək yalnız bir Gəncə qalmışdı. Gəncə, öhdəsinə düşən bu ağır vəzifəni təkbaşına davam etdirəmməzdi (68. 37).

Yeni qurulmuş, gənc Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin başı üstünü ölüm təhlükəsi almışdı. Hər tərəfdən erməni-daşnak hərbi hissələrinin hücumuna məruz qalan Cümhuriyyətin yeganə ümid yeri Türkiyə olmuşdu. Əks-təqdirdə, bolşevik-erməni silahlı birləşmələri Azərbaycan Cümhuriyyətini məhv edər, Qafqazda yaranan Azərbaycan dövləti tarixin səhnəsindən silinə bilərdi. Əlbəttə, ermənilərin əsas məqsədlərindən biri də elə bu idi.

Qafqaza aid məsələlərin həllində müəyyən marağı olan Türkiyə müxtəlif dövlətlərin dəstəklədikləri ermənilərin Azərbaycan torpaqlarına təcavüz etməsinə biganə qala bilməzdi (62. 73).

Digər tərəfdən, Cümhuriyyəti xarici düşmənlərdən müdafiə etmək, azərbaycanlıların ermənilər tərəfindən qırğınlarına son qoymaq və bolşevik-erməni hərbi birləşmələri tərəfindən işğal olunmuş torpaqları azad etmək üçün, Azərbaycan hökuməti güclü bir dövlətin hərbi yardımına ehtiyac olduğunu yaxşı başa düşmüşdü. “Vahid və bölünməz Rusiya” yaratmağa çalışan A.İ.Denikinın ağqvardiya ordusu, eləcə də öz qonşularına ərazi iddiaları irəli sürən daşnak Ermənistanı Cümhuriyyətin ərazi bütövlüyünə və müstəqilliyinə real təhlükə yaratdığından, Azərbaycan xalqının milli maraqlarının müdafiəsi baxımından da ciddi ölçü götürülməsini tələb etmişdi. (111. 27).

Belə bir çətin dövrdə Azərbaycana yardım edəcək yeganə dövlət Türkiyə dövləti olmuşdu. Bu dövlət, həm də Azərbaycanın müstəqilliyini tanıyan ilk xarici dövlət idi.

1918-ci il iyunun 4-də Batumda Türkiyə və Azərbaycan Cümhuriyyəti arasında dostluq haqqında müqavilə bağlanmışdı. Müqavilənin Osmanlı imperiyası tərəfindən Ədliyyə Naziri, Senatın sədri Xəlil bəy və Osmanlı imperiyasının Qafqaz cəbhəsinin ali baş komandanı Fəriq Vehib Paşa, Azərbaycan Cümhuriyyəti tərəfindən Xarici İşlər Naziri Məmməd Həsən Hacinski və Milli Şuranın sədri Məmməd Əmin Rəsulzadə imzalamışdı. Müqavilənin 4-cü maddəsində göstərilmişdi ki, ölkədə təhlükəsizlik və qayda-qanun təmin etmək tələbatı yaranarsa, Osmanlı İmperiyası Azərbaycan Cümhuriyyəti hökumətinə silahlı qüvvələrlə kömək etməyi öz öhdəsinə götürür (9. v. 1-3).

Azərbaycan Cümhuriyyətinin siyasi və hərbi cəhətdən möhkəmlənməsində 1918-ci il 4 iyun tarixli müqavilənin əhəmiyyəti xüsusilə böyükdür. Çünki Azərbaycan dövləti və xalqı, Sovet Rusiyasının hərbi və maddi yardım etdiyi ermənilərin yaxşı silahlanmış hərbi qüvvələri ilə üz-üzə qalmışdı. Azərbaycan Cümhuriyyətinin xahişi ilə Gəncəyə tərkibində 300 nəfər müşavirin olduğu türk hərbi nümayəndə heyəti gəlmişdi. Bu nümayəndə heyətinə Nuru paşa rəhbərlik etmişdi (100. 30).

Hələ 1918-ci il mayın axırında və iyunun əvvəlində türk qoşunları Gəncəyə gəlməyə başlamışdı. Onların bir hissəsi Qaraklis, Dilican, Qazax və Ağstafa yolu ilə Qars və Aleksandropoldan gəlmişdi. Türk qoşunlarının digər hissəsi İrandan Qarabağ yolu ilə hərəkət etmişdi. Mayın 25-də 40 topu olan 7 min nəfərlik böyük

bir qoşun hissəsi Nuru paşanın və Nazim bəyin başçılığı ilə Yevlaxa girib oradan Gəncəyə tərəf yola düşmüşdü. Batum rayonundan Mürsəl paşanın komandanlığı ilə göndərilən 5-ci Çanaqqala diviziyası da iyunun 5-də Gəncəyə gəlib çatmışdı (23. 152).

1918-ci ilin İyul ayında Kazım Qarabəkir Paşanın qoşunları Naxçıvanı, Culfanı və Ordubadı tutaraq, Andranikin erməni silahlı dəstəsinin qırğınlarına son vermişdi.

Gəncəyə doğru hücum edən erməni-bolşevik hərbi hissələri türk ordusunun güclü hücumları qarşısında davam gətirə bilməmişdilər. Onlar çox vaxt qorxularından öz döyüş səngərlərini qoyub qaçmışdılar. Bunu o dövrdə Sovet tarixçiləri də etiraf etmişdilər.

Sovet tarixçisi T.Miralayev qeyd etmişdi ki, Sovet qoşunları sıralarına soxulan, özünü qızıl qvardiyaçı və qırmızı partizan adlandıran daşnaklar və menşeviklər ordu içərisinə pozğunluq salmışdılar. Ayrı-ayrı bölmələrə soxulmuş daşnak zabitlərinin xəyanətkarlığı nəticəsində inqilabi ordu geri çəkilmişdi (61. 86-87).

Müzəffər türk ordusu ilə birlikdə yeni yaradılmış Azərbaycan Cümhuriyyət ordusu hissələrinin əks hücumları erməni qoşunlarının cəbhə bölgəsindən geri qaçmalarına səbəb olmuşdu. Vəziyyəti belə gören daşnak rəhbərləri Türk qoşunlarının Səlyanda yerləşən komandanlığı ilə danışıqlar aparmaq fikrinə düşmüşdülər. Bakı daşnaklarının başçıları Avetisov, Hamazasp, Gülxəndəryan, Kazarov və digərləri Bakı Xalq Komissarları Sovetinə hərbi əməliyyatları dayandırmaq və ləngimədən Türkiyə komandanlığı ilə sülh danışıqlarına girmək tələblərini irəli sürmüşdülər (44. № 5, 1997).

İslam ordusunun sürətlə Bakıya yaxınlaşması alman-Sovet sövdələşməsinə sınaq qarşısında qoymuşdu. Avqustun 4-də general Rudendorf Ənvər Paşanı hədələmişdi ki, əməliyyatlar dayandırılmasa, alman zabitləri Osmanlı baş komandanlığından geri çağırılacaqlar. Bir qədər sonra, almanlar beşinci diviziyanın Bakıya hücumunu dayandırdığını və osmanlılar əlavə kömək gözlədiklərinə görə, döyüşlərin ara verdiyini eşidəndə, rahat nəfəs almışdılar.

Alman-Sovet danışıqları davam etdirilərək, avqustun 27-də Brest-Litovsk müqaviləsinə əlavə müqavilə imzalanmışdı. Həmin müqavilənin Qafqazla əlaqədar IV hissəsində aşağıdakı şərtlər irəli sürülmüşdü:

- 1) Rusiya almanların müstəqil Gürcüstanı tanıması ilə razılaşacaq;
- 2) Almaniya Gürcüstan ərazisindən kənarda və Türkiyənin Brest-Litovsk müqaviləsi ilə müəyyənləşdirilmiş sərhədlərində üçüncü bir dövlətə hərbi yardım etməyəcəkd;
- 3) Almaniya hər hansı bir üçüncü dövlətin Şamaxı və Bakı qəzalarının sərhədlərini keçəcəyi təqdirdə ölçü götürəcəkd;
- 4) Rusiya Almaniya ya Bakıdan çıxarılan neftin dördü bir hissəsini, ya da xüsusi aylıq faiz göndərəcəkd. Əgər Sovet-alman sazişi real qüvvə ilə təzyiq

göstərmək imkanına malik olsaydı, Azərbaycanın varlığı təhlükə altında ola bilərdi.

İstanbulda olan Rəsulzadə sentyabrın 12-də Mərkəzi dövlətlərin səfirliklərinə memorandum vermişdi və Azərbaycanın təbii paytaxtı, onun siyasi, mədəni və iqtisadi mərkəzi üzərində Rusiyanın suverenliyini tanıyan alman hökumətinə öz etirazını bildirmişdi (78. 132-133). M.Ə.Rəsulzadə yazmışdı: “Bakısız Azərbaycan - başsız bədəndir” demişdi (68. 43).

Şaumyanın başçılıq etdiyi Bakı Soveti öz hakimiyyətini qoruyub saxlamaq və Bakını türklərə təslim etməmək üçün hər vasitəyə əl atmışdı. Onlar daşnak-erməni hərbi hissələrinin Azərbaycan - türk ordusunun hücumları qarşısında duruş gətirə bilmədiklərini görüb, bu dəfə İranda ingilislərə öz ordusu ilə xidmət edən Lazer Biçeraxova kömək üçün müraciət etmişdilər. Biçeraxova inam bəsləməyən, lakin silahlı qüvvələrə bərk ehtiyacı olan Bakı Xalq Komissarları Soveti uzun tərəddüddən sonra, Biçeraxovun dəstəsindən türklərlə mübarizə üçün istifadə etmək qərarına gəlmişdi (23. 157).

L.Biçeraxov kazax hərbi hissəsinin komandiri idi və Birinci Dünya müharibəsinin gedişində, İran ərazisində fəaliyyət göstərən Rusiya hərbi hissələrinin tərkibində Türk ordusuna qarşı vuruşmuşdu. Rusiyada oktyabr silahlı çevrilişindən sonra ingilislərin xidmətinə keçmişdi.

İngilislər Bakının türklər tərəfindən tutulmasına heç cür razı ola bilməzdilər, onların bolşeviklərdən xoşları gəlmirdi. Lakin türklərə qarşı mübarizədə ingilis komandanlığı Bakı Kommunasına kömək etmək qərarına gəlmişdir. 1918-ci ilin may-iyun aylarında Türk-Azərbaycan qoşunlarının Bakı üzərinə hücumu general Denstervili daha da aktivləşdirmişdi. O, 1918-ci il iyunun 1-də öz qərargah-mənzilini Qəzvinə köçürmüşdü (141. 467).

İranda yerləşən ingilis qoşunlarının komandanı Denstervil Biçeraxovun xidmətinə bir neçə zirehli hərbi maşın verərək onun dəstəsini Bakı Sovetinin köməyinə göndərmişdi (109. 172-173).

1918-ci il iyunun 11-də Biçeraxovun dəstəsi qırmızı ordunun tərkibinə daxil edilmiş, iyulun əvvəlində o, öz dəstəsini Ələt stansiyasına çıxarmış. Elə həmin vaxt o, artıq Bakıya gəlmişdi (167. 69). Buradan Biçeraxovun hərbi hissəsi Bakı istiqamətini qoruyan Qırmızı Ordunun tərkibinə qatılmışdı (141. 468).

Denstervilin etibar etdiyi Biçeraxovun qoşunu Qafqazda elə bir real gücə malik olmasa da, Bakı Kommunasının qırmızı ordusuna kömək etməli idi. Onun qüvvələri Ələt-Yevlax istiqamətində türk ordusunun hücumunun qarşısını almaq istəyən qırmızı orduya yardım etməsi nəzərdə tutulmuşdu. Lakin həmişə olduğu kimi, bu dəfə də bolşevik-erməni qırmızı ordusu türklərin güclü hücumu qarşısında duruş gətirə bilməyərək silahlarını atıb qaçmışdılar. Biçeraxovun dəstəsi cəbhə bölgəsinə gələndə artıq türk ordusu Kürün üstündə olan körpünü tutmuşdu.

Həmin dövrdə nəşr olunan “Borba” qəzeti yazırdı ki, ermənilərdən ibarət silahlı dəstə, Biçeraxovun hərbi hissələri ilə birləşərək, cəmi 6000 min nəfərlik ordu,

pulemyot, top və 8 zirehli maşınla Kürdəmir istiqamətində hücumla keçmişdir. Bu ordu Kürdəmiri ələ keçirmiş və Yelizavetpol istiqamətində xeyli irəliləyə bilmişdir. Lakin sonradan Bığeraxov başa düşmüşdü ki, onunla birgə fəaliyyətdə olan Qırmızı ordunun bu cür tərkibi ilə bolşevik hücumu lazımi nəticə verməyəcəkdir. Ona görə də Bığeraxov bolşevik-erməni ordusunun sonrakı hücumlarında iştirak etməkdən imtina etmişdi (95. № 134, 1918).

1918-ci il iyulun sonunda Bığeraxov öz dəstəsini cəbhə bölgəsindən çıxararaq Dərbənd və Petrovskiyə tərəf aparmışdı. Bığeraxovdan nümunə götürən, daşnak hərbi hissələrinin komandirləri Avetisov, Hamazasp və başqaları döyüş bölgələrini tərk etmişdilər (141. 471).

Bakıdakı Sovet hökumətinin orduya yeni qüvvələri cəlb etmək cəhdləri də heç bir nəticə verməmişdi. Orduda olanlara hər cür güzəşt edildiyinə baxmayaraq, döyüşmək istəyən çox az idi. Əhalinin zorla türklərə qarşı döyüşməyə cəlb edilməsi isə əhali arasında bolşeviklərə olan nifrəti bir daha artırmışdı.

Bolşevik-erməni hökuməti Bakının bütün sənaye müəssisələrini öz əllərinə keçirməklə Azərbaycanın istehsalına da ağır zərbə vurmuşdu. Sovet hakimiyyəti özünün 4 aylıq mövcudluğu dövründə yalnız neft sənayesinin milliləşdirilməsindən başqa, heç bir sosial-iqtisadi tədbirlər həyata keçirməmişdi. (116. 54).

Bunun nəticəsi idi ki, bolşeviklər milyon tonlarla nefti Sovet Rusiyasına göndərmişdi. Məsələn, 1918-ci il iyunun birinci yarısında Bakıdan hər gün 1,4 milyon puda yaxın neft məhsulları göndərildiyi halda, iyulun əvvəllərində Bakıdan Sovet Rusiyasına hər gün 2 milyon pud neft məhsulları yola salınmışdı. Bakı nefti Sovet Rusiyasına başlıca olaraq Xəzər dənizi, sonra isə Volqa çayı vasitəsi ilə göndərilmişdi. Aprel ayında Bakıdan 94 min ton, may ayında 182 min ton, iyun ayında 466 min ton, iyul ayında isə 492 min ton neft daşınmışdı (23. 147).

Görkəmli sənayecilərdən olan Tağıyev və Nağıyev həbs edilmiş, qalanları isə sürgün olunmuşdu. Silah, çörək və digər ərzaq çatışmamazlığı əsgərlər və əhali arasında ciddi narazılığa səbəb olmuşdu. 1918-ci ilin yayında Bakıda ərzaq vəziyyəti pisləşməkdə davam etmişdi. Hakimiyyət bolşeviklərdə olmasına baxmayaraq, yenə də günahı menşevik, eser və daşnaklarda görmüşdülər. Ancaq günahı başqasında axtarmaq bolşeviklərin xasiyyəti idi. Bolşeviklər ərzaq komissarı sol eser Tsibulskini P.Çaparidze ilə əvəzləsələr də, yenə də şəhərdə ərzağın vəziyyəti düzəlməmişdi (23. 148-149).

Vəziyyət, özünün ən gərgin səviyyəsinə çatdıqda, erməni döyüşçüləri mövcud vəziyyəti müzakirə etmək üçün mitinq keçirmək qərarına gəlmişdilər. Mitinq iyulun 21-də Azadlıq Meydanında çağırılmışdı. Mitinqdə bütün çıxış edənlər Sovet hakimiyyətinə qarşı çıxmışdılar. Şaumyanın əmri ilə mitinqçilərə qarşı silah işlədilmiş, nəticədə, üç nəfər menşevik həlak olmuşdu. Başda Bığeraxov olmaqla kazaklar, Kaspi donanmasının matrosları və fəhlələr cəbhəçilərin tərəfinə keçmişdilər. 22 iyul gecəsi bunların nümayəndələri Bakı menşeviklərinin lideri

Ayolla ilə görüşmək üçün yollandılar. Həmin müşavirədə Sadovski və Baqaturov da iştirak etmişdi (95. № 134, 1918).

Erməni liderlərinin bir qrupu Bakıya yaxınlaşmaqda olan Türklərlə danışıqlar aparmaq və Bakını dinc yolla təslim etmək fikrində idilər. Digər bir qrupu isə, ingilisləri Bakıya dəvət edərək türklərə qarşı axıra kimi müqavimət göstərmək və şəhərdə öz hakimiyyətlərini qoruyub saxlamaq istəyirdilər. Ermənilərin Bakıda nəşr edilən «Вперед» qəzeti (rus dilində) Türkiyə-Azərbaycan qoşunları ilə mübarizədə ingilis-erməni ittifaqının yaradılması haqqında yazmışdı (96. № 8, 1918).

“İslam Ordusu”nun irəliləməyə başladığı vaxtda, zəngin Bakı neftinin türklərin əlinə keçməsindən ehtiyatlanan İngiltərənin İrandakı birliklərinin Bakını işğal etmək üçün hərəkətə keçmişdilər (175. 482-483).

Belə bir şəraitdə Bakı Sovetinin 25 iyul 1918-ci il tarixli iclasında daşnakların təmsilçisi Arakelyan ingilislərin Bakıya dəvət olunmasına haqq qazandırır, daşnakların başqa bir qrupundan olan Ter-Ohanesyan, Məlik-Yolçiyants isə bolşeviklərlə yaxınlaşmaq üçün razılaşdırma komissiyasının yaradılmasını təklif etmişdilər. Onların fikrincə, hər iki partiya cəbhə ilə bağlı eyni xətti müdafiə etmişdi (96. № 1 və № 5, 1918)

1918-ci il iyulun 25-də Bakı Sovetinin fəvqəladə iclasında Şaumyanın qətnaməsi 236 səs, sosialist-inqilabçıların (eser, menşevik və daşnaklar - müəl.) qətnaməsi 259 səs almışdı (24. 571-573).

Menşevik, eser və daşnakların satqınlığı cəbhəni zəiflətməmiş və bu hadisə Bakı Kommunasının süqutunda əhəmiyyətli rol oynamışdı (25. 31).

Başqa bir məlumatda isə Bakı Kommunasının süqutu belə xarakterizə edilmişdi: Sovet hakimiyyətinin süqutunun mühüm səbəblərindən biri də, o zaman Bakı proletariati ilə (əslində burada söhbət Bakı Sovetindən gedir, çünki Bakı proletariatinin əsas tərkibi azərbaycanlılardan ibarət idi. Azərbaycanlılar erməni hökuməti adlandırılan Bakı Soveti ilə ittifaqda ola bilməzdi - müəllif) Azərbaycanın zəhmətkeş kəndliləri arasında möhkəm ittifaqın olmaması idi (23. 165).

1917-1918-ci illərdə Azərbaycanda kəndlilərin başına gətirilən müsibətlərin nəticəsi olaraq, kəndlilər Bakı Sovetinin hakimiyyətini heç vaxt qəlbən qəbul etməmişdi.

Azərbaycanlılara qarşı soyqırımı davam etdirən erməni daşnak rəhbərləri bolşeviklərdən də istifadə etdikləri kimi, ingilis ordusunu Bakıya dəvət etməklə, Biçeraxov, Sentrokaspi qüvvələrindən türk və müsəlmanlara qarşı, növbə ilə, qırğında istifadə etmişdilər (81. 111).

Bakı Soveti süqut etdikdən sonra 1918-ci il avqustun 1-də İngilis konsulu Mak-Donelin iştirakı ilə Bakıda eser-daşnak-menşevik ittifaqının Sentrokaspi və Sovetin İcraiyyə Komitəsinin Müvəqqəti Rəyasət Heyəti diktaturası adlanan əksinqilabi hakimiyyəti yaradılmışdı (41. 184). Diktatura hökuməti iki orqandan

ibarət idi: “Müvəqqəti İcraiyyə Komitəsi”nin Rəyasət Heyəti (sədri - A.Arakelyan) və Xəzər hərbi donanması Mərkəzi Komitəsinin beş nəfərdən ibarət müvəqqəti diktaturası (96. № 6, 1918).

Diktaturanın tərkibində Sentrokaspidən 5 nəfər - Peçenkin, Tyuşkov, Buşev, Lemley və Yermakov, “Daşnaksütyun” partiyasından Arakelyan və Məlik-Yolçyan, eserlərdən Umanski və Velunte, menşeviklərdən Ayolla və Sadovski daxil idilər (162, 52). Bu hökumətin tərkibində, əvvəlkilərdə olduğu kimi, bir nəfər də olsun azərbaycanlı yox idi. Belə bir faktı qeyd etmək yerinə düşər ki, sentyabrın əvvəlində Fəhlə, Qırmızı Ordu və matros deputatları Sovetinə keçirilən seçkilər zamanı partiyalardan irəli sürülən (azərbaycanlıları təmsil edən partiyalar iştirak etmirdilər) namizədlərin içərisində bir nəfər də olsun azərbaycanlı yox idi. Yalnız bolşeviklərin siyahısında Bakı rayonları üzrə Əzizbəyovun adı var idi (96. № 29, 1918).

Daşnak, menşevik və eserlər Bakı Xalq Komissarları Sovetinin rəhbərlərinin həbs edilməsində aktiv iştirak etmişdilər. Sentrokaspinin əmri ilə Şaumyan həbs edilmişdi (116. 20).

Təsadüfi deyildir ki, daşnaklar komissarların saxlanıldığı Bayıl həbsxanasını mühafizə etmişdilər (67. № 073, 2004). Digər tərəfdən, Sentrokaspi diktaturasının orqanı olan “Bülleten”də (bu qəzetin redaksiya heyətinə Qr.Ayolla, Lev Umanski, Avet. Oqancanov daxil idi) də bolşeviklər ciddi ittiham olunmuşdular. Bülletenin 5 sentyabrda çap olunan sayında göstərilmişdi ki, yalnız bolşeviklər-kommunistlər tərəfindən hakimiyyətin zəbt olunması dövründə Sovetin nüfuzu hər gün aşağı düşmüşdü (96. № 30, 1918).

Sentrokaspi diktaturası özünün mövcudluğunun ilk günlərində bütün diqqətini müharibəyə yönəlmişdi. Diktatura hakimiyyətinin elə ilk günündə xalqa etdiyi müraciətdə Bakının əldə saxlanılmasının vacibliyi xüsusi olaraq vurğulanmışdı (96. № 1, 1918).

Diktaturanın ali baş komandanı polkovnik Biçeraxov təyin olunmuşdu (96. № 1, 1918).

Tezliklə, Sentrokaspi hökuməti İngilislərdən hərbi kömək istəmiş və bu xahiş yerinə yetirilmişdi. Əlbəttə, bu belə də olmalı idi. Çünki ingilislərin özləri də Bakıya can atmışdılar. Bakını işğal etməklə Britaniya imperializminin ən mühüm məqsədi həyata keçmiş olurdu (153. 16-17). Bu məqsəd Bakı nefti idi.

1918-ci il avqustun 4-də polkovnik Stokson başda olmaqla Britaniya ordusunun bir qrupu Bakıya gəlmişdi. O zaman Bakıda ingilislərin bütün qüvvəsi təqribən 1,5 min əsgər və zabit təşkil etmişdi (23. 167).

Avqustun 18-də Bakıya gələn Denstervil avqustun 19-da Erməni Milli Şurasının 10 nəfər üzvü və eyni zamanda Sentrokaspi hökumətinin hərbi naziri general, erməni Baqratuni ilə də görüşür.

Denstervilin öz xatirələrində St.Şaumyan haqqında dedikləri də maraqlıdır. O yazmışdı ki, yaddan çıxartmaq olmaz ki, Bakı bolşeviklərinin lideri Şaumyanın

özü erməni idi, lakin o, bizim əleyhimizə erməni kimi deyil, bolşevik kimi çıxış etmişdi (109. 230). Buradan göründüyü kimi St.Şaumyan erməni olmaqla İngilis qoşunlarının Bakıya gəlməsini və türk qoşunlarının hücumunun qarşısının alınmasını istəmişdi. Bu istəyi, Daşnaksütyun, Erməni Milli Şurası, o cümlədən Bakı və Bakı ətrafı qəzalarda vəhşiliklər törədən və bu cinayətkar əməllərinə görə türklər qarşısında cavab verməli olacaqlarını yaxşı başa düşən erməni quldur dəstələri arzulamışdı.

Avqustun 1-də türk ordusu Bakıya doğru yeni hücum təşkil etmişdi. Sentrokaspi Diktaturanın silahlı dəstələrinin müdafiə qabiliyyəti aşağı olduğundan tutduqları mövqelərini qoruyub saxlaya bilməmişdilər.

Avqustun 5-də türk hərbi hissələri Qurd Qapısı tərəfdən şəhərə daxil oldu və Badamdar hündürlüyünü ələ keçirmişdilər (159. 149).

İngilislərin Bakıya gəlməsi də ermənilərə kömək edə bilməmişdi. Birləşmiş Azərbaycan - Türk ordusu düşmənlə ağır döyüşlər apararaq, Bakıya doğru irəliləyə bilməmişdilər.

Artıq insan tələfatına yol verməmək üçün 1918-ci il avqustun 3-də Osmanlı ordusunun Şərq cəbhəsinin komandiri Mürsəl Paşa düşmən tərəfə məktub göndərərək, onların təslim olmasını təklif etmişdi. Eyni zamanda dini baxışlarından asılı olmayaraq bütün əhalinin təhlükəsizliyinə təminat vermişdi. Lakin bu humanist təklifdən Daşnaksütyun partiyasının Mərkəzi Komitəsi, Bakı Erməni Milli Şurası, Sentrokaspi Diktaturası və onun Müvəqqəti İcraiyyə Komitəsi imtina etmişdi (96. № 7, 1918).

Avqustun 16-da isə Azərbaycan Cümhuriyyətinin Xarici İşlər Naziri M.H.Hacinski Bakı erməni Milli Şurasına məktub yazaraq Bakı məsələsini sülh yolu ilə həll etməyi təklif etmişdi. Lakin ermənilər bu məktuba cavab verməmişdilər. Bu dövrdə onların əsas məqsədi Bakını təhvil verməmək, hakimiyyətlərini qoruyub saxlamaq və azərbaycanlılara qarşı öz təcavüzkar siyasətlərini davam etdirmək olmuşdu. Ermənilər geri çəkilməkə, yalnız Bakıda deyil, eləcə də, Azərbaycanın başqa qəzalarında da (Sentrokaspi diktaturasının nəzarəti altında olan yerlərdə - müəl.) qırğınları davam etdirmişdilər.

Diktatura dövründə ermənilərin Bakıda törətdikləri özbaşınalıq haqqında arxivlərdə tutarlı faktlar vardı. Məsələn, Keşlə kəndinin əhalisi 1918-ci il avqustun 27-də ayrı-ayrı erməni silahlı dəstələrinin özbaşınalığından Mərkəzi hökumətə şikayətində göstərilir ki, erməni dəstələri silah axtarmaq adı altında azərbaycanlıların yaşadığı evlərə soxularaq onlara məxsus qiymətli əşyaları qarət etmişdilər (96. № 26, 1918).

Sentyabrın 13-14-də türk ordusu Bakı şəhərinə hərbi təzyiqini davam etdirirdi. Sentrokaspi diktaturasının orqanı olan "Bülleten"-in 13 sentyabr tarixli 37-ci sayında Diktaturanın Ordu və Donanma komandanı Dokuçayevin müraciəti dərc olunmuşdu. Müraciətdə o, müsəlman əhalisini Bakı şəhərinin müdafiəçilərinə

qoşulmağa, yaxud heç olmasa, iki dövlət arasında gedən müharibədə bitərəf mövqedə durmağa çağırırdı (96. № 37, 1918).

Lakin bütün bunların heç bir əhəmiyyəti yox idi. Çünki Bakıda qurulan Sentrokaspi hökuməti Azərbaycan xalqına yad idi. Xalq heç vaxt türk əsgərlərinə silah qaldırmazdı.

Digər tərəfdən, Azərbaycan xalqı həm bolşeviklərin, həm də Sentrokaspi diktaturasının hakimiyyəti dövründə faciələr görmüşdü.

Türk-İslam ordusunun hücumu nəticəsində şəhərin müdafiəsinin qeyri-mümkün olduğunu gören ingilis komandanlığı tələsik Bakını tərk etmişdilər. Sentyabrın 14-də general Denstervil öz ordusunun qalıqları ilə yenidən gəmilərlə Ənzəliyə qaçıtmışdı. Onların ardınca general Baqratunun komandanlığı altında olan erməni hərbi hissələri Bakıdan qaçaraq Ənzəliyə gəlmişdilər (145. 24).

Ermənilər Türk-Azərbaycan ordusunun hücumu qarşısından qaçarkən Bakının Sabunçu, Zabrat, Buzovna, Ramana kəndlərini qarət etməkdən və həmin kəndlərin dinc sakinlərini öldürməkdən belə çəkinməmişdilər (13. v. 67).

1918-ci il sentyabrın 15-də türk qoşunları şəhəri tutmuşdular (162. 21). 1918-ci il sentyabrın 15-də Osmanlı orduları Azərbaycanın mövcud əsgəri və könüllü dəstələri ilə birlikdə Bakını erməni və rus əsgərlərindən azad etmişdi. Bu hərbi zəfər nəticəsində Osmanlı dövləti azərbaycanlıları tamamilə məhv olmaqdan qurtarmışdı (32. 239). Azərbaycan Respublikası Türkiyənin yaxından köməyi ilə paytaxtını əldə etmiş oldu (153. 31)

1918-ci ilin mayında Zaqafqaziya üç müstəqil respublikaya – Azərbaycan, Gürcüstan və Ermənistanı ayrıldıqdan sonra onlar arasında, müvəqqəti xarakter daşıyan, ərazi bölgüsü aparılması vacib idi. Zaqafqaziyada yenicə yaranmış üç müstəqil dövlət arasında ziddiyyətlər əsasən, ərazi məsələsi üstündə olmuşdu.

Qeyd edək ki, Respublikalar arasında əmlakların bölüşdürülməsi məsələsini, elə bir ciddi qarşıdurma olmadan, həyata keçirmək mümkün oldu. Lakin tarixi şərait baxımından ərazi məsələsinin həlli çox çətin və dolaşq idi. Xüsusən, Ermənistanın iddia etdiyi ərazilər çox dolaşq və ziddiyyətli idi. Çünki, erməni hökumətinin iddia etdiyi ərazilər, demək olar ki, azərbaycanlıların sıx yaşadığı ərazi idi və bu torpaqlar əzəldən Azərbaycana məxsus olmuşdu. Hətta, Zaqafqaziya Seymi dağılıandan sonra da özünün müstəqilliyini elan etmiş ermənilərin nə ərazisi, nə paytaxtı var idi (145. 94).

Azərbaycan Cümhuriyyəti Ermənistan Respublikasına İrəvan şəhərini güzəştə getmişdi və sonradan bu şəhər ermənilərin paytaxtı oldu. (145. 94). Bütün bunlara baxmayaraq, ermənilər yenə də Azərbaycana qarşı ərazi iddiası qaldırmış və azərbaycanlıları qırmağa, öz doğma torpaqlarından qovmağa başlamışdı. Fakt isə ondan ibarət idi ki, Daşnaksütyun partiyasının hökumətləri dövründə onun nəzəriyyəçiləri Ermənistanı erməniləşdirmək fikrində olmuşdular. Bu sözlərin həqiqi mənası, burada yaşayan başqa millətlərin nümayəndələrinə və onların ana dilinə müharibə elan etmək demək idi (92. 137).

Həmişə olduğu kimi 1918-ci ildə də erməni daşnak hökumətinin ərazi iddiaları Zaqafqaziya xalqları arasında qanlı vuruşmalara, qırğınlara, qaçqınlığa gətirib çıxartmışdı (35. 34).

Ermənilər azərbaycanlıların torpaqları hesabına özlərinə mərkəzi İrəvan olmaqla, dövlət qurduqdan sonra Azərbaycan və Gürcüstan dövlətlərinə qarşı torpaq iddialarından əl çəkməmişdilər. Erməni silahlı dəstələri Ermənistan dövlətinin himayəsi altında olan türk kəndlərinə basqınlarını davam etdirmişdilər. Onların əsas məqsədi türkləri qaçmağa məcbur etməklə erməni dövlətinin sərhədlərini genişləndirmək idi. Konfliktin sonunda 180 min müsəlman, yaxud İrəvan quberniyasının müsəlman əhalisinin üçdə iki hissəsi ya öldürülmüş, ya da qaçqın düşmüşdü (137. 80).

Buna bənzər hadisələr, demək olar ki, Azərbaycanın əsasən Qərb torpaqlarını, eləcə də Qarabağı, Naxçıvanı əhatə etmişdi. Qarabağın dağlıq hissəsində yaşayan ermənilər silahlanıb Andranikin qüvvələri ilə birləşərək, Qarabağla Ermənistan arasındakı müsəlman kəndlərinin əhalisini silah gücünə qovaraq Qarabağı Ermənistana birləşdirmək fikrində idilər.

Andranikin quldur dəstələri Yeni-Bəyazid qəzasının Göyçə nahiyəsinin Çamırlı, Şorca, Qayabaşı, Sarıyaqub, Daşkənd, Təzəqoşabulaq, Qızılbulaq, Yuxarı Alçalı və Kərkibaş kəndlərini viran qoymuş, əhalinin əmlakını əlindən almış, qırğınlardan sağ qalan əhali dağlara çəkilməyə məcbur olmuşdu. Bu kəndlərin nümayəndələri hökumətin başçısı Fətəli xan Xoyskiyə müraciət etmiş, Ermənistan hökumətindən Yeni-Bəyazid qəzasında müsəlmanlara qarşı qırğınlara son qoyulmasına köməklik göstərilməsini tələb etmişdilər. Bu səbəbdən də Azərbaycan hökuməti Ermənistan hökumətinə etirazını bildirmiş, əhalinin maneəsiz olaraq öz yerlərinə qayıtması üçün gördüyü tədbirlər haqqında ondan cavab istəmişdi (10. v.144).

Əlimərdanbəy Topçubaşov “Azərbaycanın təşəkkülü” əsərində Andranikin Şuşa, Cavad, Cəbrayıl və Zəngəzur ərazilərində azərbaycanlıları qovub onların yerinə İrandan, ələlxüsusu da, Türkiyədən gəlmə erməniləri köçürməsindən yazmış və qeyd etmişdi ki, onun fikri Qarabağı Azərbaycandan ayırıb Ermənistana birləşdirməkdə (80. 132).

Erməni hökuməti isə azərbaycanlılara qarşı hərbi təcavüzü davam etdirməkdə idi.

Andranikin silahlı dəstələri Göyçəni dağıtdıqdan sonra Naxçıvanı işğal etmiş, oradan da Zəngəzur qəzasına daxil olmuş, Gorus nahiyəsini və Şuşa yolunu ələ keçirmişdilər. Bununla əlaqədar Azərbaycan hökuməti avqustun 15-də Ermənistan hökumətinə etiraz notası göndərmiş, erməni silahlı qüvvələrinin bu addımını təcavüz kimi qiymətləndirmiş, erməni qoşunlarının Azərbaycanın ərazisindən çıxarılmasına qarşı tədbir görülməzsə, hadisələrin sonrakı inkişafı üçün məsuliyyətin Ermənistan hökumətinin üzərinə düşəcəyini kəskinliklə bildirmişdi (10. v.149).

Lakin Ermənistan hökuməti hiylə işlədib Andranikin silahlı qüvvələrinin Ermənistan hökumətinə tabe olmadığını bəhanə edərək, avqustun 17-də bildirmişdi ki, general Andranik və onun dəstəsi bütünlüklə Ermənistan ordusunun tərkibindən silinmişdir. Buna səbəb isə, Andranik və onun dəstəsinin Ermənistan daşnak hökumətini tanınamalarını bəyan etmələri olmuşdu. Elə buna görə də Ermənistan hökuməti Andranikin və onun dəstəsinin əməllərinə cavabdeh olmadığını bildirmişdi (10. v.193).

Bu dövrdə də (əvvəllər olduğu kimi - müəl.) ermənilərin əhalisi o qədər azlıq təşkil edirdi ki, hətta özlərinə dövlət qurmaq üçün dünyanın başqa yerlərində yaşayan erməniləri vətənə dönmələrini xahiş etmişdilər. Buna misal olaraq, hələ 1917-ci ilin dekabrında "Mşak" qəzetində verilmiş bir yazıya diqqət edək. Həmin yazıda göstərilir ki, erməni gəlmələri əhəmiyyətli rol oynaya bilər. Onda Ermənistanı yaratmaq üçün ermənilərin sayı artmış olardı. Bu məqsədə çatmaq üçün stastik büro yaradılması təklif olunmuşdu (133. 73).

1918-ci ilin noyabr ayında Naxçıvan ərazisində Araz-Türk Respublikası yaranmışdı. Respublikanın ərazisi Sərdarabad, Uluxanlı, Vedibasar, Qəmərli, Şəhur, Naxçıvan və Ordubad qəzalarından ibarət idi. Paytaxt Naxçıvan şəhəri müəyyən edilmişdi (39. № 18 1991). Onun yaradılması, bir tərəfdən ermənilərin iddialarını dəf etməyə, digər tərəfdən isə, diyarı Azərbaycanla birləşdirməyə hazırlıq görməyə imkan verirdi (53. № 100,1992).

Naxçıvan ölkəsinin hərbi-müdafiə zəifliyini bilən erməni qoşunları ara-sıra bu əraziyə basqınlar etsələr də, hər dəfə böyük tələfatla geri çəkilmişdilər. 1918-ci ilin axırlarında Türk qoşunları Naxçıvandan getdikdən sonra ermənilər Ordubad qəzasının Gəncə, Şəhur-Dərələyəz qəzasının Yaycı, Əmov, İrəvan qəzasının Qaraxan kəndlərinə basqın edib Əmov və Qaraxan azərbaycanlılarını qılıcdan keçirmişdilər. Bu dövrdə daşnaklar Zəngibasarda 48, Vedibasarda 118, Dərələyəzdə 74, Şəhurda 7 kəndi odlayıb viran qoymuş, onların sakinlərini öldürmüş, sağ qalanlarsa didərgin salınmışdı (39. № 18 1991).

Azərbaycanın Cənubunda da erməni silahlı dəstələri azğınlıq etmişdilər. İngilis hərbiçilərinin hərtərəfli kömək etdikləri beşlər diktaturasının ağ ordusu hələ avqustun əvvəllərində Lənkəran qəzasına, demək olar ki, sahib olmuşdular (36. 53). Lənkəran qəzasında İlyəşeviçin 10 min, polkovnik Makarovun (erməni) 3 min, polkovnik Avetisovun 2 min nəfərlik ordusu fəaliyyət göstərmişdi. Bunların planı gələcəkdə Bakını tutmaq idi (61. 89).

Ermənilər Lənkəran qəzasında da azərbaycanlılara qarşı öz cinayətkar əməllərindən əl çəkməmişdilər. Onlar burada hər cür özbaşınalığa yol vermişdilər. 1918-ci il noyabrın 1-də müsəlman cəmiyyətinin səlahiyyətli nümayəndəsi Teymurbəy Bayraməlibəyov Bakıda olan Türk ordusunun ali baş komandanı Nuru Paşanın qəbulunda olmuşdu. O, Avetisovun (Türk ordusunun hücumu qarşısında duruş gətirə bilməyərək ordunu başsız qoyub qaçan, türklərin qatı düşməni, Bakı cəbhəsinin keçmiş komandanı Avetisov sonralar Prişibdə

(indiki Göytəpə qəsəbəsi - müəl.) öldürülmüşdü) quldur dəstəsinin özbaşnalığı haqqında ona məlumat vermiş və lənkəranlıları bu ağır vəziyyətdən qurtarmasını ondan xahiş etmişdi. Öz növbəsində Nuru Paşa lənkəranlıların səlahiyyətli nümayəndəsinə bildirmişdi ki, türklər sizə hərtərəfli köməklik göstəcək və adı çəkilən dəstənin bütün özbaşnalığının qarşısı alınacaqdır. Sonda Nuru Paşa bildirmişdi: “müsəlmanlara çatdırın ki, onlar çox da gözləməyəcəklər” (150. 59).

Skotland - Lidden yazırdı ki, ermənilər Zəngəzurda özlərinin indiki çıxışlarında müvəqqəti olaraq qazandıqları uğurlarına şübhə etməmişlər. Onların nizami ordularının əksəriyyəti əvvəllər rus ordusunda xidmət etmişdilər, Azərbaycan ordusu demək olar, hamısı gənc əsgərlərdən ibarət idi. Lakin bu müvəffəqiyyət uzun çəkə bilməzdi: ermənilər nəinki haqsızdılar, həm də azlıq təşkil etmişdilər. Bir gün gələcək ki, bütün müsəlmanlar birləşərək bir nəfər kimi onları sıxışdıranlara qarşı qalxdığı zaman erməni xalqını heç bir şey xilas edə bilməyəcəkdə (11. v. 9 -10).

1918-ci il sentyabrın 17-də, başda F.X.Xoyski olmaqla, Azərbaycan hökuməti Gəncədən Bakıya köçdükdən sonra torpaqlarımızın bir hissəsində ermənilərin özbaşnalığına, dinc azərbaycanlılara qarşı soyqırımını siyasətinə son qoymuşdu.

Beləliklə, 1918-ci ilin bütün dövrü ərzində, Azərbaycan torpaqlarında ermənilərin azərbaycanlılara qarşı apardıqları soyqırımını siyasətinin əsl mahiyyəti arxiv sənədləri və elmi materiallardan istifadə etməklə qeyd olunan faktlarla aydınlaşmış olur. St.Şaumyan və A.Mikoyan Azərbaycanda Sovet hakimiyyəti “qurmaq” uğrunda mübarizədə Andranikin, Sovet Rusiyasının düşməni elan olunan Biçeraxov, hıçakist və daşnak Hamazasp, Dron və Njdenin fərari və tör-küntü dəstələrindən istifadə etmişlər (134. 104).

Sovet hakimiyyəti qurmaq adı altında ermənilər, bolşevik - sovet hakimiyyətinin himayəsindən istifadə edərək, gələcəkdə “Böyük Ermənistan” dövlətini yaratmaq üçün azərbaycanlılara qarşı öz məkrli siyasətlərini davam etdirmişlər. Bu siyasətin nəticəsində, minlərlə dinc azərbaycanlı qətlə yetirilmiş, evləri qarət olunub yandırılmış və öz ata-baba torpaqlarından didərgin salınmışlar. Azərbaycanın müxtəlif bölgələrindəki tarixi abidələr məhv edilmişdi. Bütün bu törədilən cinayətlərə görə ermənilər heç bir məsuliyyət daşmamış və əksinə, RSFSR XKS və Bakı Soveti tərəfindən müdafiə edilmişlər.

St.Şaumyanın başçılıq etdiyi Bakı XKS yıxıldıqdan sonra da, öz cinayətkar əməllərini davam etdirən ermənilər, yeni yaranan Sentrokaspi diktaturasının himayəsindən istifadə etmişlər.

Azərbaycan və Türkiyə hökumətlərinin razılığı ilə mərkəzi İrəvan olan bir Ermənistan dövləti yaradıldıqdan sonra da, ermənilər azərbaycanlılara qarşı soyqırımını siyasətini davam etdirmişdi. Erməni hökuməti azərbaycanlılara qarşı kütləvi qırğınlarını davam etdirməsində əsas məqsədi, həmin ərazilərdə türksüz

Ermənistan yaratmaq, əgər buna nail ola bilməsələr, heç olmazsa, həmin ərazilərdə türklərin sayını azaltmaq olmuşdu.

Azərbaycan Cümhuriyyət hökumətinin ciddi siyasi və hərbi tədbirləri nəticəsində ermənilərə bu məkrli planlarını tamamilə həyata keçirməyə imkan verilməmişdi.

NƏTİCƏ

Tarix boyu Cənubi Qafqaz dünya dövlətləri üçün strateji əhəmiyyət kəsb etdiyinə görə, həmişə bu ərazidə dramatik hadisələr baş vermişdi. Çox vaxt da hadisələrin daha dramatikləşdirilməsində ermənilər xüsusi rol oynamışdılar. Bu olaylar zamanı isə, ən çox ziyan çəkən və məhrumiyyətlərə məruz qalan Azərbaycan xalqı olmuşdu.

1917-1918-ci illərdə Rusiyada baş vermiş siyasi çevrilişlər və bunun nəticəsi olaraq Rus çarının devrilməsi, Qafqaz cəbhəsində və Cənubi Qafqaz ərazisində çox böyük çaxnaşmalara səbəb olmuşdu.

Cənubi Qafqazın həm iqtisadi, həm də siyasi mərkəzi hesab olunan Bakıda siyasi hakimiyyət uğrunda müxtəlif siyasi təşkilatlar arasında mübarizə aktivləşməyə başlamışdı.

Ermənilər, onların “Daşnaksütyun”, “Hnçak” və başqa bu kimi siyasi təşkilatları Bakıda fəallaşmışdılar.

Ermənilərin türklərə qarşı məkrli siyasətləri içərisində Azərbaycan türklərini daha çox qırmaq, qarət etmək, evlərini yandırmaq və öz ata-baba torpaqlarından qovmaq, sonra isə “Böyük Ermənistan” dövlətini yaratmaq əsas istiqamət olmuşdur.

Qafqazda çarizmin işğalçılıq və müstəmləkəçilik siyasətinin həyata keçirilməsində yaxından iştirak edən erməni şovinst millətçilərinin öz milli mənafeləri var idi.

Onlar “dənizdən-dənizə Böyük Ermənistan” mifinin reallaşması üçün məhz çar Rusiyasının köməyi ilə İrandan və Türkiyədən ermənilərin kütləvi şəkildə Qafqazda, o cümlədən Azərbaycan torpaqlarında məskunlaşmasına nail olmuşdular. XIX əsrdə Rusiya-İran (1828-Türkmənçay sülh müqaviləsi), Rusiya-Türkiyə (1829-Ədirnə sülh müqaviləsi) müharibələrindən sonra ermənilər kütləvi şəkildə Cənubi Qafqaza köçürülüb ən səfalı, münbit torpaqlarda məskunlaşdırılmışdı.

XX əsrin əvvəllərində Cənubi Qafqazda 1 milyon 300 min nəfər erməni yaşayırdı ki, onların da 1 milyon nəfərindən çoxu diyarın yerli sakinləri deyildilər və çar Rusiyası tərəfindən bu ərazilərə köçürülmüşdü (163. 184).

Ermənilərin bu ərazilərdə məskunlaşdırılması uzaqgörən bir siyasətə xidmət etmişdi. Erməniləri məskunlaşdırmaqla, gələcəkdə aborigen müsəlman əhalisini həmin torpaqlardan sıxışdırıb çıxarmağı, ərazi iddiası irəli sürməyi, soyqırımını tətbiq etməklə öz mənfur məqsədləri olan “Böyük Ermənistan” xülyasını həyata keçirməyi nəzərdə tutulmuşdu.

Bu strategiyanın icrasında rus çarizmi, sonra isə bolşevik diktaturası və onun bu günki varisləri ermənilərin hamisi olmuş və hamisi olaraq qalırlar (67. № 13, 2002).

Erməni əhalisi içərisində geniş təbliğat işi aparmaq, onların mənəviyyatını bu mənfur ideya ilə zəhərləmək, ərazisində, torpağında yaşadığı Azərbaycan türklərinə qarşı nifrət hissi oyatmaq və gələcək siyasi fəaliyyətlərində onlardan istifadə etmək həmin planın sonrakı mərhələsinə daxil idi.

Əvvəlcə Rusiya imperiyasının, sonra isə Sovet Rusiyasının yaxından himayəsinə arxalanan ermənilər iki yüz il (XVIII - XX əsrlər) ərzində Türkiyə ərazisində və sonra isə Cənubi Qafqazda - Azərbaycan ərazisində türklərə qarşı (o cümlədən Azərbaycanda yaşayan başqa xalqlara qarşı) çox böyük qətləmlər və dağıntılar törətmişlər.

Xüsusilə, qeyd etmək lazımdır ki, Birinci Dünya müharibəsində əsas cəbhə xətlərindən biri olan Qafqaz cəbhəsinin Batumdan - Urmıyaya qədər uzanması və bu cəbhə xəttinin Rusiyaya aid olan hissəsində türk ordusuna qarşı duran rus qoşunlarının içərisində ermənilərin üstünlük təşkil etməsi, həmin cəbhə xəttində yaşayan azərbaycanlılara qarşı ermənilərin dəhşətli qırğınları və qətləmlərinin baş verməsinə səbəb olmuşdu.

Ümumiyyətlə, 1917-1918-ci illərdə Azərbaycan xalqına qarşı törədilən qırğınların əsas təşkilatçısı St.Şaumyanın başçılıq etdiyi Bakı Soveti, erməni-daşnak təşkilatları və onlara təbə olan hərbi hissələr olmuşdu.

Beləliklə, 1917-1918-ci illərdə baş verən siyasi hadisələri araşdırarkən əldə olunan faktiki materiallar sübut etmişdi ki, ermənilərin Azərbaycan xalqına qarşı törətdikləri soyqırımı siyasəti məqsədli şəkildə olmuşdu.

Bəhs olunan mövzunun əsas hissəsində problemlə bağlı faktiki materiallardan istifadə edilərək xalqımıza qarşı baş vermiş soyqırımı hadisələrinə aydınlıq gətirilməsinə çalışılmışdır. Ona görə də hadisələrin nəticəsinə xronoloji baxımdan diqqət yetirilmişdi:

1. Rusiya imperiyasında 1917-ci il fevral inqilabından sonra Cənubi Qafqazda, o cümlədən Azərbaycanda siyasi hadisələrin inkişaf etməsi gedişində müxtəlif yönümlü təşkilatların yaranmasının şahidi oluruq. Bu təşkilatlarla yanaşı, Rusiyada yaranan Müvəqqəti Hökumət də Cənubi Qafqazı idarə etmək üçün Xüsusi Cənubi Qafqaz Komitəsi yaranmışdı. İstər Rusiya hökuməti, istərsə də Xüsusi Cənubi Qafqaz Komitəsi Qafqazda Türkiyə ilə müharibəni dayandırmaq marağında deyildi. Əlbəttə, müharibəyə bu cür yanaşma erməniləri də təmin etmişdi. Ona görə də onlar Müvəqqəti hökuməti bütün qüvvələri ilə müdafiə etməyə başlamışdılar. Hətta, ermənilər milli məsələnin qabardılmasını müvəqqəti olaraq dayandıрмаğı qərara almışdı.

2. Bu dövrdə ermənilər, "Böyük Ermənistan" yaratmaq planlarının reallaşdırılması üçün şəraitin yetişdiyini hiss edib, əsas qüvvələrini Cənubi Qafqazda həm ərazicə, həm də əhalisinin sayına görə böyük olan Azərbaycana qarşı yönəltmiş oldular. Çünki onların Türkiyə ərazisində Erməni dövlətini yaratmaq planları türklər tərəfindən puça çıxarıldıqdan sonra bütün diqqətlərini Azərbaycan torpaqlarına yönətməmişdilər.

Ermənilər Cənubi Qafqazda öz planlarını həyata keçirmək üçün həm Rusiyada fevral çevrilişindən sonra yaranmış Müvəqqəti hökuməti və oktyabr siyasi çevrilişindən sonra yaranan, V.İ.Lenin rəhbərlik etdiyi Sovet Rusiyasını, həmçinin Bakıda St.Şaumyanın rəhbərlik etdiyi və tərkibinin böyük əksəriyyəti ermənilərdən ibarət olan bolşeviklər partiyasını, eləcə də 1918-ci ilin avqustunda yaranan “Sentrokaspi diktaturası”nı özünə dayaq hesab etmişdi. Ermənilər həmin qüvvələrə arxalanaraq Qars, Qarabağ, Xoy, Salmas, Urmiya, Naxçıvan, Bakı, Şamaxı, Quba, Səlyan, Lənkəran və başqa yaşayış məskənlərində türklərə qarşı dəhşətli qırğınlar törətmiş, onların əmlaklarını qarət etmiş, evlərini yandırmış, tarixi abidələri məhv etmişdilər.

Ermənilər öz cinayətlərini ört-basdır etmək üçün həmin dövrdə Bakıda nəşr olunan və özlərinin rəhbərlik etdikləri müxtəlif adda qəzet səhifələrində (“Bakinski raboçi”, “İzvestiya”, “Baku”, “Sosial-demokrat”, “Arev”) (bunlar rus dilində çap olunurdu) və s. müəl.) özlərinə haqq qazandıрмаğa, çalışmışdılar. Lakin həmin dövrdə nəşr olunan başqa qəzetlərdə (“Açıq söz” - azərbaycan dilində çap olunurdu, “Azərbaycan” - həm azərbaycan, həm də rus dilində çap olunurdu, “Kaspi” - rus dilində nəşr olunurdu - müəl.), eləcə də həmin hadisələri öz gözləri ilə görən şahidlərin ifadələrində və Cənubi Qafqazda özünü hökumət elan edən, amma real siyasi və hərbi gücə malik olmayan Cənubi Qafqaz Komissarlığının və Zaqafqaziya Seyminin yığıncaqlarında (burada erməni və gürcü nümayəndələrinin müqavimətinə baxmayaraq, Azərbaycan nümayəndələri məsələni kəskin qoyması nəticəsində) ermənilərin dinc azərbaycanlılara qarşı törətmiş olduqları cinayətləri təsdiqlənmişdi. Bu baxımdan, o dövrün tarixi sənədləri soyqırımı faktlarının aşkarlanmasında mühüm əhəmiyyət kəsb etmişdi. Xüsusən, bu sahədə 1918-ci il avqust ayında Azərbaycan Cümhuriyyətinin yaratmış olduğu Fövqəladə İstintaq Komissiyasının fəaliyyətini qeyd etmək lazımdır.

Bu Komissiyanın topladığı sənədlər təsdiq etmişdi ki, ermənilər Azərbaycan xalqına qarşı qabaqcadan hazırlanmış soyqırımı siyasətini həyata keçirmişlər. Bu soyqırımı həyata keçirməkdə əsas məqsədləri gələcəkdə dövlət yaratmaq üçün geniş torpaqlar ələ keçirmək və həmin torpaqlarda yaşayan Azərbaycan türklərini qırmaq, qıra bilmədiklərini isə doğma torpaqlarından qovmaq və didərgin salmaq olmuşdur.

3. 1917-1918-ci illərdə Bakıda fəaliyyət göstərən müxtəlif yönümlü siyasi təşkilatların hakimiyyət uğrunda apardıkları ölüm-dirim mübarizəsi, eləcə də erməni təşkilatlarının Azərbaycan torpaqları hesabına özlərinə dövlət yaratmaq planları azərbaycanlıların çox böyük faciələrlə üzləşdiyinin şahidi olur.

Bakıda fəaliyyət göstərən bolşeviklər partiyası və Bakı Sovetinin rəhbərliyində, əsasən ermənilər üstünlük təşkil etmişdi. Həmin təşkilatlara rəhbərlik edən St.Şaumyan və onunla müttəfiq olan erməni daşnakları azərbaycanlıların təşkilatlanmasına hər cür maneələr yaratmağa çalışmışdılar. Ermənilər hər vasitə ilə azərbaycanlıları öz ətrafında birləşdirməyə başlayan

“Müsavat” partiyasının və Müsəlman Milli Şurasının güclənməsinə mane olmağa çalışır və onları məhv etmək üçün silahlı təcavüzə hazırlaşdılar.

Bakıda siyasi və hərbi üstünlüklər ələ alan ermənilər azərbaycanlıların həm siyasi, həm də hərbi cəhətdən təşkilatlanmasının qarşısını almağa çalışmışdı. Bakıda fəaliyyət göstərən Bakı Sovetinin, fəhlə və əsgər deputatları Sovetinin tərkibində, ən əsası isə rəhbərliyində, demək olar ki, Azərbaycanın ziyalı təbəqəsindən (bir-iki nəfəri çıxmaq şərti ilə, onlar da bolşeviklərin mövqeyini müdafiə edirdilər - müəl.) nümayəndə yox idi. Digər tərəfdən, erməni Kərçanovun başçılıq etdiyi qırmızı orduya azərbaycanlılardan heç kim qəbul edilməmişdi. Yaradılan bolşevik ordusunun tərkibi və rəhbərliyini, demək olar ki, ermənilər təşkil edirdi. Bu dövrdə Bakıda qatı şovinst millətçi, erməni təşkilatları – “Daşnaksütyun”, “Hıncak”, “Erməni xalq partiyası”, Erməni Milli Şurası fəaliyyət göstərmişdi. Bu təşkilatları birləşdirən vahid bir xətt var idi, o da türklərin ərazisi hesabına Erməni dövləti yaratmaq.

Əvvəlcə bolşevik bayrağı altında, sonra isə Sentrokaspi diktaturasının hakimiyyəti dövründə erməni quldur silahlı dəstələri Bakı, Şamaxı, Quba, Lənkəran, Səlyan, Göyçay, Kürdəmir və başqa yerlərdə, Daşnaksütyun partiyasının rəhbərliyi altında isə Cənubi və Qərbi Azərbaycanda azərbaycanlılara qarşı dəhşətli qırğınlar həyata keçirmişlər. Buna baxmayaraq vətəni, torpağı və xalqı düşünən qabaqcıl ziyalı nümayəndələr xalqı öz ətrafında birləşdirən təşkilatlar quraraq, Azərbaycanın varlığını qoruyub saxlamış və ermənilərin məkrli planlarını puça çıxartmışdılar. Bu baxımdan Müsavat partiyası, Müsəlman Milli Şurası və Cənubi Qafqaz Seymində Azərbaycan nümayəndələrinin fəaliyyətlərini xüsusilə qeyd etmək lazımdır. Məhz həmin qüvvələrin Azərbaycan xalqına sahib çıxmaları nəticəsində onları məhv olmaqdan xilas etmişdi.

4. Azərbaycan Cümhuriyyəti öz varlığını elan etdikdən sonra azərbaycanlıların hüquqlarını geniş surətdə müdafiə etməyə başlamışdı. Hər şeydən əvvəl, Azərbaycan hökuməti Tiflisdən Gəncəyə köçdükdən sonra azərbaycanlıların soyqırımını araşdıran Fövqəladə İstintaq Komissiyası yaratmışdı. Yeni yaradılan Azərbaycan ordusu azərbaycanlıların yaşadığı ərazilərdə erməni təcavüzündən xalqın müdafiəsini təşkil etmiş və düşməyə qarşı ciddi müqavimət göstərməyə başlamışdı. Lakin Cümhuriyyət ordusu Azərbaycan ərazisinin bir hissəsində ermənilərin xalqımıza qarşı soyqırımının qarşısını alsa da, hələ ciddi nəzarət edə bilmədiyi Naxçıvan, Qarabağ, Zəngəzur və başqa yerlərdə bu soyqırımın qarşısını almaq mümkün olmamışdı.

Ermənilər yaxınlaşan Paris sülh konfransına qədər həmin ərazilərdə yaşayan Azərbaycan türklərini qırmağa və qıra bilmədiklərini isə sıxışdırıb çıxartmağa çalışmışdılar. Bununla, onlar dünya dövlətlərinə sübut etmək istəyirdilər ki, guya buralarda ermənilər üstünlük təşkil etmiş və onlara daha çox torpaq payı verilməli idi.

Ermənilər zaman-zaman bu siyasətlərini davam etdirmiş, dünya dövlətlərini, xüsusən xristian dünyasını özlərinin yalan üzərində qurulmuş planlarına inandıra bilmiş və nəticədə, Azərbaycan torpaqlarının bir hissəsini ələ keçirərək orada yaşayan minlərlə azərbaycanlıyı qətlə yetirmiş və sağ qalanlarını deportasiya etmiş, onların əmlakını qarət etmiş, həmin yerlərin tarixi abidələrini məhv etmişdi.

Bu gün də, həmin siyasət Azərbaycana və onun xalqına qarşı, Qərb dövlətləri və Rusiyanın köməyi ilə davam etdirilməkdədir.

İstər 1917-1918-ci illər, istərsə də ondan sonrakı dövrlərdə ermənilərin xalqımıza qarşı apardığı soyqırımı siyasətinin əsl mahiyyətinin tədqiqatçılar tərəfindən elmi araşdırılması, bundan sonra da davam etdirilməlidir. Çünki bu dövrün hadisələri hələ kifayət qədər və tam araşdırılmayıb. Bununla bağlı Türkiyə, xarici dövlətlər və Gürcüstanın arxivlərində tutarlı sənədlər vardır. Həmin sənədlərin gələcək tədqiqatlara cəlb edilməsi, ermənilərin uzun müddət xalqımıza qarşı apardığı soyqırımı siyasətini hərtərəfli araşdırmağa imkan vermiş olar.

XX əsrin əvvəlindən başlayaraq, Şimali Azərbaycanda, Bakıda və Azərbaycanın digər iri şəhərlərində ermənilərin bir sıra istehsal və infrastruktur sahələrdə öz yerlərini möhkəmlətməsi, sovet dövründə bu işin rəhbər partiya-sovet orqanlarında, təhlükəsizlik və inzibati idarələrdə, iqtisadi orqanlarda və s. rəhbər vəzifələrə irəli çəkilmək yolu ilə icra edilmişdi. Bu cür geniş miqyaslı fitnəkar fəaliyyətin son nəticəsi Azərbaycan torpağında Dağlıq Qarabağ kimi dünyanın yaradılmasına gətirib çıxartmışdı (67. № 13, 2002).

Hazırda Rusiyanın yaxından köməyi ilə Ermənistan silahlı qüvvələrinin Azərbaycan torpaqlarının 20 faizini işğal etməsi, bir milyon qaçqının acınacaqlı vəziyyətdə yaşamaları və bütün bu hadisələrə ABŞ və Qərb dövlətlərinin göz yummaları, yaxud xristian təəssübkeşliyi ilə ermənilərin mövqeyini müdafiə etmələri, eləcə də BMT Təhlükəsizlik Şurasının dörd qətnaməsinin (822, 853, 874, 884 sayılı) ermənilər tərəfindən yerinə yetirilməməsi, ATƏT-in Minsk qrupunun fəaliyyətsizliyi bir daha onu göstərir ki, dünyada xristian həmrəyliyi hələ də qalmaqdadır və Cənubi Qafqazda xristian Erməni dövləti haqsız olaraq müdafiə olunmaqdadır. Azərbaycan xalqı bu tarixi dərslərdən nəticə çıxartmalı, dostunu-düşmənini tanımalı və onsuz da zaman-zaman əlindən alınmış, parçalanmış torpağının müdafiəsini gücləndirməli, şərait yetişən kimi işğal olunmuş ərazilərini azad etməlidir.

Xalqımız məkrli düşmənin və onların havadarlarının planlarını puça çıxartmaq üçün ayıq olmalı və gələcəkdə baş verə biləcək faciələrin qarşısını almaq məqsədilə qüvvələrini birləşdirməlidir.

İSTİFADƏ OLUNMUŞ ƏDƏBİYYAT

Azərbaycan dilində

1. Azərbaycan Respublikası Mərkəzi Dövlət Arxivi (bundan sonra - ARMDA), f. 1134, siy. 2, iş 5.
2. F. 50, siy.5, iş 583.
3. F. 100. siy. 2, iş 791.
4. F. 1061, siy. 1, iş 95, 99, 6, 105, 96.
5. F. 389, siy. 1, iş 65.
6. F. 970, siy. 1, iş 4.
7. F. 894, siy. 10, iş 31, 81, 80.
8. F. 894, siy. 2, iş 88.
9. F. 894, siy.4, iş 65
10. F. 897, siy. 1, iş 11.
11. Azərbaycan Respublikası Siyasi Partiyalar və İctimai hərəkatlar Mərkəzi Dövlət Arxivi (bundan sonra - SPIHMDA), f. 276, siy. 1, iş 188.
12. F. 276, siy. 2, iş 16, 155.
13. F. 277, siy. 2, iş 14, 13, 7, 26.
14. F. 276, siy. 1, iş 94.
15. F. 1, siy. 85, iş 462.
16. F. 276, siy. 9, iş 1.
17. F. 277, siy. 8, iş 536.
18. Açıq söz, qəzeti, № 462, № 472, № 497, 1917.
19. Azərbaycan Kommunisti. jur., № 7, 1990, s. 169-175.
20. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin Milli siyasəti. Bakı, Qartal, 1998, 199 s.
21. Azərbaycan tarixi sənədlər və nəşrlər üzrə. Bakı, Elm, 1990, 381 s.
22. Azərbaycan tarixi. 7 cildə, 5-ci cild. Bakı, Elm, 2001, 672 s.
23. Azərbaycan tarixi. 3 cildə, 3-cü cild. Bakı, Elm, 1973, 598 s.
24. Azərbaycanda sosialist inqilabının qələbəsi uğrunda bolşeviklərin mübarizəsi. Sənədlər və materiallar. 1917-1918-ci illər. Bakı, Azərneşr, 1960, 676 s
25. Azərbaycanın tarixi və mədəniyyətinin burjua saxtalaşdırıcılarına qarşı. Bakı, Elm, 1978, 218 s.
26. Ağayev M.A. Azərbaycan burjua ideologiyasında milli məsələyə dair bəzi şüarların tənqidi (1917-1920). **Azərbaycan MEA, Xəbərləri, “Tarix, fəlsəfə, hüquq”, jur. № 2-3, 1991, s. 21-26**
27. Abdullayev Ə. Ermənistanın Azərbaycana qarşı təcavüzkarlıq siyasəti tarixindən. Bakı, Elm, 1995, 164 s.
28. Abdullayev Ə. Ermənistanın Azərbaycana qarşı təcavüzkarlıq siyasəti (XIX əsrin sonu - XX əsr). Bakı, Elm, 1998, 320 s.

29. Arzumanlı V. və Mustafa N. Tarixin qara səhifələri. Deportasiya, Soyqırım, Qaçqınlıq. Bakı, Qartal, 1998, 279 s.
30. **AMEA Xəbərləri, “Tarix, fəlsəfə, hüquq” jur. № 2. Bakı, 1989, s.122-143.**
31. Bakı Soveti - Azərbaycanda proletar diktaturası orqanıdır (oktyabr 1917-ci il - iyul 1918-ci il). Bakı, Azərənəşr, 1957, 152 s.
32. Baykara H. Azərbaycan istiqlal mübarizəsi tarixi. Bakı, Azərənəşr, 1992, 276s.
33. Çəmənəzəminli Y.V. Müstəqilliyimizi istəyiriksə... Bakı, Gənclik, 1994,71 s.
34. Cavadov Q.C. XIX əsrdə Azərbaycanın etnik xəritəsinə dair - **“Elturan” jur. № 1-2,1994, s. 26-30.**
35. Ermənistan Azərbaycanlıların tarixi coğrafiyası. Bakı, Gənclik, 1995, 456 s.
36. Əlizadə N. Lənkəran qəzası zəhmətkeşlərinin Sovet hakimiyyətinin qələbəsi və möhkəmlənməsi uğrunda mübarizəsi tarixindən. Bakı, Azərənəşr, 1963, 112 s.
37. Əlibəyli H. Cənubi Azərbaycan çar Rusiyasının geopolitik planlarında. **İpək yolu. jur. № 2, Bakı, 1998, s.70-75.**
38. Əliyev P. Qarabağ bolşevikləri Sovet hakimiyyətinin qələbəsi uğrunda mübarizədə. Bakı, Azərənəşr, 1963, 106 s
39. Əliyev Ə. Azərbaycan-Türk Respublikası. **“Azərbaycan” qəzeti, 01may, 1991.**
40. Əzimov H. İnqilab dövründə Azərbaycanda kəndli təşkilatları və sinfi mübarizə. Bakı, Elm, 1976, 37 s.
41. Əzimov H. Azərbaycan qəzalarında Sovetlər (1917-1918-ci illər). Bakı, Elm, 1971, 126 s.;
42. Həsənov. Azərbaycan beynəlxalq münasibətlər sistemində. 1918-1920. Bakı, Azərənəşr, 1993, 361 s.
43. Həsənov C. 1918-ci ilin mart: vətəndaş müharibəsi, yoxsa türk-müsəlman soyqırımı? **“Azadlıq” qəzeti, № 31,1994.**
44. **Hərbi Bilik. jur, № 5 1997, s.75-79; № 2,1998, s.61-63.**
45. **“Hümmət”, qəz. № 37 1918.**
46. **Xalq qəzeti, № 80,1998.**
47. İbrahimov A.Z. Azərbaycan Böyük Oktyabr sosialist inqilabının hazırlanması dövründə. Mart-oktyabr 1917-ci il. Bakı. ADU, 1988, 80 s.
48. İbrahimov Z. Sosialist inqilabı uğrunda Azərbaycan zəhmətkeşlərinin mübarizəsi. Bakı, Azərənəşr, 1957, 585 s.
49. İbrahimov Z. V.İ.Lenin və Azərbaycanda sosialist inqilabının qələbəsi. Bakı, Azərənəşr, 1970, 523 s.
50. İsmayılov R. Azərbaycan tarixi. Bakı, Azərənəşr, 1993,163 s.
51. İsgəndərov A. 1918-ci il mart qırğınının tarixşünaslığı. Bakı, Mütərcim, 1997, 184 s.
52. Qasımov M. və Qasımov N. Qaraçimənin qan yaddaşı. Bakı, Təhsil, 2001, 453 s.

53. Quliyev D.P. Tarix şahiddir ki... 1918-1920-ci illərin hadisələri bu günün gözü ilə: faktlar və şərhlər. **“Həyat” qəz., Bakı, № 100(354) 1992.**
54. Mədətov Q. Naxçıvanda Sovet hakimiyyətinin qələbəsi və Naxçıvan MSSR-in təşkili. Bakı, Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, 1958, 163 s.
55. Məmmədov X. Azərbaycan milli hərəkəti (1875-1918-ci illər). Bakı, Sabah, 1996, 174 s.
56. Məhərrəmov N. Daşnaksütyun və Azərbaycanın taleyi. Bakı, Azərbaycan, 1995, 95 s.
57. Məmmədov İ. və Əsədov S. Ermənistan Azərbaycanlıları və onların acı taleyi. Bakı, Azərbaycan, 1992, 71 s.
58. Məmməd zadə M.B. Ermənilər və İran. Bakı, Azərnəşr, 1993, 42 s.
59. Məmməd zadə M.B. Milli Azərbaycan hərəkəti. Bakı, Nicat. 1992, 246 s.
60. Məmmədov M. Borçalı mahalı və Qaçğan kəndi. Bakı, Təfəkkür, 2001, 292s.
61. Miralayev T. Azərbaycanın qırmızı qvardiyaçıları və qırmızı partizanları. Bakı, Azərnəşr, 1970, 130 s.
62. Musayev İ. Azərbaycanın Naxçıvan və Zəngəzur bölgələrində siyasi vəziyyət və xarici dövlətlərin siyasəti (1917-1921-ci illər). Bakı, Bakı Universiteti nəşriyyatı, 1998, 385 s.
63. Nərimanov N. Ucqarlarda inqilabımızın tarixinə dair. Moskva, 1923, 77 s.
64. Onullahi S. Erməni millətçiləri və İran. Bakı, Maarif, 2002, 87 s.
65. Paşayev A. Açılmamış səhifələrin izi ilə. Bakı, Azərnəşr, 2001, 535 s.
66. Pişəvəri M. C. Seçilmiş əsərləri. Bakı, Azərnəşr, 1984, 429 s.
67. Respublika, qəz., № 13 (1249) 2002, № 073 (2011) 2004.
68. Rəsulzadə M.Ə. Azərbaycan Cümhuriyyəti. Bakı, Elm, 1990, 113 s.;
69. Rəsulzadə M.Ə. Bolşeviklərin şərq siyasəti. Bakı, Sabah, 1994, 134 s.
70. Rəsulzadə M.Ə. Çağdaş Azərbaycan tarixi. Bakı, Gənclik, 1991, 112 s
71. Rəhimovlu H. Silinməz adlar, sağalmaz yaralar...Bakı, Azərnəşr, 1997, 257 s.
72. Rusiyanın Van və Ərzurumdakı Baş Konsulu Mayevskinin xatirələri. Bakı, Şərq-qərb, 1994, 38 s.
73. Saleh bəy. Dünyanın taleyi. Bakı, Elm, 1998, səh.412.
74. Şirinoğlu V. Azərbaycanlıların soyqırımı. 1918-1920-ci illər. Bakı, Qartal, 2001, 174 s.
75. Süleymanov M. Azərbaycanda türk şəhidlikləri. Bakı, Hərbi Nəşriyyat, 2000, 172 s.
76. Süleymanov M. Azərbaycanda ilk milli hərbiyyət məktəbi. Bakı, Hərbiyyət nəşriyyatı, 2000,
77. Şeyxzamanlının xatirələri. Bakı, Qartal, 1997, 302.
78. Svyatxovski T. Rusiya Azərbaycanı 1905-1920-ci illər. “Azərbaycan” jur. № 11, 1989, s. 117-134.
79. Tarix və onun problemləri. jur. № 3-4, 2000, 82-86 s.

80. Topçubaşov Ə. Azərbaycanın təşəkkülü. Azərbaycan MEA Xəbərləri, Tarix, fəlsəfə, hüquq. jur. № 3, 1990, s. 114-133.
81. Zeynalıoğlu C. Müxtəsər Azərbaycan tarixi. Bakı, Azərbaycan Dövlət Kitab Palatası, 1992, 144 s.

Rus dilində

82. Агаян Ц. П. Победа Советской власти и вооружение Армянского народа, Москва, Мысль, 1981, 224 с.
83. Агамалиева Н., Худиев Р.. Азербайджанская Республика. Страницы политической истории 1918-1920 г.г. Баку, Сабах, 1994, 112 с.
84. Азербайджанская Демократическая Республика (1918-1920). Внешняя политика (Документа и Материалы). Баку, Азербайджан, 1998, 630 с.
85. Адрес-Календарь. Азербайджанской Республики на 1920-й г. Баку, Правительственная типография газ. «Азербайджан», 1920, 64 с.
86. Азимов Г.С. Великий октябрь в Азербайджане. Баку, Азернешр, 1987, 320 с.
87. Азимов Г.С. Бакинская Коммуна. Баку, Гянджлик, 1982, 136 с.
88. Газ. «Азербайджан», № 4, 19, 31, 37, 1918; № 47, 67, 76, 164, 223, 205, 1919.
89. Армяно-татарская смута на Кавказе как один из фазисов Армянского вопроса. Баку, Щур, 1993, 45 с.
90. Азербайджанская демократическая республика (1918-1920). Баку, Элм, 1998, 306 с.
91. Аркомед С. Т. Материалы по истории от падения Закавказья от России. Тифлис, Государственное издательство Грузии, 1931, 111 с.
92. Бакинц Ананикян. Идейно-политический крах партии дашнакцутюн. Ереван, Айастан, 1979, 300 с.
93. Газ. «Баку», № 75, № 88, № 90, 1917;
94. Газ. «Бакинский рабочий», №49, № 67, № 100, 1917; № 19, № 74, № 107, 1918.
95. Газ. «Борьба» (Орган Закавказского Област. И Тифлисского Комитетов Социаль Демократической Рабочий партии), № 41, № 55, № 71, 64 62, 66, 68, 69, 70 № 101, 104, 100, 99, 84 № 134, 156, 1918;
96. Бюллетень диктатуры Центрокаспия и Президиума Временного Исполнит. К-та. № 1,5, 6, 8, 29, 30, 1918,
97. Бабаев А. Создание основ Советского уголовного и уголовно-процессуального права в Азербайджана (1917-1918 г. г.). Баку, Азернешр, 1973, 223 с.
98. Багирова И.С. Политические партии и организации Азербайджана в начале XX века. 1900-1917. Баку, Элм, 1997, 335 с.

99. Баграмян И.Х. Мои воспоминания. Ереван, Айастан, 1979, 664.
100. Балаев А. Азербайджанское национально-демократическое движение 1917-1920 гг. Баку, Элм, 1990, 95 с.
101. Беленький С. и Манвелов А. Революция 1917 года в Азербайджане (хроники событий). Баку, АЗГИЗ, 1927, 253 с.
102. Бурджалов Е. Н. Вторая русская революция. Москва, Наука, 1971, 463 с.
103. Борьба за победу Советской власти в Грузии. Документы и Материалы. (1917-1921 гг.) Тифлис, Сабчота Сакартело, 1958, 786 с.
104. Вартанян С, Победа Советской власти в Армении. Ереван, Айпетрат, 1959, 522 с.
105. Великая Октябрьская Социалистическая революция и победа Советской власти в Армении. Ереван, Айпетрат, 1957, 682 с.
106. Галустян А. Из истории борьбы трудящихся Гянджинской (Елизаветпольской) губернии Азербайджана за Советскую власть. Баку, Азернешр, 1963, 62 с.
107. Галоян Г.А. Октябрьская революция и возрождение народов Закавказья. Москва, Мысль, 1977, 296 с.
108. Гурко-Кряжин В. Армянский вопрос. Баку, Коммунист, 1990, 15 с.
109. Генерал майор Денстервиль. Британский империализм в Баку и Персии. 1917-1918. Тифлиси, Совет. Кавказа, 1925, 281 с.
110. Дашнаки. Баку, Коммунист, 1990, 39 с.
111. Дарабади П.Г. О вооруженных силах Азербайджанской демократической республики (1918-1920 гг.). *Azərbaycan MEA, Xəbərçəri*, "Tarix, fəlsəfə, hüquq", jrg. № 1, 1991, с.27-33.
112. Дарабади П. Военные проблемы политической истории Азербайджана начала XX века. Баку, Элм, 1991, 205 с.
113. Документ и Материалы по внешней политике Закавказье и Грузии. Тифлис, Типография Правительство Грузинской Республики, 1919, 512 с.
114. Жорж де Малевил. Армянская трагедия 1915 года. Баку, Элм, 1990, 123 ст.
115. За власть Советов в Закавказье. Тифлиси, Изд-во полит. Упр. ЗакВО, 1964, 96 с.
116. Из прошлого (Сборник материалов по истории Бакинской большевистской организации и Октябрьской революции в Азербайджане). Баку, Кооперативное издательство и при Б.К. А.К.П. Бакинский Рабочий, 1924, 107 с.
117. Исторические записки. Москва, Издательство Академии наук СССР, 1938, 397 с.
118. История гражданской войны в СССР. 1917-1922. В. 5-ти т. т.3. Москва, Политиздат, 1958, 678 с.
119. История внешней политика СССР. 1917-1985. В.2-х т. т.1; 1917-1945 гг. Москва, Наука, 1986, 534 с.

120. Из. Газ. «Известия Кавк. Краев. Центра Сов. Рабоч., Солд. и крест. Деп. и Тифл. Совета рабоч. и солд. деп». № 67, 71, 72, 1917; № 19, 74, 1918.
121. Газ. «Известия Бакинского Совета». № 178 1917; № 9, 36, 79 1918.
122. Газ. «Известия Мусулманского Комитета». № 273 1917.
123. Газ. «Каспий», № 19, № 92; № 80, 12, № 85, № 232, № 239, № 273 1917.
124. Казем-заде Фируз. Борьба за Закавказье (1917-1921). (Перевод Л. А. Умаевой) // АМЕА А.Вакиханов adına Tarix İnstitutunun arxivı. F. 1, siy. 1, inv. 4292, Баку, 1993.
125. Карабахский вопрос. Истоки и сущность в документах и фактах. Степанакерт, 1989, 158 с.
126. Канадеев И.К. Очерки Закавказской жизни. Баку, Азербайджанской Советской Энциклопедии, 1990, 122 с.
127. Камуран Гюрюн. Армянское досе. Баку, Язычы, 1993, 372 с.
128. Качазнуни Ов. Дашнакцутюн больше нечего делать! Баку, Элм, 1990, 92 с.
129. Кирокосян Дж. Младотурки перед судом истории. Ереван Айастан, 1986, 480 с
130. Колесникова Н.Н. Из истории борьбы за Советскую власть в Баку (август 1917 г. - июль 1918 г. Воспоминания. Баку, Азернешр, 1958, 119.
131. Лифшиц Л.М. Героический подвиг Бакинских большевиков. Баку, Азернешр, 1964, 290 с.
132. Мамедова Л. Феврал 1917: Новая фаза подъема армянского политического в Азербайджане. Баку, Азернешр, 1995, 61 с.
133. Мамедова Л. Деятельность Армянских политических организации в Азербайджане (1918-1920 гг.) Канд. дис, Баку, 1996, 193 с.
134. Мансуров Л. Белые пятна истории и перестройка. Баку, Язычы, 1990, 224 с.
135. Мамедова Э.А., Раджабов Р.А. Общественно-политические процессы в Азербайджане в 1917-1920 годы. Баку, Азербайджан, 1997, 36 с.
136. Магеррамов Н. Междупартийная борьба по национальному вопросу в Азербайджане (март 1917 - сентябрь 1918 гг.). Канд. дис, Москва, 1991, 192 с.
137. Маккарти Джастин, Маккарти Каролин. Тюрки и Армяне. Баку, Азернешр, 1996, 158 с.
138. Мемуары Русского офицера. // *Azərbaycan MEА, Xəbərлəri*, “Tarix, fəlsəfə, hüquq”, jır. № 3, 1988, 8.80-103.
139. Микоян А. Дорогой Борьбы. Москва, Политиздат, 1971, 590 с
140. Мильман А. Политический строй Азербайджана в XIX - начале XX веков Баку, Азернешр, 1966, 318 с.
141. Минц И.И. Год 1918-й. Москва, Наука, 1982, 576 с.
142. Мусаев Р.М., Мустафаев Д.М., Раджабов Р.А. Из общественно-политической истории Азербайджана начала XX столетия. Баку, Азернешр, 1998, 78 с.

143. Газ. Наша время. №12, 60 1919.
144. Наджафов Б. Лицо Врага история армянского национализма в Закавказье в конце XIX - начале XX в. Часть первая. Баку, Элм, 1993, 392 с
145. Наджафов Б. Лицо Врага. История Армянского национализма в Закавказье в конце XIX - начале XX века. Часть вторая. Баку, Шарг-Гарб, 1994, 336 с.
146. Национальные проблемы. Двухнедельный журнал. № 2, Москва, Т-во Типографии А.И.Мамонтова, 1915, с 29-38.
147. Насиров Т. Борьба за власть в Азербайджане (1917-1920 гг.). Баку, Азербайджан, 1993, 120 с.
148. Непролетарский партии и организации национальных районов России в октябрьской революции и гражданской войне. Москва, Калининский Государственный Университет, 1980, 274 с
149. Нефтяное дело. Журнал, № 13-16, Баку, 1918, с.2-6
150. Привольный А.А. Над Муганью зарево Октября. Баку, Азернешр, 1967, 199 с
151. Раггаузер Я. Революция и гражданская война в Баку. Часть первая. 1917-1918 гг. Баку, Красный Восток, 1927, 221 с
152. Раевский А. Партия Мусават и ее контрреволюционная работа. Баку, АЗГИЗ, 1929, 64 с
153. Раевский А. Английская интервенция и Мусаватское правительство (к истории интервенции и контрреволюции в Азербайджане). Баку, Красный Восток, 1927, 191 с.
154. Садыгов М. Ответ тебе дасть история. Геноцид азербайджанцев в цифрах, фактах, документах - XX век. Баку, Мутарджим, 1995, 382 с
155. Сеф СЕ. Борьба за Октябрь в Закавказье. Тбилиси, ЗакКнига, 1932, 162 с
156. Сеф С. Е. Революция в 1917 года в Закавказье (Документы и материалы). Тбилиси, Акционерное общество, ЗакКнига, 1927, 391 с
157. СССР и Турция 1917-1979. Москва, 1981.
158. Сулейманов М. Дни минувшие. Баку, Азернешр, 1990, с. 207.
159. Токаржевский Е.А. Из истории иностранной интервенции и гражданской войны в Азербайджане. Баку, Изд-во Акад. наук Аз. ССР, 1957, 332 с
160. Третья годовщина Великого Октября 1917-1920. Баку, Азерцентропечать, 1920, 48 с.
161. Чохели А.И. Политика Франции в отношении Грузии в 1917-1921 годах. Тбилиси, Мецниереба, 1980, 173 с.
162. Шаумян Сурен. Бакинская коммуна. Баку, Красный Восток 1927, 118 с.
163. Шавров Н.Н. Новая угроза русскому делу в Закавказье: предстоящая распродажа Мугани инородцам. Баку, Элм, 1990 160 с.
164. Шаумян С. Статьи и речи. Баку, Красный Восток, 1929, 305 с.

165. Шаумян С. Из. прои. т. 2. Москва, Политиздат, 1978, 436 с.
166. Шаумян С.Г. Из. произ. т.2. Москва, Госполитиздат, 1958, 411 с.
167. Штейн Г. Бакинская Коммуна. Баку, Красный Восток, 1928, 82 с.
168. Юсупов И.А. Установление развитие Советско-Иранских отношений 1917-1927 гг. Дашкент, Фан, 1969, 227 с.
169. Эзов Г. Сношения Петра Великого Армянским народом. Санктпетербург, Типография императорской Академия Наук, 1898,511 с.

Türk dilində

170. Azərbaycan Belgelerinde Ermeni sorusu (1918-1920). Ankara, Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, 2001, 682 s.
171. Altan Deliorman. Türklərə qarşı erməni komitələri. İkinci nəşri, İstanbul, Bağıcı Başım və Yayıncı evi, 1975, 360 s.
172. Erməni sorusu. 1914-1923. Ankara, Türk tarih kurumu basım evi, 1991,295 s.
173. Erməni kültür terörü. Türkiye, İğdır, 1998, 41 s.
174. Kazım Qarabakir. Ərzincan və Ərzurumun qurtuluşu. Ərzurum, Güner Mətbəsi, Ticarət və Sənaye, 1990, 526 s.
175. Dr.Rifat Uçarolun. Siyasi tarih (1789-1984). İstanbul, Filiz kitabı, 1995,892 s.

SUMMARY

Great historical events occurred in the early XX century in the world-World War I (1914-1918), political revolutions in the territory of the Russian Empire (February and October revolutions of 1917 are meant - A.V.).

Splits in world social, economic and political system happened at the result of these events caused the world to worry greatly.

Different nations, including Azerbaijani people being enslaved by Russian Empire had to face a very great and hard historical events.

Bitter enemies of Turks the Armenians-taking advantage of the Western States, in particular of Russia's support intended to establish by force their own state on the account of the lands which belonged to the ancestors of Turks from the very outset. They tried to realize their insidious plan on the account of the lands of Ottoman State Turkey and Azerbaijan.

The subject of the monograph is very actual for the history of Azerbaijan. Although the soviet historians had partially given share to Baku bloodshed's of 1918, but had deliberately hid the main essence of the matter and assessed the bloodshed's committed by Armenians against the Turks as a class struggle or a civil war.

The main goal of the monograph is to reveal the Armenians indidious plans against the Azerbaijanis in the struggle among different organizations for political power in Azerbaijan in 1917-1918.

It should be noted that these bloodshed's had been committed not only against the Turkish, but as well as the other nations living in Azerbaijan.

As well as how the Armenians intending to establish "Armenia" created bloodshed's against the Azerbaijanis and driving them out, from their ancestral lands robbed their property had found its reflection in the monograph.

The monograph "Genocide of Azerbaijanis (1917-1918)" consists of the introduction, two chapters and conclusion.

In chapter I is spoken about the political events happening in Azerbaijan in 1917. In this chapter is noted how the struggle among the different political forces had aggravated in Azerbaijan for seizure of the power and is revealed the aims of political parties functioning in Baku being the main political and economic center in South Caucasus.

Basing on different archieve materials and documents the Armenians confusion activity not only in Baku, but as well as in other towns and villages of Azerbaijan, including in the Azerbaijani lands of Iran is brought to wide readers attention in the monograph.

When the Armenian's plans to create in the territory of Turkey an Armenian state with the help of the bayonets of Great Britain, France and Russia failed, then they turned the main blow at Azerbaijan which for her territory and the amount of population had superiority in South Caucasus. Let's look through some facts: In the calendar of 1920 based on the calendar of the Caucasus compiled in 1917 is shown that the territory of Baku province covered (in km²) -39.075.15, Ganja - 44.371.29; Zagatala - 3.992.54; Iravan - 9.858.69, besides disputable areas with the Armenians in Iravan province (km²) 7.913.17 and in Tiflis province 8.685.13. The figures prove that at the time of the Azerbaijan Democratic Republic the territory of Azerbaijan covered 113.895.97 km². And the amount of the population was: in Baku province 1.281.575; Ganja province 1.275.131; in Zagatala district 92698, in Iravan province 212458 and finally in the whole Azerbaijan Republic 2.861.862.

As the Armenian attacks was turned against the Azerbaijani people it brought to hard confrontation in the region.

The main goal of the alliance among the Bolshevik party lead by St.Shaumyan, "Dashnaksutyun" and the Armenian National Soviet was acting under the Soviet flag not to give the Azerbaijanis a chance to be organized both politically and militarily in the South Caucasus, to kill them, burning their houses to rob their property, to drive those people out who had survived and to clear out vast areas, in order to create in the future the Armenian state in these areas.

If the Baku Soviet headed by St.Shaumyan hadn't used the Armenian armed bands and hadn't entered into the alliance with the National Soviet which represented the interests of "Dashnaksutyun", "Hnchag" and other reactionary-terrorist Armenian organizations, then, no doubt, the Armenians wouldn't be able to commit mass bloodsheds against the peaceful Azerbaijanis in Baku and in other towns of Azerbaijan. St.Shaumyan couldn't realize V.I.Lenin's Decree about the "Turkish Armenia" (The Decree was issued on December 29,1917, but was affirmed in the III All-Russian Congress of the Soviets held on January 15-28, 1918), then he began to realize it in Azerbaijan in the alliance of the Armenian "Dashnaksutyun" party and the Armenian National Soviet.

Being supported by the political power of Bolsheviks the Armenian dasnaks weren't been able to realize their plan in Turkey intended to create the Armenian State in the Caucasus on the account of the lands which belonged to ancestors of the Azerbaijani Turks.

In the chapter II basing on numerous archive documents and scientific literature is accounted how the Armenian-dashnak armed forces being supported by Anglo-Russian bayonets committed terrible bloodsheds against the Azerbaijanis in the main towns of north Azerbaijan-Baku and Shamakhy, as well as in Guba, Gaxabagh, Kurdamir, Səlyan, Lankaran, and also in Salmas, Khoy, Urmiya, Maku and other places of South Azerbaijan.

In the monograph is spoken how the Armenians began to realize their perfidious plans against the Azerbaijanis at first under the patronage of the Provisional Government, then of the Soviet Russia and Baku People Commissars Soviet, as well as Centrocaspian Dictatorship.

Besides in the monograph has found reflection how the Azerbaijan Democratic Republic's Army joining with the victorious Turkish military forces drove out the Anglo-Russian and Armenian armed units from Baku, as well as the other areas of Azerbaijan.

After the restoration of Azerbaijan's independence in 1991 began the serious and systematic researches of the genocide committed by the Armenians against our nation at the beginning of the XX century.

That's why not only Azerbaijan historical science, but all the Azerbaijani people who honors the memory of their shahid sons, who don't reconcile with the seizure of historically native lands, who don't lose their optimism and believe that some day the justice will give a particular consideration to this actual and serious problem and to research it.

But, unfortunately, now at the beginning of the XXI century illegal actions of the Armenians contradicting the human laws is supported by some states.

And still more than 20 per cent of our lands being seized at early 90s of the XX century are under the occupation of the Armenians.

That's why a special consideration should be given to the research of this problem.

РЕЗЮМЕ

Великие исторические события всемирного масштаба, происходившие в начале XX века - Первая мировая война 1914-1918 гг., политические перевороты в феврале и в октябре 1917 года на территории Российской империи, раздробления мировой социально-экономической и политической системы в результате этих событий вызвали большое смятение.

Разные народы, в том числе Азербайджанский народ, бывшие в неволе в составе Российской империи, под национальным гнетом, в этот период были вынуждены столкнуться с большими и трудными историческими событиями.

Ярые враги тюрков - армяне, пользуясь всесторонней помощью западных государств и особенно России, стали претворять в жизнь идею создания армянского государства на исконно тюркских землях силой оружия. Армяне хотели осуществить этот коварный план за счет территорий Османского государства (Турции) и Азербайджана.

Представляемая тема монографии очень актуальна для азербайджанской исторической науки. Историки советского периода в основном уделили определенное место резням в городе Баку в 1918 - ом году, но учиненные армянами резни, зверства против местного тюркского (необходимо отметить, что не только тюркского) населения были оценены ими как факты классовой борьбы, гражданской войны и этим они старалась скрыть истинную суть вопроса.

Главной целью в подготовке монографии является раскрытие коварных планов армян против азербайджанцев в ходе борьбы отдельных организаций за политическую власть в Азербайджане в 1917-1918 гг. Одновременно в монографии нашли свое отражение ужасные резни, учиненные армянами против азербайджанцев с целью претворения в жизнь несбыточной мечты о «Великой Армении», массовое изгнание азербайджанцев с их родных, исконных земель, массовый грабег собственности изгнанных азербайджанцев армянами.

Монография «Геноцид азербайджанцев (1917—1918 гг.)» состоит из введения, двух глав и заключения.

В первой главе предметами исследования являются политические события, происходившие в Азербайджане в 1917 - ом году. В этой главе подчеркивается обострение борьбы между разными политическими силами за власть в Азербайджане и выясняются цели политических партий, функционирующих в главном политическом и экономическом центре Южного Кавказа - в городе Баку.

В монографии на основе разных архивных документов и материалов исследуется деструктивная, разрушительная «деятельность» армян не только в Баку, но и одновременно в других городах и селах северного Азербайджана, в южном Азербайджане и результаты скрупулезного исследования доводятся до сведения широкого круга читателей.

После крушения планов армян с помощью штыков (оружия) Великобритании, Франции и России создать армянское государство на территории Турции, главный удар был направлен на Азербайджан, который территориально и по числу населения был ведущим на Южном Кавказе. Обратим внимание на некоторые факты: В календаре 1920-го года, созданном на основе Кавказского календаря, составленного в 1917-ом году, территория Бакинской губернии (в кв.км.) указывалась как 39.075.15, территория Гянджинской губернии равнялась 44.371.29 кв.км, Закатальский округ имел территорию в 3.992.54 кв.км, Иреванская губерния имела территорию в 9.858.69 кв.км., кроме того, территория Иреванской губернии, считавшаяся спорной с армянами, равнялась 7.913.17 кв.км и Тифлисская губерния имела территорию 8.685.13 кв.км. Эти цифры подтверждают, что в период Демократической Республики (1918-1920 гг.) территория Азербайджана равнялась 113.895.97 кв.км. По вышеуказанному календарю, численность населения в Бакинской губернии равнялась 1.281.575 человек, в Закатальском округе жили 92698 человек, численность населения Иреванской губернии равнялась 212458 человек, и наконец, отмечалось, что на территории Азербайджанской Демократической Республике жили 2.861.862 человек. Превращение Азербайджанского народа в объект армянских нападений, армянской агрессии стало причиной сильного противостояния в регионе.

Главная цель союза, созданного между Большевитской партией, руководимой в Баку С.Шаумяном, партией «Дашнакцутюн» и Армянским Национальным Советом должна была служить воспрепятствованию политической и военной организации в Южном Кавказе азербайджанцев подфлагом Советов, физическому уничтожению азербайджанцев, массовому грабежу их собственности, массовому изгнанию оставшихся в живых азербайджанцев с родных земель и в конечном итоге «освобождению» обширных территорий для создания в будущем на этих территориях армянского государства. Несомненно, что Бакинский Совет, руководимый С.Шаумяном, без использования армянских вооруженных формирований, без союза с партиями «Дашнакцутюн», «Гнчак» и Армянским Национальным Советом, представляющими интересы реакционно-террористических армянских организаций, армяне не смогли бы учинить массовую резню против мирных азербайджанцев в Баку, а также в других городах Азербайджана.

С.Шаумян, который не смог претворить в жизнь декрет основателя Советского режима В.И.Ленина «О турецкой Армении» (который был обнародован 29 декабря 1917-го года и утвержден на III в Всероссийском съезде Советов, который проводился 15-26 января 1918-го года) на территории Турции, начал осуществить в Азербайджане в союзе с партией «Дашнакцутюн» и Армянским Национальным Советом.

Армянские дашнаки, потерпевшие неудачу в Турции, опираясь на политическую власть большевиков, собирались создать армянское государство на Южном Кавказе - на исконных, родных землях азербайджанских тюрок.

Во второй главе на основе многочисленных архивных документов и научной литературы изложены, исследованы ужасные резни против азербайджанцев, учиненные армянами - большевитскими военными формированиями в центральных городах Северного Азербайджана (Баку, Шемахи, Куба), в Карабахе, в Кюрдамире, в Сальяне, в Ленкорани, а англо-русско-армянскими военными силами и в других городах Южного Азербайджана.

В монографии освещается античеловеческая деятельность армян при реализации своих сумасбродных, коварных планов против азербайджанцев. Армян пользовались сначала активным покровительством Временного Правительства, а потом нового Советского правительства России, Бакинского Совета Народных Комиссаров, а также Диктатуры Центрокаспия.

В представляемой монографии нашими свое отражение совместная освободительная военная деятельность армии Азербайджанской Демократической Республики и победоносных военных формирований Турции по вытеснению и изгнанию англорусских и армянских военных формирований из города Баку, а также из других территорий Азербайджана.

После восстановления государственной, политической независимости Азербайджана в конце 1991-го года было начато серьезное и системное исследование геноцида, учиненного армянами против нашего народа в начале XX столетия. Необходимо отметить, что эта сумасбродная, античеловеческая, коварная «деятельность» армян продолжалась также в течении всего XX века и тяжелые проблемы, связанные с этим геноцидом, остаются до сих пор. Важно подчеркнуть, что проведенные научно-исследовательские достижения по изучению этой проблемы пока не могут удовлетворить наши требования. Потому, что армяне до сих пор не отказались от своих коварных планов завоевания тюркских земель и расширения территории «Армении» за счет этих территорий. К сожалению, и в начале XXI столетия армян в этом несправедливом деле активно поддерживают некоторые государства и международные организаци. Армяне до сих пор держат под оккупацией 20% азербайджанских земель, которые

отторгнула от Азербайджана в начале 90-х годов прошлого века. Поэтому необходимо обратить особое внимание научному изучению этой актуальной, острой проблемы не только Азербайджанской исторической науки, но и всего Азербайджанского народа, который хранит Память о своих павших, не смирился с потерей вековых, родных очагов, не пал духом, не теряет надежду на торжество Справедливости.

MÜNDƏRİCAT

GİRİŞ	3
I FƏSİL. BİRİNCİ DÜNYA MÜHARİBƏSİ DÖVRÜNDƏ ERMƏNİ TƏŞKİLATLARININ FƏALİYYƏTİNİN CANLANMASI VƏ ONLARIN ŞOVİNİST SİYASƏTİ (mart 1917-mart 1918-ci illər)	12
1.1. Azərbaycanca siyasi vəziyyət və ermənilərin anti-azərbaycan fəaliyyətinin əsas istiqamətləri	12
1.2. Erməni-bolşevik alyansının Azərbaycan xalqına qarşı cinayətkar fəaliyyəti ..	36
II FƏSİL. ERMƏNİLƏRİN AZƏRBAYCAN XALQINA QARŞI SOYQIRIMI SİYASƏTİNİN GÜCLƏNMƏSİ VƏ ONUN AĞIR NƏTİCƏLƏRİ	52
2.1. 1918-ci ilin mart-aprel aylarında azərbaycanlıların soyqırımı	52
2.2. Bakı Xalq Komissarları Soveti və Səntrokaspi diktaturası dövründə erməni- daşnak-bolşevik qüvvələrinin azərbaycanlılara qarşı soyqırımı siyasətinin davam etdirilməsi	77
NƏTİCƏ	101
İSTİFADƏ OLUNMUŞ ƏDƏBİYYAT	106
SUMMARY	114
PE3IOME	117

Abışov Vaqif Şirin oğlu
Azərbaycanlıların soyqırımı (1917-1918-ci illər)
Bakı, Nurlan, 2007

Komputer yığımı: Ruqiyyə Talıbova
Komputer dizaynı: Elmar Məhərrəmov

Yığılmağa verilmişdir: - 11 noyabr 2006-cı ildə.
Çapa imzalanmışdır: - 6 fevral 2007-ci ildə.
Sifariş № 23.
Formatı: 60/90 – ¹/₁₆. Həcmi 11 ç.v. Tirajı: 500.

Kitab “Nurlan” nəşriyyat-poliqrafiya
mətbəəsində çap edilmişdir.

Müəssisənin direktoru N.B.Məmmədli.
Tel. 497-16-32; 427-44-61; 050-311-41-89.
Ünvan: Bakı, İçərişəhər, 3-cü Maqomayev küç., 8-ci döngə, ev.4.